

ЦОНЧО РОДЕВ
ЕДНА ТОРБА
КЛЮЧОВЕ

26222P

ЦОНЧО РОДЕВ
ЕДНА ТОРБА КЛЮЧОВЕ
ДВАНАДЕСЕТ РАЗКАЗА И
НОВЕЛИ ПО ИСТИНСКИ
СЛУЧАИ ЗА
ДОСТОЙНСТВОТО НА
БЪЛГАРИНА

chitanka.info

ХОРО ВЪРХУ ОСТРИЕТО НА ЯТАГАНА

На втория ден, когато пушеците от пожарищата изтъняха, Шевкет паша^[1] обяви, че е решил лично да огледа селото. Това съвсем не означаваше чисто и просто да оседлаят коня му; той щеше да бъде придружен от две дузини свита — предимно забити^[2], но имаше също кятиби^[3], илчии^[4], че дори и двамина гяури, — а за безопасността му щеше да се грижи цял един бьолюк^[5] редовен аскер. Докато целият този народ да се приготви — може да се насъбраха до стотина души, — майското слънце се издигна бая високо, та сенките на хората съвсем окъсяха. Тогава пашата махна с ръка и с лек раван се отправи към онова, което доскоро бе представлявало китното село Бояджик.

В крайнината, а това ще рече до първата опожарена къща, Шевкет и придружниците му спряха, оставиха конете на сеизите и се поразтърпяха наляво-надясно — благоразумно изчакваха да дойдат пешаците. Едва когато аскерът се присъедини към тях и бьолюкбашията^[6] разпръсна хората си във верига, Шевкет прекрачи в останките от селото. Прекрачи с тънка и зла усмивчица, сгъшена между мустаците и брадата в ъглите на устата му: преди петнадесет години той се бе заклел в името на Пророка, че ще се върне тук само за да отмъщава, и ето — изпълняваше думата си. То не можеше и да бъде другояче — хора като Шевкет умират, но не прекършват на две думата си.

Още първите крачки показаха на пашата, че не е било нужно да се вземат чак толкова предпазни мерки за сигурността му. Освен заразите, които — с ръка да ги пипнеш — пълнеха смълчания и притихнал въздух, тук не го дебнеше никаква друга заплаха: онзи ден аскерът, черкезите и башибозукът добре си бяха свършили работата... Защото Бояджик не съществуваше; едно село е село не поради къщите, а заради хората в него, а тук хора нямаше. Имаше само опушени или догарящи руини и разхвърлени навред трупове, безброй трупове. И гарвани! Аллах, аллах, кога сколасаха да се съберат толкова гарвани? Подплашени от стъпките на хората, тук-там те се вдигаха със зловец

грак не на рояци, а подобно на черни облаци. Особено там, отсреща, където до преди два дни се бе киприла църквата „Свети Архангел“, сякаш всичко бе обвито в расо на карабаш^[7] — толкова нагъсто бяха гарваните край обилната мърша.

Шевкет дълго стоя и опипва с поглед онова, което бе останало от църквата. Да, ахмаците му с ахмаци навярно бяха, притичали на цели тумби тук, да търсят закрила зад дебелите стени на храма. И не бяха подозирали, че той, опитният военачалник, щеше да даде заповед топчиите му да целят именно този „Свети Архангел“. Първият изстрел наистина не сполучи, но после два снаряда един след друг се стовариха в гяурския „божи дом“. А бяха фугасни^[8], от най-добра белгийска направа — сигурно всичко между четирите стени бе станало не на кайма, а на кървава пихтия. Ясно: архангелът^[9] тук добре си бе свършил работата... Е, с малко помощ, разбира се...

„Дали е бил тук и поп Желязко? — запита се внезапно пашата. — Нали гяурските свещеници се пишат пастири, нивга не се отделят от паството си? Дали архангелът не е отнесъл душата му направо от олтара, местослужението му? Е, по своему справедливо ще е. Както на военачалник подобава да загине на бойното поле, а не в атлазените завивки на одъра си...“

Докато премисляше това, Шевкет всъщност не влагаше ненавист — самият поп Желязко не му бе сторил нивга нищичко. Дори веднъж, като дете, бе получил цяла шепа шекерчета от него. Пък за това, че е родил такъв шейтан^[10] като Коля, той пак нямаше вина: мъжът, учеше Коранът, само хвърля семето, а дали ще поникне благодатен плод или плевел — туй е вече в ръцете и по волята на аллаха.

Въздухът навярно се раздвижи, защото откъм разрушената църква не полъхна, а направо го блъсна в лицето нетърпимо зловоние — подир небивалия сняг в началото на месеца сега пък бяха настанали необичайни горещини, та труповете очевидно бяха захванали да се разлагат. Пашата погледна през рамо и повика с пръст. Дватама българи от свитата му, за които беше жестът, наспроти годините си не прекрачиха, а дотичаха при него със старанието на новобранци. И се поклониха така, че телата им се счупиха в кръста.

— Тъй както ви познавам, чорбаджилар — рече им военачалникът, — сигур не сте тръгнали без гюлово масло в поясите...

Единият — Марин Стойчев — разцъфна като месечина:

— Хелбете, паша ефенди. Сякаш нещо ми беше казало да...

Още каканижеше угодливо, когато в ръцете му шавна шарен мускал. Шевкет зърна с края на очите си каква завист плисна върху лицето на втория гяурин — в този момент той, Георги Данов, навярно си умираше от яд как тъй не се е досетил за малко от миризливата течност, та се окажа изпреварен във възможността да засвидетелствува раболепие. Всичко това не убегна от опитния поглед на турчина, но не му направи особено впечатление — пашата отдавна, бе свикнал с прекаленото еветчийство около особата си. Шевкет дръпна рязко мускала от пръстите на Марин Стойчев, като по този начин прекъсна и потока на многословието му. Извади кърпичка, лисна върху нея почти цялото съдържание на шишенцето, с едно смотолеveno „Благодаря, челеби^[11]“ върна останалото на чорбаджията и с помръдване на пръстите отпрати и двамата при останалите от свитата. Затисна кърпичката на носа си и сега му стана по-добре — миризмата на розовото масло преграждаше вонята на мърша и гнилост, която изпълваше Бояджик.

Така с кърпичка на носа пашата продължи обиколката си из разрушеното село. Прескачаше трупове на онези, които ятаганите на башибозуците и черкезите бяха застигнали, по улиците и стъгдите, заобикаляше местата, където снарядите бяха изкопали ями или превърнали в купчина камъни и зидария някоя по-заможна къща. Не се трогваше сърцето му нито от разрушенията, нито от трупове дори на жени и деца — мъст, мъст, мъст и само мъст бе искал той и това в нозете му беше веществената картина на виденията, които цели петнадесет години замъгляха въображението му. Как възликува той, когато в Сливен дойде хаберът на отнапред подучения каймакамин^[12] на Ямбол Ахмед ага за бунт в Бояджик! С какво нетърпение бе полетял насам начело на огромната си войска — заедно с черкезите и плячкаджиите-башибозуци някои я пресмятаха на две-три, други на двадесет хиляди, кой ще ти брои такова множество! И можеше да влезе в Бояджик, без да пукне пушка: нали няколко старци го посрещнаха с дарове извън селото, заклеха му се, че нямат нищо общо с бунтовниците в Стара планина, и го поканиха да дойде като гост и с очите си да се увери във верността на думите им. Ала неее, Шевкет точно това не искаше — нему бе нужен повод за кървава разправа, не за посрещаници с хляб и сол. И затуй с нагайка в ръка посочи на

пратениците към селото: „Комити сте вие — каза им, — хайде, изкарайте си войската и ще се бием!“ А след час-два изрече първото „Атеш!“^[13] на топчиите си...

Стъпките му го отведоха до някакъв самотен труп на мъж с разсечена глава; нападателите бяха задигнали почти всичките му дрехи, та убитият лежеше само по една риза връз лицето си. Доколкото можеше да се съди по снагата и цвета на косата, трябва да беше човек горе-долу на Шевкетовите години. Пашата спря и дълго, дълго не отмести поглед от трупа пред себе си. Аллах ил-аллах, какво ли не би дал в този момент Шевкет, за да откриеше в лицето на падналия чертите на Кольо Попов, които никога не бяха се изличили от съзнанието му! Само преди два месеца падишахът го бе възнаградил с един великолепен сарай на самия бряг на Босфора; също и него барабар с безбройните слуги би дал турчинът, само и само проклетият син на папаз Желязко да се валяше сега сред мозък и кръв в краката му! Защото Шевкет помнеше...

... Наистина помнеше всичко. Помнеше с такава яснота, сякаш събитията бяха от вчерашния ден, а не отпреди години. Беше дошъл той с другари в „българското село“ (тъй му казваха тогава, понеже турската махала на Бояджик беше на километър-два от българската) да погледа хорото на раята и тогаз очите му съзряха момичето. Съзряха го и от този миг сякаш целият свят престана да съществува за Шевкет. Услужливи уста му прошепнаха, че се казвала Йова, че била дъщеря на поп Желязко, че имала буен брат по име Кольо — той, заслепал и оглушал за всичко, виждаше само това прелестно като на хурия^[14] лице и кръшната снага на девойката. И още тозчас реши — тя трябва да бъде негова. И не утре, не след година, а чабуджак, веднага! Това Шевкет не си пожела като дар от небето например, а именно с думата „трябва“ — нали беше син на бояджишкия мюдюрин^[15], той мислеше и решаваше по господарски. И не само мислеше и решаваше, но и действуваше — още същата вечер направи опит да отвлече Йова. Уви, само „направи опит“. Защото случи се там наблизко нейният брат Кольо, мечище цяло, който се отзова на Йовините викове, без да се съобразява с положението му, награби Шевкет и го тръшна на земята, налегна го с коляно и изсъска в лицето му: ако не оставел на мира сестра му, щял да го заколи като агне...

Тогава Шевкет отложи, но не се отказа от намерението си.

Година по-късно вече ученик в Стамбулското военно училище, той дойде с приятели да погостува на чичовците си Садък ефенди и хаджи Емин. И старото желание отново пламна, а приятелите обещаха да му помогнат. Действуваха вече не така ачик, а хитро и с ловкост, та къз-качирмасъ^[16] успя: Шевкет и другарите му сполучиха да грабнат Йова и още две моми и ги заведоха в сараите на хаджи Емин.

Деветдесет и девет от сто гяури щяха да си клекнат пред това дело, но Кольо Попов се случи от стотните. Само за час време след отвличането той насъбрал тайфа от селски ергени; проникнал тихо в чифлика на хаджи Емин и с незапомнена дързост нахлу в сараите му. Чапкъните не само освободиха девойките, но и хвърлиха щедър къотек на Шевкет и неговите аркадаши, от който те едва се оправиха.

Тогава, именно тогава Шевкет даде свещената си клетва за мъст. И дойде отново в Бояджик едва онзи ден, на 17-и май по християнското летоброене...

С върха на ботуша си Шевкет обърна трупа с разцепения череп. Не, не беше Кольо. Беше някакъв друг, на когото било писано на това място да намери гибелта си — Кольо Попов Шевкет би разпознал и днес, и след хиляда години.

— Хайванин! — ненужно изруга той убития, загдето го бе лишил от удоволствието на пълното отмъщение. И с тази дума продължи нататък през онуй, що бе останало от селото.

Изведнъж вляво, покрай един полусринат дувар, му се мярна движение. Пашата спря и посочи нататък. Бьолюкбашията разбра жеста му. Измъкна сабята си, изрече кратка заповед и с двадесетина аскери изтича към дуvara. Чу се кратък шум. После над главите на аскерите се издигнаха три байонета^[17], а на байонетите — три глави; двете бяха на деца по на шест-седем години, третата на беловлас старец. Шевкет помръдна пръстите на лявата си ръка: не, нямаше нужда да му ги донесят. И отново поде прекъснатата си разходка.

И случайно или не, но краката му го отведоха до поповата къща. Също и тя бе горяла, но бе пострадала някак си на две части: половината бе превърната в купчина черни въглени, пък другата половина си стоеше почти непокътната. Шевкет изобщо не помисли да заповяда на аскера да претърсят останките на къщата; знаеше — онези, които бяха шетали тук цели два дена, не бяха оставили нито човек, нито животно, нито що-годе ценна вещ.

Докато гледаше изпепелените руини на поп Желязковата къща, пашата внезапно се запита дали аджеба би искал съдбата да изправи пред него Йова. Запита се и потъркаля в акъла си тази мисъл, сетне сам на себе си поклати глава отрицателно. Защо ли? — Ами защото една такава среща би окепазила отмъщението му. За изминалите петнайсет години Йова положително бе загубила неземната си прелест. Навярно омъжена и натръшкала шест-седем гяурчета, той щеше да срещне една дебелана с провиснали гърди-вимета, може би с опадали зъби и със сплъстени посивели коси. Е, какво, заради неудържимото си желание към такава твар ли бе отнесъл пердаха Шевкет, мюдюриновият син? Не, не, загинала или останала жива, нека Йова върви по дяволите. Забравил бе Шевкет любовта и плътското си влечение, но желанието за мъст се бе оказало по-силно и по-живо от всичко останало.

Той продължи още стотина крачки и обиколката му дотегна. Омръзна му да гледа все съсипни, пепелища и трупове — в края на краищата всички те си приличаха. Пък и смрадта стана нетърпима, захвана да прониква през кърпичката с гюловото масло. И кат свърна по познатите му от детството сокаци, пашата се отправя към мястото извън селото, където бе разположил стана си.

Не бе пипал нищо нечисто, но нареди на ординарците да му полеят и като си изми ръцете, обилно наплиска и лицето си. После, докато се бършеше в пешкира, зададе си въпрос, който учуди и самия него: ето, лелеяната цели петнадесет години мъст бе вече свършена работа, пък той не чувствуваше радост — защо? Какво бе липсвало в картината на унищожението, че сърцето му не изпита жадуваното удовлетворение? Не бяха ли достатъчно обезглавените или накълцани трупове, спечената черна кръв, оглозганите от кучета и гарвани кости, пустошта на опожарените къщи и дюкяни? Потърси Шевкет паша отговора в душата си и малко по малко го намери: той бе видял *следите* от отмъщението си, но не и *самото отмъщение*. Не бе присъствувал, когато умиращите са се гърчили в прахоляка, когато кръвожадните — дори и за турските мерки — черкези са разпаряли трудните жени, за да видят мъжко или женско е в утробите им, когато някой бавно и тертиплийски е рязал главата на жертвата си, когато друг е насилвал булка или девица, за да забие сетне, щом е задоволил мъжката си сила, ятагана в сърцето ѝ. Ей това бе липсвало на Шевкет.

Още се бършеше, когато зърна един от гяурите — Георги Данов — да се навърта наоколо и да се чуди как да подходи към него. Пашата го повика с махване на ръка. В движението му се съдържаше нескрито отегчение. Шевкет бе живял достатъчно дълго между гяурите, а покрай баща си, мюдюрината, също така достатъчно бе изучил това тяхно съсловие, чорбаджиите; понякога казваше, че „и зъбите им познава“ и не прекаляваше със самопохвалата си. Сега например той много добре разбираше какво ставаше в душичката на чорбаджи Георги. Като се оказа без мускал гюлово масло в нужния момент, Георги Данов се бе видял изпреварен в раболепието от съселанина си Марин Стойчев и мисълта, че друг е по-близо от него до началника на тази огромна войска, не му даваше мира. И навярно чорбаджи Георги бе измислил нещо, с което, ако не избухта на по-задан план чорбаджи Марина, поне щеше да се стреми да се изравни с него.

Отегчението му се скъса още от първите думи, които гяуринът произнесе:

— Дойдох да ти доверя, паша ефенди, че не всички в Бояджик получиха справедливото възмездие на всесилната ти ръка...

Беше се подготвил за най-обикновено тъпо подлизурство, но реченото от чорбаджията накара ръцете му с все пешкира върху тях да увиснат като чужди във въздуха.

— Що хортуваш? Що хортуваш? — Каза с разбудено любопитство. — Кои са се спасили?

— Невям най-кабахатлиите^[18] пред тебе и пред царщината — продължи, поласкан от интереса му, чорбаджията. И поясни: — Слухът, че си тръгнал насам, изпревари войската ти, паша ефенди. И старейшините на Бояджик комай решили, че твоята казън ще се стовари върху ергенашите, що само по чудо не са поели преди месец в Балкана подир онзи хайдутяга Стоил войвода — говореше за бунтовната чета на сливенци и ямболци през въстанието, чийто военен ръководител бе прочутият Стоил войвода. — И ги изпокриха при нас, в Емирлий^[19]. Е, може и други да са пратили нейде си, но главно ги укриха в Емирлий.

Шевкет се постара да не промени израза на лицето си, ала иначе радост обля сърцето му. Да, ако този човек говореше истината, неговата, на Шевкет, мъст щеше да бъде пълна. До самия връх пълна, понеже щеше да види края не на какви да е съсухрени старци или на

очукани от труд и грижи селяндурки, а на момци-здравеняци. Точно каквто бе Кольо Попов, тогава...

За да е сигурен, той повика и другия чорбаджия. Марин Стойчев напълно потвърди реченото, дори добави, че комай знае къщите, където младежите на Бояджик бяха намерили укритие.

— Благодаря ви, челеби — похвали ги пашата. — Знайте отсега, че заслугата ви няма да остане невъзнаградена.

А после вдигна конницата си (този път нямаше търпение да изчаква пешаците), разпореди да дадат два коня и на услужливите чорбаджии и като заби махмузи^[20] в хълбоците на ата си, полетя към Емирлий.

Сякаш на един дъх достигнаха селото. Там Шевкет разпореди хората му да завардят пътищата и проводи двамата емирлийски първенци — нека да кажат на младите да се предадат сами и доброволно, инак пашата, като знае къде се укриват, ще ги изгори в къщите заедно с укривателите им. Не стана белли^[21] с какви думи Марин Стойчев и Георги Данов бяха предали заповедта му, но заплахата хвана дикиш — за някакъв половин час седемнайсет младежи гузно-гузно се строиха пред пашата. И какви младежи само — все между двадесет и двадесет и пет годишни на вид, кой от кой по левент, кой от кой по-напращял от сила, наистина лика-прилика на поп Желязковия Кольо отпреди години. Всъщност бяха не седемнайсет, а седемнайсет и половина — с единия от тях бе излязла и невръстна мома, почти момиче, прегръщаше го през врата и разревана като цяло погребение, едновременно молеше него, пашата, да пощади брат ѝ и се кълнеше, че каквото и да стане, няма да се отдели от него. Шевкет, който знаеше отлично български, я разбра въпреки цивренето ѝ и кимна на Хайредин от личната си охрана.

— Какво пък — посочи му ги с очи, — нека да я послушаме и да не ги разделяме. Хайде, яху^[22].

Хайредин не чака втора подкана и измъкна ятагана си, докато вече прекрачваше към прегърнатите брат и сестра. Грамадище със страхотна сила в мишците, той само замахна като на шега и подир миг двамата млади се търкулнаха посечени; тъй майсторски и бърз беше ударът, че двата трупа останаха прегърнати и в смъртта.

— На, изпълнихме молбата на малката пикла — рече пашата; рече го с доволна усмивка, от която белите му зъби прокараха черта

между чернилката на мустаците и брадата.

После направи знак на своите.

— Водете другите! И разгеле ще вървим бавно, поогледайте се наоколо.

Имало прозорливост в тази му заповед. Докато основната групичка караше назад към стана на войската, другите ездаци изловиха още седмина млади селяни от Бояджик, спотаили се по синори и зад шубраки, та пленниците станаха общо двадесет и трима.

Не стигнаха до стана. Шевкет, който познаваше от дете този край, свърна от пътя и спря в онази местност, която тукашните люде зовяха Рачарски мост. Слезе от седлото, хвърли поводите на сеизина си и се разположи с кръстосани крака на земята под рехавата сянка на една едва-едва раззеленена праскова. Посочи с ръка към гяурите и хората му вече свикнали да го разбират и без думи, побързаха да изпълнят мълчаливото му желание и где с подканяния, где с юмруци и ритници строиха пред него двадесет и тримата момци. С премрежен поглед (извън сянката на прасковата майското слънце грееше ослепително) пашата полека ги огледа един по един. И в тази минута Пророкът стори чудо — в очите на Шевкет всички до един придобиха чертите на Кольо Попов. Всичките двадесет и трима! „Бисмиллах!^[23] — възтържествува душата на Шевкет. — Най-сетне отмъщението ми ще бъде пълно!...“

Че тези млади гяури щяха да умрат, за това пашата дори не помисляше да спори със себе си. Но нему се виждаше малко да заповяда един залп и ей така, в няколко секунди да ги просне надупчени, да ровят с пръсти влажната майска земя. За неговата разплата не стигаше подобна бърза смърт. Недостатъчно му се чинеше и да заповяда мъчение по някакъв начин — пръст по пръст да ги секат, тасми^[24] кожа да свалят от гърбовете им, езиците им да отрежат или очите им да избодат. Някога Кольо Попов го преби заради хубавата Йова, но не лобута^[25] помнеше Шевкет, а унижението. Да, именно унижението трябваше да изпитат тези двадесет и тримата, преди душите им да се разделят с телата; трябваше да се почувствуват посрамени и обругани, да се видят по-долни от червеи да изживеят целия възможен позор, та сетне смъртта да им се стори като небесна благодат. Но как да изпълни този си план пашата? Каква обίδα да им изрече, че да ги смачка като тахтаби^[26]? В какви ли гнусотии да навре

мутрите им, та той, Шевкет, най-сетне да получи жадуваното удовлетворение?

Още разговаряше така със себе си, когато в пояса на единия запписаните зърна няколко продълговати очертания.

— Кой си ти? — попита го.

— Мильо — отговори онзи със сковани ченета, но надвивайки смущението си. — Мильо кавалджията, така ми думат тъдява.

— Кавалът ли, издува пояса ти?

— Кавалът — потвърди другият. И намери сили да се пошегува: — Аз не се делия от него и той не се дели от мене, паша ефенди.

И в този момент Шевкет прозря отговора на всичките си въпроси — все едно плащеница се отмести пред погледа му, та разбра как ще унищожи тези двадесет и трима Кольо Поповци, за да бъде пълно отмъщението му. Хоро! Преди да изпуснат между зъбите си своя последен дъх, те трябваше да изиграят — за него, Шевкет — едно хоро. Който не познава българите, той не би се досетил за подобно дяволско отмъщение; голяма работа, ще играят хоро, би казал той. Но Шевкет ги познаваше. И знаеше какво означава за тях хорото. Не е то само подскачаници е едновременно мятане на краката. Не! С хорото българинът изразява веселието си, дава воля на най-ликуващите чувства, когато ги усети в себе си. Не му ли донасяха как преди месец, когато тук или там българите повярвали, че са извоювали свободата си, тъкмо с кръшни хора те поздравявали края на робията си? И друго помнеше Шевкет от детството си. Случело ли се хайдути да пленят правоверни някъде из боазите, те ги принуждавали да играят хоро, за да спасят живота си. Защото колкото българинът рипа и тропа с радост на хорото, толкова по-унижен се чувствува, ако трябва да го играе насила. „Ще сториш еди-какво си, че и хоро ще играеш!“ — туй беше една от най-големите заплахи на езика на раята. Е, добре, сега Шевкет ще ги накара да му играят хоро — не от щастие, а заповядано хоро, позорно. Да, ще играят и ще се кланят пред него — има и такива стъпки в идиотския им танец, — пък едва сетне ще получат по един куршум между веждите.

— Извади, Мильо, кавала — каза той, като се мъчеше гласът му да прикрие истинските му помисли. — Извади кавала и свирите. А вие се наловете — обърна се към останалите — и му ударете едно хоро.

Изиграете ли го със сърце, мераклийски, после ще си вървите по живо, по здраво...

Гаче ли не го чуха. Шевкет се смая: какво умуваха тези хора? На едното блюдо на везната той постави глупавото им тропане, а на другото не какво да е, а живота им, пък тези ахмаци, изобщо не помръдваха. Дали не го разбраха? Или може би чак пък дотолкова — дори срещу цената на животеца си — каил не ставаха да играят хоро против волята си?

— Може би не ме разбрахте добре — поде отново той, когато мълчанието взе да му опротивява. — Искам да му друснете едно хорце. Хареса ли ми играта ви, ще си отидете без косъм да падне от главите ви. Сега ясно ли е? Хайде, надувай кавала, Мильо!

Ново мълчание, може би по-дълго и от предишното. Сетне седмият поред Кольо Попов от двадесет и тримата проговори към другарите си. Нито изкрещя, нито прошепна — проговори точно толкова високо, колкото бе нужно, за да го чуят всичките. Пък това означаваше да го чуят също пашата и струпаните зад него забити и аскери. „Не знаят, че аз отбирам от езика им — премина, през главата на Шевкет — Туй е добре. Ще им проникна в душичките... преди да им ги взема...“

— Ще се мре, братя — каза седмият от редицата. — Лъжа е туй, че с едно хоро можем да опазим живота си. Лъжа е до последната дума на тоя сатана.

— Лъжа и подигравка — подкрепи го друг.

А трети допълни:

— Не човек е този гъжвалия^[27], а хищник-кръволок. Само че от ония хищници, дето преди да прегризат шията на жертвата си, гледат да си поиграят и да се погаврят с нея.

— Тогаз нека да ни трепят — с предишния равен глас предложи първият, който бе проговорил. — Стига му, че като вампир ще ни изпие кръвта, няма защо да му правим по-голям кеф...

— Не е тъй, Тодоре — възрази някой откъм края на редицата. — Хоро ли иска тоя звяр? Хоро. Хайде тогаз да му ударим едно такова хоро, че да види и да помни, дорде мърси божата земя, как български юнак с игра и песен отива на гибел.

Слушаше Шевкет тези изпълнени с непонятен хъс приказки и сякаш плесници или хрочки го шибаха по лицето. Отиваха чапкъните

му с чапкъни, към гроба, пък не молеха, а и как само го наричаха: звяр, хищник, гъжвалия, вампир... Що беше туй? Непреклонност? Или, отчаяна смелост каквато понякога обзема хората пред смъртта? Още си задаваше тези въпроси, когато отвсякъде се надигнаха гласове:

— Точно тъй!... Точно тъй!... Щом ще се мре, нека е с юнашка песен и с мъжко хоро!...

А онзи, когото нарекоха Тодор, се съгласи с другите:

— Признавам ви, че сте прави, братя. — И рече на Мильо: — Извади кавала! И дай някоя от онези, от които кръвта кипва в жилите и краката сами се задвижват!...

Свирачът измъкна кавала от пояса си и без припряност, бавно и мераклийски сглоби частите му. Опита звука и остана доволен. После за секунда-две сякаш порови в паметта си, да избере подходяща мелодия; намери я, изглежда, защото направи няколко крачки напред, извърна се гърбом към пашата, пък допря цевта до устните си и кавалът невям не засвири, а порой от кехлибарени звуци заизтича изпод майсторските пръсти на кавалджията. На Шевкет се стори, че другите двайсет и двама като че за миг се стъписаха от песента. Но ако беше вярно, това продължи съвсем кратко. Сетне те се наловиха за поясите. В ръката на най-десния се появи бяла кърпа и с едно „Ха сега де!“ двадесет и двата чифта крака рипнаха едновременно, след това тупнаха така яко върху поляната, че Рачарския мост — и земята под Шевкет заедно с него — се разтърси.

И се започна луда игра, ситна и буйна, каквато Шевкет макар и израснал между българи, не бе виждал през живота си. Мигар изпълняваха желанието му? Зер той беше ги подканил да играят от сърце във всяка своя стъпка, та тя се превръщаше в празнично ликуване. А поизостанеше ли някой, тогаз едно шибващо „И-ху-хууу!...“ го накарваше мигом да се изравни, че и да надмине другите по жар и стремителност.

И все пак имаше нещо не наред в това диво хоро. В младите си години турчинът често бе ходил в „българското село“ да гледа игрите на мегдана, та чат-пат отбираше нещичко от музиката и стъпките на гяурите. И колкото и малко, колкото и забравено да беше това нещичко, той усещаше, че тук, пред него, хорото и свирнята някак си се разминаваха. Сякаш кавалът редеше една песен, пък краката на играчите тропаха и ситняха съвсем по друга. Но и да беше така, от това

несхождане хорото никак не ставаше по-криво или по-унило. Напротив — двадесет и двамата се носеха така, като че ли бяха пияни до лудост или пък самата им душа движеше нозете им.

Що беше това? — запита се турчинът. — Какво *всъщност* ставаше пред очите му? Наглед тези Кольовци изпълняваха неговата господарска воля. Ала не, неее, Шевкет познаваше гяурската им природа, та виждаше от ясно по-ясно — друго нещо беше това, което се виеше пред него, не хоро на селски ергенаши. Но какво, дявол да го вземе, какво беше то? И защо от него, неразбираемото, кръвта се качваше в главата му и гневът туптеше все по-силно и по-силно в тила му?

— Ха бре!... Де бре!... — извика някой от играчите и предната редица, онази, която подскачаше и тропаше най-близо до пашата, удари няколко пъти крак о земята.

— Дур! — кресна с все сили Шевкет и кавалджията и двадесет и двамата Кольо Поповци неволно се подчиниха на заповедта му, като прекъснаха танеца си. — Защо удряте с копита пред мене? На това място не трябваше ли да клякате? Ей така, всички едновременно?

Те се спогледаха, после прихнаха в щур смях — толкова щур и невъздържан, колкото бе играта им допреди малко. Посмяха се така в лицето му, след това един от тях (турчинът позна по гласа онзи, когото зовяха Тодор) му отговори с престорено учудване:

— Нещо си в грешка, пашо. — „Пашо“, а не „паша ефенди“, отбеляза в себе си Шевкет. — Стъпките не са като на клякане.

— В туй хоро изобщо няма нито клякане, нито навеждане — дръзко допълни друг.

На Шевкет му дойде много от присмеха на тези осъдени гяури. Той не удържа нервите си, а със светкавично движение измъкна верния си „колт“ от кобура и така, от хълбок, без да се цели, шест пъти дръпна спусъка му. Толкова бързо стори това, че шестте изстрела на револвера прозвучаха като един. Прозвучаха, но си бяха шест, колкото патрона имаше в барабана. И нито един не пропусна целта — шестима от играчите се натъркаляха в безпорядък кой по очи, кой възнак. Шевкет остана доволен от себе си. Преди време, като школьник в Стамбулското военно училище, той цели четири години неизменно излизаше първенец на училището по стрелба с револвер... и впрочем именно на тази си дарба най-много дължеше бързото си изкачване през всички

чинове до онова, което французките и английските инструктори във войската наричаха дивизионен генерал. Явно годините не бяха лишили ръката му от предишната ѝ сигурност — шест изстрела и шест трупа, това бе станало в една или две секунди, тук край Рачарския мост.

(Този път самочувствието подведе пашата: с шестте си куршума той бе повалил пет убити и един тежко ранен. Смъртта бе пропуснала — поне засега — все онзи Тодор, цялото му име беше Тодор Вълчев, който на няколко пъти бе дръзвал да отива с думите си срещу волята на пашата. Но Безносата поправи грешката му. Когато всичко бе свършено и турците си отидоха, Тодор Вълчев се измъкна изпод труповете и чертаейки червена ивица по пътя си, се бе отправил да търси христоролюбива душа, която да превърже раната му. Случи се, че попадна на няколко жени, които се прибираха от къра. Те наистина го превързаха, а пък той им разказа за онова, което щеше да се запомни като „кървавото хоро“. Тогава обаче смъртта пожела да прати там Садък ефенди, чичото на Шевкет, който се прибираше на кон към „турското село“ на Бояджик. И Садък поправи грешката на племенника си — без да слиза от седлото, той измъкна пищова си със седефения тепелик^[28] и го изпразни в челото на полегналия край пътя българин.)

Стъписването на играчите от бързата гибел на другарите им продължи само минута, не повече. После някой рече хрипливо, но с безмерен инат в гласа:

— Хайде, момчета. Хорото не бива да се прекъсва!

И останалите го подкрепиха:

— Карай, Мильо!

Мильо вдигна отново кавала до устните си и Рачарския мост повторно се огласи от същата мелодия. Играчите побързаха да се наловят за поясите, в свободната ръка на най-десния пак се развя бялата кърпа. Чу се вече познатото „Ха, бре!...“ и хорото се люшна изново — още по-буйно от предишното. Играеха момците, играеха като в полуда и с някаква нечовешка надпревара кой да рипне по-високо, кой да сплете стъпки по-изкусно. Играеха те току до убитите, но никой не гледаше към тях — всички погледи бяха събрани в него, Шевкет паша. И в нито един чифт очи турчинът не прочете страх или отчаяние. Напротив — тъй както виеха необуздания си танец и се подканяха със своето „И-ху-хуу!...“, те гледаха пашата със смес от

презрение и насмешка, сякаш всичките шестнайсет играеха и му се плезеха или, както правят малките деца, допираха палец до носа си и размахваха към него останалите си пръсти. Не беше хоро това, играно върху острието на ятагана, а подигравка. И надменност. И пълна с отвращение ненавист. И присмех, сякаш не те, а Шевкет беше безсилният и обреченият на смърт. И злост. И дързост. И високомерие на по-силен към по-слаб. И неизречена хула. Всичко, всичко, каквото можеше да го обиди и унижи, се съдържаше в това хоро и в погледите на играчите.

И в този момент Шевкет прозря онова, над което преди малко напразно бе напъвал акъла си. Онзи ден той бе напъдил старците на Бояджик с думите „Хайде, изкарайте войската си и ще се бием!“ Приказка беше то и началническа лакърдия^[29], пък сега, след разсипването на селото, битката се сбъдваше тук, край Рачарския мост. Тези момчета с кривнати над едното ухо калпаци не играеха хоро, *те се сражаваха*. Оръжията им не бяха пушки или калъчи, а насмешката и презрението. И дяволски ситните стъпки на хорото. И отказът да се преклонят, макар самият танец да го изискваше. Такива шантави бяха оръжията им, но с тях те наистина надвиваха него, могъщия паша, който всъщност държеше шестнадесетте им живота в шепата си.

Обида и злъч плиснаха в сърцето на Шевкет. Без да се обръща, той даде с ръка знак на своите зад гърба си — знаеше, че щяха да го разберат. И точно когато играчите най-лудешки кръстосваха и разплитаха във въздуха краката си, замахна и изкрещя с цяло гърло:

— Атеш!... — И повтори: — Атеш!...

Покрай самите му уши екна залп, после още един. Димът на петдесетината пушки за малко закри очите на пашата. А когато се разсея, на мястото на хорото имаше само купчина човешки тела; повечето бяха вече застинали, само някои потрепваха в предсмъртни гърчове или забиваха пръсти в моравата.

Но не, не всички бяха паднали. Един все още беше на крака — Мильо кавалджията. Дори одраскан не беше той; просто така се бе случило, че целият аскер се бе целил в хорото и никой не бе обърнал внимание на свирача. А той, свирачът, погледна с влажни очи мъртвите или умиращите свои другари; имаше наистина жалост в лицето му, но наред с нея имаше още възхита и гордост. Постоя Мильо така пред кървавата камара, после с бавни, сякаш отнапред измерени движения

опря кавала на коляното си и го пречупи. Смълчаният въздух се сцепи от звук, като че се трошеше не дървена свирка, а човешка кост. Още на два пъти пречупи Мильо кавала си, след това нежно, почти благоговейно разсипа парчетата по телата на своите приятели.

Шевкет проследи действията му, след това — за пръв път през целия този ден — заговори на български:

— Защо, Мильо, начупи кавала си?

Кавалджията с нищо не издаде да е забелязал, че го бяха заговорили на родния му език. Той все така полека се извърна към турчина и кръстоса поглед с неговия.

— С този кавал аз съм свирил по сватби и седенки, пашо. — Отново „пашо“, резна главата на Шевкет. — И Средна гора съм огласял подир стадото. И в празник съм веселил сума ти народ. Е, не искам друга уста да се допира до него. И кървави устни, дето току-що са локали от човешка рана, да се опитват свирня да изтръгват от него.

Пашата с мъка преглътна поредната заплювка.

— Защо мислиш, че ще умреш? — запита — Ето на, другите разстреляхме, пък на тебе дори и калпакът ти не е пернат от куршум. Защо не си кажеш, че съм доволен от свирнята ти и съм склонен да те пощадя?

Какво ли не би дал Шевкет поне този, този единствен, да се хване на въдицата му, да се просне по очи пред него и да моли за милост! Но не, също и кавалджията постави своето достойнство по-високо от живота си. Мильо не каза нищо и отговори само със свиване на рамене и с презрителна усмивка.

Турчинът почака малко, белки онзи все пак се прекършеше пред смъртта. Но не би — Мильо стоеше изправен повече от гордост, от колкото със състрадание към самия себе си.

— Искам да те попитам още нещо — каза пашата, когато се увери, че българинът няма намерение да отвори уста. — Туй, което изсвири, беше песен, ала не хороводна, нали?

— Така е, пашо, позна — спокойно отговори кавалджията.

— И как се нарича тя?

— Ние я зовем „Кокарчоолувата“.

— И сигур тя има думи?

— Разумява се.

— И какви са думите на „Кокарчоолувата“, Мильо?

Кавалджията го изгледа остро и продължително, после тънка-тънка усмивчица разпъна краищата на пълните му устни.

— Дълга е тази песен, пашо, няма да ни стигне времето да ти ги кажа всичките. Затуй ще ти река само как започва:

*Ех, гиди Стара планина!
Дорде е Стара планина,
на турчин не се покланям...*

За втори път днес Шевкет паша не удържа нервите си. Пресегна се той към забитина, що стърчеше току до коляното му, измъкна револвера му и стреля. Куршумът толкова силно удари сърцето на кавалджията, че Мильо отхвъркна назад и падна върху купчината тела на другарите си. Изгъркаля се по тях и остана проснат по гръб на земята и с разперени нашироко ръце.

Шевкет подхвърли оръжието на притежателя му, после бавно се надигна от мястото си, направи две крачки и се надвеси над мъртвия свирач. Да, Мильо бе изпуснал последния си дъх. Ала по някаква зла прищявка на съдбата и в смъртта си той бе запазил своята последна усмивка.

[1] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник. ↑

[2] *Забит(ин)* — офицер. ↑

[3] *Кятиб(ин)* — писар. ↑

[4] *Илчия* — вестоносец, куриер, пратеник. ↑

[5] *Бьолюк* — рота (прен. — множество). ↑

[6] *Бьолюкбашия* — ротен командир. ↑

[7] *Карабаш* — букв. черноглавец; пренебрежително прозвище за християнски свещеник или калугер. ↑

[8] *Фугасен* снаряд (от френски) — снабден със силно взривно вещество, което избухва и причинява огромни унищожения на хора и разрушения на строежи и съоръжения. ↑

[9] *Архангел* (църк. от гр.) — главен ангел, който събирал душите на умрелите. ↑

[10] *Шейтан* — дявол, сатана. ↑

[11] *Челеби* — господин (така турците се обръщали към по-заможните българи). ↑

[12] *Каймакам(ин)* — управител на околия, околийски началник.

↑

[13] *Атеш* — огън; същото е и военна заповед за стрелба. ↑

[14] *Хурии* — красавици и вечни девственици в мохамеданския рай, които Пророкът обещавал на онези, които загинат за исляма. ↑

[15] *Мюдюр(ин)* — управител на нахия, т.е. на най-малката административна област в Османска Турция. ↑

[16] *Къз-качирмасъ* — отвличане, крадене на мома. ↑

[17] *Байонет* (от фр.) — щик. ↑

[18] *Кабахат* — вина; *кабахатлия* — виновен. ↑

[19] *Емирлий* — днес с. Болярско, Ямболско, Тунджанска община. ↑

[20] *Махмузи* — шпори. ↑

[21] *Бели* — явно, ясно; открито. ↑

[22] *Яху* — приятелю, мой човек (обръщение). ↑

[23] *Бисмиллах* — в името на бога (възкликване). ↑

[24] *Тасма* — ремък; дълга кожена изрезка ↑

[25] *Лобут* — бой; бой като наказание ↑

[26] *Тахтаба* — дървеница ↑

[27] *Гъжва* — чалма; *гъжвалия* — чалмалия (ирон.) ↑

[28] *Тепелик* — крайната (обикновено украсена) част на дръжката на пищов. ↑

[29] *Лакърдия* — дума, приказка. ↑

РЕШЕНИЕ № 1424

Още с влизането си Желез Чернев измърмори едно „Добър ден на всички!“ и веднага изпъшка високо:

— Господ да ме порази с гръм, ако помня такава жега!... То сякаш не е нашият си Сливен, ами пещта, в която дяволите пекаат хляба на Сатанаил, горгорбашията им...

Другите в стаята се позасмяха, а Панайот Върбанов най-възрастният, подметна шеговито:

— Че как го искаш бе, Желязко? Осмият ден на август е днеска, не е Богоявление... Ама ти нали си свикнал на хладовина горе по „Барите“, че тук взе фурната Сатанаилова да ти се привижда.

Желез Чернев беше по занаят тепавичар, а в общинския съвет бе попаднал като пръв майстор в занаята и дългогодишен църковен настоятел на клуцохорския храм „Свети Никола“. Тепавицата му наистина се намираще високо в Балкана, в споменатата местност „Барите“.

— Абе свикнал-несвикнал, ама стига господин председателят да не се засегне, с благодарност ще хвърля елека... — От целия състав на съвета само тепавичарят ходеше в потури и елек, всички други се носеха в сюртуци до коленете или най-малкото в алафранга сетрета. — А? Какво ще речете, господин Минков?

Добри П. Минков побутна с пръст очилата си — поради потта златните им рамки се хлъзгаха по носа му — и отговори стговорчиво:

— Не само, че няма да се засегна, ами приканвам и другите да се поразсъблекат. Чакат ни един бюлюк^[1] въпроси — колкото по-рахат се чувствуваме, толкова по-мъдро ще ги решим...

Член-секретарят Михаил П. Икономов подхвърли многозначително:

— Ако господин председателят ни даде пример...

Господин председателят им даде пример, като съблече черния си сукнен сюртук и го окачи на облегалката на стола. Всички с нескрито

облекчение го последваха, а Димитър Карабойчев дори поразпусна и тежкия възел на вратовръзката си и подметна едно:

— Е, сега комай е друг господ... Тъй съм каил и до довечера да чакаме.

— Всъщност не чакаме никого — каза Върбанов. — Хаджи Динко ме предупреди, че отива някъде Орловец^[2] по свои търговски дела и навярно няма да сполучи да се върне до свечеряване.

— А ще признае ли решенията ни? — осведоми се председателят.

— Даде ми пълномощно аз да гласувам от негово име и дори да го подпиша, гдето това е наложително.

— Тогава да започваме, а? Е, заповядайте господа.

Не беше необходимо да ги насочва повече — в стаята на общинския съвет имаше всичко на всичко няколко стола и една поразкривена маса без покривка с желязна мастилница и гарафа вода в средата ѝ, а цялата украса се състоеше от два несръчно нарисувани портрета на стената — на царя-Освободител Александър II и, кой знае защо — на княз Церетелев; зли езици разправяха, че нескопосаният зограф искал да издокара майор Л. Кардашевски, освободителя на Сливен, ама не сполучил с приликата, та образът замязал повече на пловдивския вицеконсул...

— Готови ли сте за протокола, господин Икономов? — продължи председателят. — И тъй, запишете, както си му е редът: председател Добри П. Минков, членове господата Панайот Върбанов — за себе си и като пълномощник на хаджи Господин Данчов, — Желез Чернев, Димитър Карабойчев и член-секретар Михаил Икономов. — Той отвори папката пред себе си и отново побутна очилата на мястото им. — Първа точка за днес е молбата на вдовицата Кера Стаматова за...

... И се подхвана заседанието на Сливенския общински съвет за 8 август 1878 година. За да продължи, както обикновено, часове. Не защото общинарите бяха многословни или дребнави в разискванията, а защото самото време го налагаше; в още неустановения ред през Окупацията какви ли не въпроси бяха все под разпореждането на съвета: да се издават поименни „билети“ (те бяха нещо като турските тезкерета^[3]) за пътуване извън околията, разглеждане жалби за заграбен имот или добитък, разпоредби по прехраната, произнасяне по разни молби на руските власти, разпределяне на зърно за посев, даване

разрешение за нова „фабрика“, грижи по имотите на побягнали турци, назначения, уволнения, просби и прочие и прочие, — не беше никак случайно, че само за няколко месеца откакто губернаторът Иван С. Иванов бе съставил общинския съвет, броят на взетите и оформени от него решения вече надхвърляше хиляда и четиристотин...

Някъде към шест следобед си разрешиха почивка петнадесетина минути (Желез Чернев: „То за едно кафе не давате човеку отдих бе!“) и после отново продължиха, чак докато подписаха и решение № 1423 — даряване изоставени черкезки къщи в Турсунлии^[4] на двама заслужили опълченци заедно с малко земя за препитание^[5]. Като мина и това, председателят се умълча някак особено, та господа съветниците го изтълкуваха като приключване на работата за днес: Добри П. Минков обаче не само не разпусна съвета, но запали двете газени лампи, облече сюртука си и седна пак на мястото си; по-късно щеше да се разбере, че не му е станало хладно, а със закопчания от горе до долу сюртук е искал да подчертае важността на последната точка от заседанието. Нямаше нужда човек да е Бог знае колко наблюдателен, за да усети напрежението му, когато извади и последния лист от папката си. Вероятно знаеше отлично съдържанието му, но пак го изчете от край до край, преди да вдигне глава и поред да изучи погледите на мъжете срещу себе си.

— Получена е една интересна, хм, просба, подписана лично от господин губернатора — започна. Гласът му, обикновено ясен и напорист, сега звучеше някак приглушено. — Да, интересна просба — повтори без нужда. — Негово превъзходителство очевидно има, хм, голямо доверие в нашата мъдрост и, хм, в чувството ни за справедливост.

— Защо толкова предъвкване и толкова хъмкане, господин Минков? — поощри го Димитър Карабойчев. — Хайде да си я караме „право куме в очи“, както е изобщо тук между нас...

— Негово превъзходителство господин Иванов ни обръща внимание, че в Сливен има, хм, значителен брой турци, които следва да се ползват от нашето внимание — някои стари и бедни въобще, други загубили имот, брашно и друга храна по смутните дни на освобождението. И просбата му е ние, общинският съвет, да не си затворим очите пред злата им участ и... и, хм, с една дума да им се притечем на помощ.

— Помощ за турчулята!? — не каза, а извика Желез Чернев със смес от удивление, недоверие и съвсем неприкрита съпротива.

— Допущам, че мнозина не се нуждаят от помощ — не му отговори, а продължи Добри П. Минков. — Имат си скътано, оцеляло... Но за останалите... Да, господа, пожеланието на губернатора Иванов е за тези, останалите, които направо гладуват.

Смълчаването, което последва това съобщение, продължи само няколко секунди. После тепавичарят заяви с глас, в който всяка дума беше като добре наточен нож:

— Нека да сме наясно, господа съветници, за да не излезе сетне, че е имало усуквания и неразумявания. Гласува ли се тук едно-едничко зърно пшеница за гъжвалия-катилин^[6], мен в тази стая няма да ме видите повече, пък ако ще не губернаторът, а царят-Освободител на бял кон да дойде до „Барите“ да ме калесва. Точка!

Михаил П. Икономов се изкашля без нужда, и забил поглед в пода, произнесе тихо:

— Страх ме е, господин председателю, че повечето сливналии ще разсъждават като бай Желязко. И ако им наложим едно подобно решение, може да се стигне до открити несъгласия, че и до размирици... Разбирате ли ме? Сливналията не е човек, за когото важи Христовата повеля „ако те ударят по едната страна ти обърни и другата“. А почти не зная човек от нашия град, който да е останал с неударена страна — пострадал сам той или негов близък... Да, да, ще повторя — може да се стигне до размирици...

— Дори и ако внимателно разясним на населението нашия човешки дълг? — предпазливо попита Добри П. Минков.

— Дори! — припряно отговори Димитър Карабойчев, преварвайки секретаря. — Ако руснаците искат да правят политика, нека сами си хранутят гаджалите. От нас да не го искат, зер... няма и да го получат...

— Дълга да напомня — миролюбиво възрази председателят, — че Негово превъзходителство губернаторът е руски поданик, но чистокръвен българин като всеки един от нас петимата^[7].

— Чистокръвен българин! — кисело повтори Панайот Върбанов, като по този начин се присъедини към противниците на губернаторовото предложение. — Какъв българин е този, дето от петдесет години не е помирисвал Българско? На такъв ако му

разправиш за изклания Бояджик или как през декември бесеха по двайсет и повече християни ката ден в Сливен^[8], ще ти рече, че са масали това от „Хиляда и една ноц“... А то бесеха не някои янкеседжий^[9], дошли от гората, а най-доверените чалмалии на падишаха — главнокомандуваният Сюлейман паша^[10] и Садък бей, председателят на военния съвет в града и санджака^[11].

— Това е вярно, господин Минков — потвърди Икономов. — Когато да напусне Сливен, Сюлейман паша заповядал на всяко дърво по пътя му — от конака до Татар Мезар^[12] — да виси по един българин. И когато посвършиха затворниците от зандана, захванаха да бесят напълно невинни люде или ей така, най-случайно хванати на улицата...

— Щом първенците им бяха такива — допълни Желез Чернев, — съдете каква стока са били долните чинове. Пък за башибозука — хич и да не говорим!

— А що грабежи бяха, що пожари! — добави на свой ред Димитър Карабойчев. — Знае ли например господин Иванов, че два мои дюкяна, пращящи от стока, отидоха? Единият го разграбиха анадолските низами^[13], другият се превърна в пепел, когато последният аскер подпали Аба пазар...

Михаил П. Икономов рязко и с нескрит гняв се извърна към него:

— Как имате сърце да отваряте дума за стока и дюкяни, господин Карабойчев! В ужасиите се затриха до крак цели семейства, даже кърмачетата бяха изклани, пък вие сте се закахърлили за... Да не беше уважението ми към вашата възраст, щях да ви...

Не се разбра какво е щял да стори член-секретарят на съвета. Докато Димитър Карабойчев — посрамен, но „за да не остане отдолу“ — промърморваше нещо от рода на „Лесно е на оногова дето винаги е чакал на една плата“, Желез Чернев превари начеващата препирня:

— Абе няма какво да умуваме! — рече. — Нека председателят да уведоми господина Иван Иванова, че българско жито на турчин няма да се даде и толкоз! Ако на братушките много е домиляло за тях, нека те да им берат гайлето — и завърши със своето обичайно: — Точка!

— Съгласен съм с бай Желязко — подкрепи го Панайот Върбанов. — Гаджалите не ще получат нито зърно жито от общинския хамбар, нито педя аба от моята фабрика. — Всъщност той имаше — поне все още — само една по-голяма работилница с двайсетина стана,

но обичаше да я възвеличава във фабрика и себе си във фабрикантин. — За онуй, дето няма да го бъде, не си струва да си хабим приказките. Я кое време е — август, пък вече нощта хемен-хемен дошла.

Димитър Карабойчев издърпа провисналия си сребърен ланец, отвори капациите на часовника, измънка едно „Бре, и тази вечер се пропиля“ и се приготви да стане, но зърна нещо, та се отпусна пак на стола.

— Ама вие... Какво правите вие, господин Минков?

— Накъсвам пет еднакви листчета и ще помоля всеки един от нас да напише своето „да“ или „не“.

— Аха, тайно гласуване — позасмя се фабрикантинът. — И защо, ако смея да попитам? Такваз сложна церемония за пръв път бива в нашите заседания. Ще обясните ли, господин Минков?

Добри Минков нагласи с привичен жест очилата си и отговори наглед спокойно, без да повиши глас:

— Откак сме учредени като общински съвет на Сливен, цялата ни работа досега е била бошлаф: ще върнем ли кравата на Иван, ще издадем ли билет за пътуване на Драган, ще разрешим ли да открие кафене Петкан... И така е с всичките ни... — той погледна в протоколната книга. — Всичките ни хиляда четиристотин двадесет и три решения. За пръв път, господа, разбирате ли, за *пръв път*, от нас се иска да покажем узрели ли сме за свободата си, или не сме узрели. Не, не на губернатора — той, като българин, ще ни преглътне такива, каквито сме. Трябва да покажем на света. Това е отговорност, господа, изключителна отговорност: само след четвърт час ние няма да сме Минков, Карабойчев, Чернев и така нататък, а ще бъдем пробният камък на просветена Европа, за да даде тя отговор на собствения си въпрос — изобщо има ли там нейде си на Балканите българска нация, или то е само сбирщина от полудиваци, които не си ръководят даже от чувството за мъст, а от най-обикновено и най-низко човеконенавистничество...

— Е, хайде де, голям залък... — опита се да прекъсне Панайот Върбанов, но председателят продължи. Без да си дава сметка, той бе изоставил равния тон и сега говореше все по-разгорещено:

— Не се увличам в риторика, господа. Изнасям истината и приканвам да имаме доблестта да я погледнем в очите. Одеве един измежду нас рече, че не вървяло да прилагаме евангелското „ако те

ударят по едната страна...“. Аз ще добавя, че нам даже не приляга по-старото правило библейското „око за око“. Защото „око за око, зъб за зъб“ все пак предполага някакъв съд и възмездие — ще се извади окото и зъба не на кого да е, а на виновника лично. Нас ни търсете дълбоко, дълбоко по в низините, господа. Там, където се мрази и се предава на казън не виновникът, не извършителят на дадено злодеяние лично, не дори семейството му, а просто цяла една народност. Не ми възразявайте, че нашето решение не е предаване на казън, господа. Да лишиш някого от залък хляб, то е всъщност да го обречеш на бавна гибел... само гдето по Пилатовски ще се покажеш пред света, като че си настрана от умъртвяването му.

— Ама това стана наистина много... — за втори път се опита да го пресече Върбанов и за втори път не успя.

— И то обричане на гибел на невинни — продължи Добри П. Минков. — Не ме питайте за имената им, не мога да ви спомена нито едно. Но че са невинни, в това съм непоклатимо уверен. Защо ли? Ами по простата причина че тези хора не са побягнали заедно с виновните за изстъпленията, а са се доверили на своята чиста съвест и на *нашата справедливост* и са останали по домовете си. А други дори, като са се увлекли по гузните и нацапаните с кръв, сега са се върнали по родните си места, изразявайки готовност да се подчинят на нас и нашия закон. Разбирате ли? Да се подчинят на закона на довчерашната рая...

Председателят пое дъх.

— Обясних ли защо предлагам тайно гласуване, господа? Когато от нас се иска да се признаем или да се самоотречем като нация, всеки трябва да допита разума и сърцето си и без страх от чуждо порицание да изрази мнението си. На губернатора ще отговорим само тогава, когато сме в пълно единодушие. Има ли на листчетата ни пет „не“-та, туй ще значи, че няма да раздаваме храна на, хм, „гаджалите“, но и че сме такива първобитни и варвари, каквито някъде в Европа ни представят. Кажем ли обаче „да“...

— Хитростта ти е твърде плитка, момчето ми — присмя се в лицето му Желез Чернев. Този беше първият случай, когато някой от съвета се обръщаше на „ти“ и на „момчето ми“ към председателя. — От думите ти стана белли^[14], че на твоето листче ще пише „да“. И тъй като трябвало да сме в пълно единодушие, ето как само едно „да“ ще

се превърне в решение номер хиляда четиристотин двадесет и четири. Не така, не така, момчето ми, нямаш сополанковци насреща си...

Неприятно поразен Добри П. Минков попита хрипливо:

— Има ли и друг да мисли по същия начин?

— Не точно по същия начин, но... — Панайот Върбанов сякаш претегляше думите си. — Вие сте много млад господин Минков, повече от два пъти по-млад от мене. Нямате дващест и пет, нали? Нищо, това не пречи най-искрено да ви уважавам. И навярно ще си помислите, че то е защото сте толкова млад, пък вече сте пръв измежду сливналии по ученост?

Не беше нито преувеличение, нито опит за ласкателство. Добри П. Минков най-напред бе завършил с отличие Цариградския Роберт колеж, където му бе присвоено званието бакалавър на изкуствата. После замина за Брюксел и — нещо може би незапомнено във вековните традиции на белгийските университети — само за две години завърши юридическия факултет и защити докторска теза; защитата му бе така бляскава, че — също рядко явление — към оценката на дипломата му бе вписано още „avec la plus grande distinction, par acclamation^[15]“. Ако към това се добави, че младият човек владееше английски, френски, немски, италиански, руски и латински, щеше да се види, че похвалното мнение на фабрикантина не е било „по хатър^[16]“.

— Да, аз ви уважавам и за учеността ви, господине — продължи по същия начин най-старият от Общинските съветници. — Но първом ви забелязах и ви оцених много по-отдавна. Още на митинга през 72-ра в защита на нашите първосвещеници и светци^[17]. Видях ви тогава, че именно вие и един момък, също така голобрад като вас, пишехте възванията, които вдигнаха на крак целия Сливен^[18]. Още в този ден уважението ми към вас, господин Минков, и с годините то разрасна, но в случая се присъединявам към бай Желязко. Ще рече — отивам *срещу* вашето предложение. Другояче казано, на моето листче ще пише „не“. И държа да обясня това мое „не“, господине, защото иначе се получава някаква бъркотия: хем уважение, хем противостоене. Причината е проста и няма да отнеме много време, за да я изясня. Вие напуснахте Сливен и Българско в същата онази 72-ра година и се върнахте преди няколко месеца, когато вече над конака се вееше бяло-синьо-червеното знаме на освободителката Русия. Какво излиза? Че вие също сте

видели робията, но по времето на нейните, най-страшни, най-диви и кървави прояви — през въстанието в 76-та и през цялата изминала есен — сте били в цивилизована Белгия...

Върбанов взе гарафата, наля си чаша вода, изпи я на големи глътки и продължи:

— В момента чета една крайно интересна повест, по заглавие „Турски паша“. Авторът ѝ господин Любен Каравелов казва в нея така: „Който живее в Турция, той не може да мисли по французки“. Тази Каравелова мисъл аз ще обърна наопаки: не може човек да е бил в Брюксел и да съди зверствата, които Сливен позна в последните две години. Помислете за всичко това, господин Минков, когато с вашето „да“ искате да нарушите единството на нашето „не“.

— Разбирам и ви благодаря за всяка изречена дума, господин Върбанов — поклони му се през масата председателят. — И за ласкавите оценки на скромните ми дарби, и за доверието в моята доблест при вземането на това важно решение. Ще се опитам да се покажа достоен и за двете. — Той обходи с поглед мъжете в стаята. — Приемам възраженията и лично аз няма да гласувам. Но ако между вашите четири бюлетини има само една „да“, в такъв случай решение 1424 ще бъде да се даде храна и друга помощ на съгражданите ни турци, които се нуждаят от тях. Съгласни?

— Съгласни сме, разбира се — избърза тепавичарят. — Ама има ли изобщо смисъл това тайно гласоподаване, господа съветници? Мигар не се знае какъв е нашият отговор? И като думам „нашият“, говоря не за нас четиримата, а за всички сливналии и всички българи... А?

Не приеха възражението му и Добри П. Минков им раздаде по едно листче. Натопиха перата, позакриха с една ръка хартийките и надраскаха двете букви на отговора си. После сгънаха листчетата и ги пуснаха във филцовата шапка на Димитър Карабойчев. Председателят ги разбърка, сетне бавно и тържествено ги заразгъва едно по едно, прочиташе ги и ги поставяше посред масата пред очите на всички.

При третото листче ахнаха: на него бе записано „да“!

— Господ да ме порази с гръм, ако не ме лъжат зъркелите! — възкликна, слисан, Желез Чернев, като грабна хартийките и заби поглед в тях. Нямаше грешка — една от четирите гласеше „да“. — Коя

ли беше тази скверна душа — изсъска тепавичарят, — която ни предаде?

Беше гласувано тайно и никой не бе длъжен да дава обяснения за становището си. Въпреки това обаче един отчетлив глас се обади в отговор. Той принадлежеше на член-секретаря Михаил П. Икономов.

— Скверната душа съм аз, бай Желязко. Аз написах това „да“.

— И защо, по дяволите, се отметна? А?

Преди да отговори, Михаил Икономов извади кърпа и избърса лицето си. Августовският пек бе преминал отдавна, пък по челото му лъщяха ситни капчици пот.

— Ще изясня моето „да“, господа — рече. — Вие знаете, аз съм учител. Когато одеве слушах господина Минкова, а сетне заставах с перо в ръка над листчето, аз мислено се изправих пред моите ученици. И си представих какво бих им отговорил, ако се случеше не губернаторът, а *те* да поискат съвет от мене: да отделят ли по залък от трапезата си, за да нахранят турчетата от своята махала, или да ги оставят да измрат от глад. И като учител, господа, като *български народен учител* не се колебах дълго. Защото няма български учител, който да възпитава децата в човекоубие или ненавист към другоплеменниците.

— А минавахте за учител-патриот, господин Икономов — с нещо като присмех подхвърли Върбанов, — който не се задоволява да отвори очите на децата за знанието и мъдростта, а и изгражда от тях истински родолюбци...

— Бих добавил и свободолюбци — прие нападката учителят. — Винаги съм учил децата на Сливен да обичат отечеството и свободата и да са готови да положат костите си в бран против тираните и насилниците. Но аз ви питам, господа: що за тирани и насилници са тези наши съграждани-мюсюлмани, които не са пожелали да офейкат към своята дива Азия, а са решили да останат и да се подчинят нам, на довчерашните си роби? Учил съм ги и друго, господа. Че стига да добием свободата си, ние ще скъсаме навеки със средновековните нрави на турчулята и с първобитното им ислямско делене на роби и господари, и на тяхно място ще изградим една държава на равенство пред закона и Бога, на просветеност, на търпимост, на християнско човеколюбие. Е, кажете, господа: след онова, което години съм проповядвал, мога ли сега, когато победените разчитат на милостта на

победителите, да подуча децата да обърнат гръб на равенството, на просветеността, на търпимостта, на човеколюбието? И така, щом аз българският народен учител, бих посъветвал азбукарчетата да кажат „да“ за нещо като това решение 1424, почувствувах моралния дълг пръв да надмогна спомена за ужасите от декември и да впиша моето „да“.

За малко се възцари мълчание, после Димитър Карабойчев подметна:

— Пък ми се стори, че пак вие пръв предупреждавахте за смутовете, които това решение 1424 може да предизвика?

— Следователно именно нам, общинските съветници, се пада дългът чрез разяснение и убеждение да покажем на нашите съграждани, че ние всявга сме се стремили към свободата си, а не към физическото унищожение на турската нация.

Михаил П. Икономов повторно избърса потта от лицето и врата си.

— Не го казвам за хвалба, но вие сигурно знаете, господа, че член-секретарството е нещо като моя съдба. Когато по Коледа на 1870-та година Апостола основа революционния комитет в нашия град, аз пак бях избран за член-секретар.

Беше вярно. По времето на описваното бурно събрание на общинския съвет Михаил Икономов, кореняк-сливналия, беше тридесет и две годишен. Точно десет години преди това той не само бе учител в родния си град, но и главен учител — това по право се полагаше на един възпитаник на Сава Доброплодни и Добри Чинтулов, а после и на цариградския Collège Français^[19]. Когато още при първата си апостолска обиколка на поробеното отечество (1869 г.) Левски дойде в Сливен, той неслучайно потърси най-напред именно него — Икономов беше известен с безрезервното си родолюбие. По-късно, когато се създаде частният революционен комитет, негов председател стана Сава Райнов, но за член-деловодител, който отговаряше за цялата тайна архива и за пощата, единодушно бе избран главният учител^[20].

— Защо споменавате това, господин Икономов? — тихо запита Добри Минков.

— За да напомня думите на българския светец Левски. Той, Апостола на нашата свобода, многократно е повтарял на събранията на

революционния комитет, че ние не се борим срещу турския народ, а само срещу насилниците измежду турците. Тъй беше казано по-късно и в Програмата на БРЦК: „Ние не въставаме против турския народ, но против турското правителство и ония турци, които го подкрепят и бранят.“^[21] И тогава, в онези страшни години, ние не се подчинявахме на Левски и Централния комитет, господа, не проявявахме послушание, а споделяхме и приемахме като свое тяхното програмно решение. Защо ли? Ами че ясно защо — защото Левски и БРЦК бяха съумели да ни убедят в правотата си.

— Започвам да разбирам — кимна председателят и побутна с пръст очилата си. — Когато ще убеждаваме гражданството на Сливен, всеки от нас трябва да стане като един Левски, а решението на нашия общински съвет да има стойността на Програмата на Българския революционен централен комитет. Напълно се солидаризирам с вас, господин Икономов.

Като рече това, председателят стана и се залови да оправи пламъчетата на лампите. В същото време Икономов грабна перодръжката и бързо-бързо задраци в протоколната книга. Старият Панайот Върбанов проточи врат да види написаното, но като не успя, попита:

— Какво толкова записвате, господин Икономов?

— Как какво? — непресторено се почуди член-секретарят. — Вписвам решението за раздаване храна и помощ на турците, разбира се. Нали така казахме: председателят не гласува, а има ли дори само едно „да“...

— Що? — подскочи на стола си тепавичарят. — Един писал „да“ и... Охо, тия да ги нямаме, драги. — Той се приведе и силом изтръгна перото от пръстите на секретаря. — Тия да ги нямаме! — повтори. — Трима срещу един и — хайде! — решение 1424... Дума да не става! Точка!

Настъпи кратко объркване. Михаил Икономов премигваше и не знаеше какво да предприеме срещу тази проява на насилие. Останалите трима, смутени и стреснати като него от незапомнената случка, също стояха безпомощни и се гледаха един-друг с почуда — мигар те, избраниците в съвета, бяха стигнали до там, да се изпокарат и хванат за гушите?

Пръв се окопихи най-младият — председателят Добри П. Минков.

— Наистина имахме спогодба, както го каза одева господин Икономов — рече, — ама хайде да не бъдем придирчиви. И да видим кой измежду нас е действително „за“ и кой „против“. — Той притегли към себе си протоколната книга и прочете наум написаното. — Добре сте го изразили, господин Икономов. Точно така трябваше — да се подчертае, че само половин година след петвековното робство и декемврийските вандалщини ние, българите от Сливен, в името на човещината протягаме ръка за помощ на съгражданите си турци. Моля, господин Чернев, подайте ми писалката.

Тепавичарят изпълни молбата му с механични движения, все едно че действуваше като на сън. Добри П. Минков потопи перото в мастилницата и с подчертано с показно спокойствие се подписа в книгата.

— Така! — произнесе доволно. — Гордея се с подписа, който поставих, господа. С него аз дадох моя дан за приобщаването на възродената от пепелищата България към кръжеца на онези цивилизовани държави, които имат за свое ръководно начало не жалката злоба и мъст, а справедливостта, човещината и състраданието...

— Няма да сте сам! — избърза след него Михаил Икономов. — В протокола пред съда на непримиримите аз ще бъда до вас.

И припряно, сякаш се боеше от ново насилие, драсна името си под подписа на председателя.

Последва минута на бездействие, не, на общо вцепенение. Беше от онези минути, които се изживяват като цяла вечност.

— И все пак болшинството издиша — пресилено се изкиска Желез Чернев. — Два гласа срещу три. Пък ако броим и хаджи господин Данчов, който се представлява от тук присъстващия бай Панайот... Е-хе-хе!...

— Аз също ще подпиша — прекъсна смеха му Димитър Карабойчев, като придърпа перодръжката и протоколната книга. — И със срам ще се изповядам, братя, че се червя за предишното ми отрицание. Зажалил съм за що? За дюкяни и стока. Загуба е, вярно. Загуба на имане, трупано не с кражба и далавери, а с труд и акъл. — Говорейки, той подписа и остави перодръжката в сгвката между

листовете на разтворената книга. — Но туй все пак е нищо, някакви си там имот и стока. Ще даде Бог отново да ги придобия. Ала заради имот и стока да се лепне петно върху челото на България — това аз няма да кръстя с името си. Синът ми ще се отрече от мене и баща ми ще ме прокълне от гроба.

Възцари се такава оглушителна тишина, че в нея съскането на фитила в лампите прозвуча като пукот от трошене на сухи клони. Панайот Върбанов се изправи бавно и с ръце в джобовете застана до отворения прозорец. Проследиха го с очи и едва сега забелязаха покрай раменете му, че лятната нощ отдавна бе прихлупила града под Сините камъни.

— Ще ви разкажа нещо — поде фабрикантът, без да се обръща, — което никой от вас не знае. Случи се то отдавна, в началото на Кримската^[22]. Тогава господин Минков не ще да е бил роден, господин Икономов не е ходел на училище, а господин Карабойчев и бай Желязко и да са чували случката, отдавна да се е изтрила от паметта им — то една и две ли подобни биваха тогава, че и в последните години.

Бяхме близнаци — продължи Върбанов. — Аз по-големият, брат ми Харалампи с четвърт час по-малък. Приличахме си; дори и майка ни сегиз-тогиз ни бъркаше. Пък по еднакъв нрав, по взаимна обич и привързаност — все едно един човек в две тела. Бяхме двацет и пет-трийсетгодишни, таман бяхме захванали да стъпваме на краката си. Имахме посъбрано нещо, роднини ни помогнаха, та се хванахме с карабаджилък^[23]; купувахме вълна, много вълна и я раздавахме за предене и тъкане срещу плата, сетне събирахме готовата аба и по панаир я продавахме топтан на големите търговци от Стамбул и Измир, че и на купците от войската. Не си пестяхме труда и късметът захвана да ни спохожда. Позамогнахме се. И точно тогава...

Възрастният човек се отлепи от прозореца, седна на мястото си и сплете пръсти върху масата. От време на време така яростно, с толкова горест стисваше ръцете, че ставите му пропукваха.

— Една пролет — поде отново той — бяхме отишли нагоре в Балкана за вълна. Знаете къде: Медвен, Градец, Ичера, Жеравна, Катунице... Добра година за добитъка беше, добра и за нас — хубава вълна и евтина. Накупихме, накупихме — чудехме се как ще я сместим, когато ни я докарат в града. А като се връщяхме... Да, като се

върщахме някъде над „Джендемите“ налетяхме на шайка качаци^[24]. Направили пусия^[25] и ние — право в ръцете им. Съблякоха ни до голо, ала парите малко — бяха отишли по суватчиите^[26] в Балкана Ядосаха се обирниците, та бой, бой, не е за описване. И накрая дойде най-страшното. Катилите решиха, че на света не били нужни двама такива еднакви като нас и замислиха да вземат душата на единия. Молби, клетви, сълзи — нищо не помогна. И както бяхме вързани на две съседни дървета, захванаха да ни броят с техни някакви си шури думи, все едно нашите деца, когато се делят за игра: „Адикала — гвадикала...“. Страшният жребий се падна на Харалампи.

— И после? — попита Икономов. — Мигар те...?

Шумно пропукване на ставите.

— Ами да. Направиха го. Даже не ми разрешиха да отместя очи и ме принудиха да гледам, когато бавно и тертиплийски му отрязаха главата. Отрязаха я и я ритнаха надолу в пропастта. Като парцалена топка... И в този час, господа, в тази минута аз се врекох да отмъстя. Защото те не убиха човек пред очите ми, даже мой брат не убиха, а половината от мене самия. И аз се заклев, в името на Бога да върна същото на гаджалите...

Панайот Върбанов спря за малко, сякаш набираше сили:

— Няма да ви разправам как сполучих да се развържа, как гол-голеничък се върнах до Ичера и как добри хора ми помогнаха да намеря главата на брат си, за да я погребя по християнски заедно с тялото. После... Да, едва не полудях, сетне месец-два лежах болен. И реших да зарежа всичко, да хвана гората и като хайдутин да мъстя. Не успях, времената се бяха обърнали срещу народните закрилници. Точно тогаз беше краят на последните от големите вехти войводи — на Димитър Калъчлията, на Бойчо Цеперански, Пею Буюклията. Тъй попреминаха годините, лека-полека душата ми се съвзе от болестта. И се отказах от хайдутуването, ала... ала от клетвата за мъст нивга не съм се отказвал.

— Разбирам ви — кимна съчувствено Добри Минков. — Кръвнина. Тъй е било и в най-старо, още в библейско време.

— Не ми се удаде сгода да изпълня клетвата си. И толкоз по-зле за мене. А вие... какво? Вие искате на туй отгоре да храня същите тези кеседжии^[27], които взеха живота на Харалампи...

Тишина, по-тягостна от предишната, отново се настани ни между петимата мъже. И пръв я наруши Димитър Карабойчев:

— Страхотия, истинска страхотия! Да имаше колай да намерим онези зверове, качаците де, аз също бих дошъл да спомогна за отмъщението ви.

Той помълча секунда-две. После, наглед ни в клин, ни в ръкав, отместа разговора:

— Вие имате хубав син, господин Върбанов. Гледам го из града и му се радвам — комай няма още двацет, пък какъв левент. И не едно моминско сърце се разтуптява при вида му...

— А, млад е за моми! — рече в отговор фабрикантинът. Пролича си, че похвалата бе сгряла сърцето му. — Само на шестнайсет е. Затуй и го върнаха от войскосъбирането. Искаше да се пише двацетгодишен, ама не мина^[28]...

— Вярно ли ми се върти из паметта, че той, бабаджанка още в майчината си утроба, твърде трудно дошъл на белия свят?

— Какво ти трудно! Бяхме го вече отписали... че и майка му барабар с него. Чудо на чудесата е, че оцеляха и двамата.

— Някой опитен лекар ли подпомогна това чудо, господин Върбанов?

— Откъде опитен лекар? Тогаз доктор Миркович беше вече напуснал Сливен, пък доктор Планински не беше още дошъл... Една веща баба помогна, Садифе ханъм. Господ да я поживи! Когато всички други жени се отказаха, тя, вряла и кипяла в бабуването, не се предаде и... До ден-днешен два пъти в годината я даряваме — на Бабинден и в деня на рождението на моя Харалампи, когато правим курбан.

— Зная я Садифе ханъм — кимна търговецът. — Мъжът й, Едхем ага, беше почтен сарач, държеше дюкян в Хаджи Махмуд махала. И него го помня.

— Защо „беше“, „помня го“, господин Карабойчев?

— Защото техният аллах го прибра още преди две години. Не, може три да има. Пък комай и Садифе ханъм е поела нататък. Виждали ли сте я наскоро? Влачи крак, устата й малко изкривена — трябва да е изкарала някоя дамла.

— О, Боже! Още утре ще проводя Жейна и Харалампи... Трябва да я нагледат, у дома даже да я приберем...

— А, защо, господин Върбанов? Като ви слушах одеве си рекох, че невям и Садифе ханъм е от кеседжиите, дето не заслужават хляб и друга подкрепа. А, виждам, стреснахте се, господин Върбанов. Що, да не би и вие внезапно да се просветлихте, че такива като онези качаци от „Джендемите“ отдавна са вдигнали праха накъде Анадола, а тук са останали хора като Садифе ханъм и покойният Едхем ага? Разбирате ли ме, господин Върбанов, хора! Човеци!

Фабрикантинът видимо се разколеба — майсторската клопка на Карабойчев го бе разпънала на кръст. Някои зачакаха да видят ще последва ли той примера на онези, които сложиха подписа си под решение № 1424, или ще държи докрай на ината си. Не се случи нито едното, нито другото — намесата на бай Желязко го извади от това трудно „или-или“.

— Господ да ме поразии с гръм, ако не сме с обща орисия, господин Панайоте! — не каза, а изпъшка тепавичарят. — Само че моята е комай по-страшна. И по-страшна, и по-прясна, та затуй и повече кърви... — Грабна гарафата и трескаво отпи направо от гърлото й. — Което си говорим тук, тук си остава, нали, господа?

Господата потвърдиха едногласно.

— То, ако помислите, нечестивостта на хорската приказка невям може да вкара човека в гроба, ала не и да го изкара оттам, пък... Абе с едно слово, не ми се ще една голяма злочестина, моя и на фамилията ми, да стане сладка лакърдия^[29] по кръчми и кафенета. — Погледът му, тежък и мрачен, един по един обходи събраните мъже. — Да сте чували що сполетя дъщеря ми Райна?

— Есенес май говореха за някаква злополука — отговори Михаил П. Икономов. — Не се ли бе удавила в придошлата Новоселска река?

— Аз посях този слух — навъсено призна Желез Чернев. — Нарочно. За същото — да не се отваря мръсна приказка. Пък иначе... Да, иначе... — Той очевидно не знаеше как да започне. — Миналото лято, когато руските юнаци стигнаха до Железник^[30] и поеха назад, аз, нали помнех 76-та, прозрях накъде ще избие работата. И още тогаз горе между „Куминя“ и „Мочурите“, на едно място, което само аз зная, направих скривалище за челядта. Ей така да минеш досами него и да не го забележиш. А там — всичко: и сушина, и кюмюр за огрев, и брашънце, и каче сирене, и сушено месо... И като захванаха зулумите

през ноември, аз — от спокоен по-спокоен; тъй или иначе, казвах си, дори аз да пострадам от онези бесни кучета с фесовите и чалмите, моите поне ще са на сигурно. Пък то какво излезе? Прави са агаларите, като думат: писано ли, е... Зер то наистина се оказа, че било писано...

Още от средата на септември — продължи тепавичарят — когато Сюлейман дойде и в Сливен се отвори работа на бесилките, аз изведох моите горе. Там преживяха първата вълна на беснеенето и съсипиите, сетне и втората през октомври, вече Садъкбейовата. Просто чуха за тях като за нещо далечно, все едно че в Индия станал земетръс. После, ако помните, в началото на ноември Господ ни дарува кратък отдых — турците си имаха други кахъри, не се чуваше за бастисвания, бесилки и кланета. И точно тогаз моята Райничка... Колко му е акълът на едно единайсетгодишно момиченце? Домъчняло му за мене, загрижило се било има ли на трапезата ми крайщник хляб и бучка сирене, жив и здрав ли съм подир онези ми ти тежки дъждове. И слезе на тепавицата точно навреме, за да попадне в гнусните лапи на тайфа башибозук. Тъдявашни ли бяха или довеяни Бог знае от кои краища — тъй и не се разбра. Ама нравът им — какъвто си го знаете. Сетне... сетне като с тебе бай Панайоте. Вързаха ме като пашкул, а те... те пред очите ми се заизреждаха на Райна. На първите двама детето се бореше. На вторите двама пищеше и ме молеше за помощ. На третите двама само плачеше. Седмият катил май си свърши работата на бездиханен труп... Ще попитате защо, аджеба, пощадиха мене. Знам ли? Навярно се досетиха, че жив ще страдам повече, отколкото, ако за минута ме надупчат с ханджарите си. Със собствените си ръце свърших останалото — измих детето, сковах му ковчег, изкопах му гробчето. А после слязох в града, за да изведа до „Барите“ поп Георги Шишята да я опеа и да пусне слуха за удавянето. Това е, точка! — завърши той някак си изведнъж. — Не съм се клел да мъстя като бай Панайота, не съм се вричал да коля наред. Нито искам да живея вечно с омраза в сърцето. Но и не мога да забравя как онези животни в човешки образ един подир друг върху Райна... Хайде де, господа! Вие всички сте по-учени от мене. Узнахте болката ми, както досега я знаеше само поп Георги. Говорете сега вие, акъл ми дайте.

— Чудя се на двоумението ти, Желязко! — Панайот Върбанов толкова бързо се нае да отговори на тежките въпроси на тепавичаря, сякаш ги е знаел и премислял отнапред. — Ти лъжеш сам себе си,

приятелю, когато се обявяваш против отмъщението и против омразата. За онова, което си преживял (признавам, то е по-страшно от моето), има само един лек — „око за око...“, както го спомни от Библията господин Минков.

— Аз пък се чудя как възрастта и белите коси ви позволиха да дадете такъв... такъв срамен съвет! — наежи се насреща му Икономов. — „Око за око“! Представяте ли си какво ще представлява скъпата ни майка България, ако се управлява „око за око“ след всичко преживяно през петстотингодишното робство!? Какъв хаос, какви диващини ще царят тук?

— Ами ако бай Панайот е прав? — замислено рече тепавичарят. — Ако душата ми е жадувала анджък за отплата, без дори аз да го съзнавам?

— Отплата и „око за око“ ли? — намеси се председателят. — Ако наистина го вярвате, господин Чернев, мога да ви предложа нещичко тъкмо за случая. Знаете, живея точно до Ески Намазгях^[31]. Срещу прозорците ми всеки ден се вижда едно кадънче; дори когато не ме забелязва, зървал съм го и без яшмак^[32]. Чудно хубаво момиче — коса като свила, вежди пиявици, уста нар... И на години ще да е като вашата злочеста Райна — десет, най-много единайсетгодишна. Хайде да скроим някакъв кюлаф, да го подмамим някъде и вие да го... Какво настръхнахте, господин Чернев? Ще рече човек, че аха-аха да се нахвърлите върху мене...

— Как можа да изречеш такава гнусотия, момче!? На мен, дете като погледна назад в живота си, не виждам нито едно петънце, заради което да се червя пред хората и пред света? Аз, простият тепавичар от Балкана, цял живот съм се борил и се боря само за едно — за правото да живея с вдигната глава!...

— Тогаз защо изобщо давате ухо на нелепи съвети? — не му остана дължен Добри П. Минков. — „Око за око“, нали? Ами че във вашия случай то означава насилено момиче срещу насилено момиче. Гнусотия, казахте, и аз съм напълно съгласен с вас. Гнусотия ще бъде също, ако пролеете кръвта на някой невинен — или, все едно го оставите да умре от глад, — уж като кръвнина за сполетялата ви зла беда. — Младият човек побутна очилата си; този път го направи без нужда, просто за да си даде време за размисъл. — Пък това за кадънчето (както, вярвам, се досетихте) го измислих. Сложих си за цел

да ви набия в очи немислеността на съвета, който ви даваха преди малко... Друг, съвсем друг е пътят, ако наистина се борите за правото да живеете с вдигната глава.

— И кой е той?

— Опрощението — ясно произнесе председателят. — Прошката облекчава опростения и възвисява опростителя.

— Опрощението... — помръдна масивните си рамене тепавичарят. — Как си го представяте, господин Минков?

— Като действие точно обратно на онова, което сте вършили до днес. Подпишете решението и ни разрешете от ваше име да дадем глас на жестоката орис на нещастната Райна. Кълна се в името на майка си: няма да се намери низка и презряна душа в Сливен, която да превърне тази орис в кръчмарска подметка. Кълна се и за обратното: Сливен, България и Европа ще оценят какво достойнство трябва да притежава българинът, за да е преживял кошмара на онзи час на „Барите“ и само шест месеца след това да подаде ръка за помощ на довчерашните си поробители.

Настани се отново минута колебание. И после:

— Господ да ме порази с гръм, ако не сте прав. — Човекът грабна перодръжката, подписа с решителен замах, после не я подаде, а силом я натика в десницата на Панайот Върбанов: — Твой ред е, бай Панайоте — рече му. — И помни ми думата, няма да съжаляваш. Нито аз, нито ти. Има една сладост, която е по-велика от сладостта на отмъщението — през изпитните и нещастията да пренесеш с чест достойнството си на човек и българин.

Фабрикантинът повъртя писалката между пръстите си, после се приведе над масата и постави и своя подпис в протоколната книга.

— Нека бъде вашето — каза. — В този миг ставам клетвопрестъпник, зная. Но дори ако поради този грях остана до края на вековете в катрана на пъкъла, поне ще имам утехата, че България е спечелила. За нея сега е повторно раждане. Нека доброто име и честта да я съпровождат в новия ѝ живот...

Подир малко някак тромаво и уморено петимата мъже се надигнаха да си ходят. Михаил П. Икономов духна едната лампа и докато се отправяше към другата, подхвърли шеговито и с повече облекчение, отколкото задоволство:

— Светлината на решение 1424 май е достатъчна, а?

[1] *Бьолук* — рота (прен. — множество) ↑

[2] Възрожденското име на Айтос. ↑

[3] *Тезкере, тескере* — документ за самоличност. ↑

[4] Днес с. Самуилово, Сливенско. ↑

[5] Малко отклонение от истината: точно такова решение фигурира в протоколите на Сливенския общински съвет, но то е от друго заседание — от м. юни с.г. ↑

[6] *Гъжва* — чалма; *гъжвалия* — чалмалия (ирон.) ↑

[7] Автентично. Първият губернатор на Сливен по време на окупацията Иван С. Иванов, назначен през март 1878 г., е бил българин по произход. ↑

[8] Всички сведения в новелата относно турските изстъпления по време на отстъплението им от Сливен през Освободителната война — автентични. ↑

[9] *Янкеседжия* — пладнешки разбойник ↑

[10] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник ↑

[11] *Санджак* — окръг, поделение на вилает ↑

[12] Махала в стария Сливен. ↑

[13] *Низам* — редовно войска; войник от редовната войска ↑

[14] *Беллì* — явно, ясно; открито ↑

[15] С най-високо отличие и с приветствие (фр.). ↑

[16] *Хатър* — угода, приятност; пристрастие, снизхождение ↑

[17] Думата е за митинга — по повод на него тази дума за пръв път влиза в българския речник, — организиран в Сливен на 23 януари 1872 г. в защита на низвергнатите от Фенерската патриаршия и заточени български владици Иларион Макариополски, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански. ↑

[18] Биографичните данни за Добри П. Минков — автентични. По-късно той е станал един от видните български магистрати. ↑

[19] Френски колеж — заедно с американския Роберт колеж едно от най-реномираните учебни заведения в Османска Турция. ↑

[20] Биографичните данни за Михаил П. Икономов — автентични. ↑

[21] Автентично. ↑

[22] Думата е за тъй наречената Кримска война 1853–1856 г. ↑

[23] *Караабаджия* — производител на аба, който същевременно използва чужд труд, като дава вълна за тъкане на аба срещу заплащане ↑

[24] *Качак* — дезертър от войската ↑

[25] *Пусия* — засада ↑

[26] *Суватчия* — който отглежда добитък за клане ↑

[27] *Кеседжия* — кръвник, разбойник; човек, който убива хората и ги ограбва ↑

[28] Първият набор — или „войскосъбиране“, както са го нарекли тогаз — за младата българска войска е извършен през април 1878 година и на преглед за него са били допускани „20-летните“. Това събитие също е отразено в протоколната книга на Сливенския общински съвет. ↑

[29] *Лакърдия* — дума, приказка ↑

[30] Възрожденското име на Стара Загора. ↑

[31] Турска махала в стария Сливен. ↑

[32] *Яшмак* — кърпа, с която мохамеданките си покриват лицата; було ↑

ЕДНА ТОРБА КЛЮЧОВЕ

Напоследък, колчем го ядосваха неговите софиянлии, Есад паша^[1] неволно си припомняше онази сладка лакърдия^[2], дето едно момче толкоз дълго сукало от бозките на майка си, та само за девет години израснало не човек, а цял великан. Може и да не беше точно така приказката — колко ли пъти лятото е сменило зимата, откакто я бе чул! — но все тя му идеше на ум. Защото нещо таквоз ставаше пред очите му: имаше жителите на „своя“ град за сиво и безобразно многолюдие, кротко и тъпеещо в непосилен катадневен труд, пък то, множеството, с всеки ден се възправяше пред очите му, издигаше снага и вече отдавна дотолкова надрастваше обичайния човешки бой, сякаш искаше не с къщите или с дърветата да се мери, а със самата Витоша. А при това все си оставаше такава — без лични люде и първенци, които да го водят подире си, не черпеше силите си нито от кой знае каква ученост, нито от несметна заможност. Ала невям самата тукашна земя наливаше соковете си в жилите му, че то хем оставаше безлично, хем растеше, та се забравяше. Съвсем като онова сукалче от приказката...

Сега, докато сърбаше сутрешното си кафе (поръчал го бе силно и без шекер, зер снощи на ракь-кефи попрехвърли мярката), софийският мютесариф^[3] се опитваше да си припомни как аджеба започна всичко.

Лани, в 1860-а, когато застяга гъчовете^[4], за да заеме този висок пост, стамбулските му приятели се надпреварваха да го увещават: хубавата София била най-спокойното място в царщината на падишаха, а случело ли се размирна глава да се понадигне над другите, достатъчно било едно скръцване със зъби, за да се превие отново вратът ѝ в смирен поклон. Когато месец по-късно пристигна тук, в китния град в подножието на Витоша, обещаният рахатлък комай щеше да се окаже действителност. В конака цареше ред. Градът видимо богатееше. Раята, същото онова безцветно многолюдие, го посрещна с уважение и покорство. (Тук му е мястото да се каже, че пашата бе чувал бая двусмислени приказки за това покорство на

софийската рая, предшественикът му се бе погрижил да сложи всичко в порядък. На първо място — напъдил бе размирния даскал Сава Филаретов. Същия този даскал, дето най-напред така шашардисал акъла на гръцкия владика Гедеон, че той забравил и род, и патриарх, и Фенер, и черковните битки между българи и елини, та в ектенията си в деня на Свети Архангел изпял „Многая лета Илариону Болгарскому Свещенноначальнику!“ и... се озовал заточен на остров Родос. А следващият владика-грък, Паисий, пак поради Сава Филаретов изобщо не сколасал да влезе в митрополията; него раята погнала още при идването с разкашкани домати и запъртъци и го гонила, кажи го, чак до Ихтиман...) Народът беше трудолюбив и уреден, грижовен за работата си и за семействата, плащаше си вергиите^[5] навреме, та на пашата наистина не оставаше нищо друго, освен да си гледа кефа и вечер да си посръбва от забраненото от Пророка питие...

Да, но този рахатлък продължи само допреди месец, когато в последния ден на май известиха, че Патриаршията проводила нов владика на софийнци, някой си Доротей — поразпита отгоре-отгоре Есад паша и научи, че Доротей Дорчѐ, както му думаха тукашните — бил от българско коляно. Тази вест го успокои — щом идеше българин, а не грък нямаше да има смутове и ежби, тъй си рече мютесарифът между две чашки по ракиено време.

Тъй си рече, ала още сабахлен на другия ден разбра, че се е лъгал. То стана пак в часа на първото сутрешно кафе.

Влезе при него Салих ага, кятибинът^[6], и рече от вратата, че пратеничество на софийската рая било дошло в конака и не молело, а настоявало за среща с мютесарифа. Не повярва тогаз на ушите си Есад паша, та възкликна:

— Що, що? — И потрети: — Що рече?

— Така е, паша ефенди. Дошли са до две дузини българи и искат лично с тебе да говорят.

Поразмисли Есад паша, пък бутна настрана недоизпития филджан и кимна: хубаво, нека дойдат тези пратеници.

И те дойдоха. И с идването си изпълниха одаята с миризма на шаяк, на пот, на кахъри, на мазолести длани. Огледа ги Есад паша и без мъка разпозна що за люде са — кундурадзии, табаци^[7], симитчии, терзии и други таквиз от същата порода — само едно убягна от опитното му око: кой ли, аджеба, измежду тях е водачът им — тъй

еднакви му се видяха всичките. Еднакви и... никакви; каза си, че само да кихне и ще ги издуха от одаята, че и от София. И от тая мисъл го напуши смях — виждаш ли, ей тази паплач не молела, а изисквала, настоявала за среща!

— Е, кажете, ефендилер — започна мютесарифът, като се стараеше да поприкрие насмешката си. Имали сте да ми говорите нещо си...

— За Дорчѐ е, твоя милост. Не щем го, верицата му проклета.

Кой изрече тези думи? Пашата тъй и не разбра — в ушите му прозвучаха като изговорени от цялото пратеничество в един глас.

— Че вие не го познавате — каза той искрено изненадан. — Как може да не го щете, без да сте го видели? Ами ако е хрисим като ангел?

— Знаем го ние бесния Дорчѐ, паша ефенди, и без да сме го видели. Отколе стигна до нас славата на черната му гръцка душа.

— Гръцка ли? — вдигна вежди Есад паша. — Че той е българин...

— Българин по рождение, пък гръцка подлога по нрав — изговори ясно един.

Друг от задната редица добави:

— Таквиз са по-голямо зло и от истинските гърци. Също като с вероотстъпниците, паша ефенди. Както се казва по вашему: „Маазаллах дин-дъонме, сорадан гърме.“ Ще рече: „Бог да пази от вероотстъпници, от прогледали отпосле.“

А трети завърши недвусмислено:

— Та по-добре придумай го хич да не доближава София, зер не знаем що може да му се случи...

Не бяха се още стопили във въздуха тези думи, когато детето от приказката порасна наведнъж с две педи пред очите на слисания мютесариф. Що за рая бяха тези хора, които имаха ербаплька тук, в конака да изрекат подобна заплаха? Къде остана прословутото им смирение?

Спомни си тогаз пашата съветите на стамбулските си аркадаши и скръцна със зъби:

— Жабата да си знае гола, ефендилер. — Той си стори труда да вреже една бръчка между веждите си. — Как се одързостявате да...

Щеше да се разпростре надълго и нашироко, но предпочете да отреже изкъсо:

— Вървете си и си налягайте парцалите! И да помните — случи ли се нова дързост или неподчинение, тогаз ще оставя кадифияната ръкавица и ще нахлузя другата, челичената.

Не възразиха повече пратениците, поклониха се и се оттеглиха заднишком. Наглед покорни като същински овчици. Но само след неделя същото онова дете избуя с още три-четири аршина — Доротей пристигна, но муцуната му срещна заключената порта на митрополията.

Негово светейшество се повъртя, похленчи пък като не намери ръка за помощ, опря до мютесарифа. Истината е, че Есад паша изобщо не се поколеба кому да отдаде предпочитанията си — Доротей беше гяур като другите и на това отгоре пръв чернокапец, но в дълбоките джобове на расото си носеше ираде^[8], издадено направо от Високата порта, докато в другото блюдо на везната имаше само нещо бозаво и безлично, което в съзнанието на пашата приличаше на нанесени един върху друг стотици кадросани образи на отрудени люде шаячни аби и потури, с възлести пръсти на ръцете, с провиснали мустаци на лицата и на главите с проскубани калпачета. Заповяда той, та заптиетата му разгониха събралата се тълпа недоволници, строшиха катинарите на вратите и настаниха чернокапеца в митрополията. В престараването си дори задържаха „на синджир“ седмина от по-разлютените гяури (пашата поразмисли и сетне тихомълком ги освободи — не бяха те първенци някакви, та усети, че с това заптисване става за резил в града), но дълбоко в себе си изпита неволна почуда от уж безличните софиянлии.

Само след ден почудата се примеси и с тайничко уважение — шпионите на Есад паша донесоха, че българската рая ударила ключа на всички църкви в града и на висок глас заявявала, че богомолците ще останат без черкуване, но Дорчѐ в български храм няма да прекрачи.

И тъй се проточиха дните от тогава до днес, цели осем месеца: владиката Доротей „царуваше“ само между четирите стени на митрополията, докато извън тях никой от едновременците му нито го признаваше, нито го допускаше до себе си. Иди сетне да не си спомняш за детето, дете девет години бозало...

Изпъшка Есад паша, пък плесна с ръце и заповяда на притичалия слуга да му донесат второ кафе — нужда усещаше да проясни мозъка си, за да намери изход от това положение, което, раздувано от

гяурските вестници в Стамбул, навреждаше на името му. Изпразни и този филджан пашата, но кафето не му се услади както да въртеше и да сучеше. Не намираше как да излезе от тази бъркотия. Да имаше насреща си не един Сава Филаретов, а цял табор^[9] Савафиларетовци, той щеше да знае как да смаже главата на змията, ала сега се чувствуваше безсилен пред това бозаво и уж безлично множество. Е какво? — запита се на това място в разсъжденията си. — Може ли така, до безкрай, да се прави на сляп и глух за онова, което ставаше под носа му? Или трябва и той, пашата и мютесарифът, да прибере байрака и да подвие опашка пред своята рая? Няма ли да се окепази така, че не в Стамбул, а в цялата държава да не намери укритие от подигравките? Ако ли пък обратното — тръгне да се пребори с нея...

Мютесарифът на София не успя да си отговори на тези въпроси — до ушите му достигна странен шум. Заслуша се, но пак не можа да го определи. Тогава заповяда да повикат при него кятибина Саих ага.

— Голям майтап е станал нощес, паша ефенди — отговори на въпроса му писарят на конака, като едва се удържаше да не се задави в смях. — Нашият Дорчè отново се е отличил...

Дорчè отдавна дебнел колай да си отмъсти на българите за неуважението към особата му. И снощи най-сетне желаният случай му се представил. Вчера някакъв слуга от митрополията починал и владиката поискал да дойде свещеник, който да опее покойника. И — няма как! — по вечерно време там се явил поп Тошо. Но тогаз пък станало нещо, дето нито е чувано, нито запомнено — якият и охранен Дорчè се нахвърлил върху стария поп, блъскал го и го тръшкал, а накрая му остригал брадата, надянал на главата му фес и го натирил през вратата на митрополията.

— И сега? — попита мютесарифът.

— Сега случката се е разчула, паша ефенди. И туй дето го чуваш, са клепалата на всички църкви в града. Бият те до спукване и призовават раята да отмъсти на лудия Дорчè за стрижебрадието.

— И го казваш така спокойно? — стрелна го с поглед Есад паша. — Ами че може да се стигне до размирици, до бунт...

— Търсил си го е Дорчè, мютесариф ефенди, заслужил... — Не можа да завърши. В конака се разнесе необичайна гълчава, след миг вратата на одаята се отвори с трясък и в нея не влезе, а връхлетя онзи, за когото говореше писарят. Владиката Доротей беше много далеч от

обичайното си достолепие. Сега бе раздърпан, задъхан, без калимавка, а една синина под окото му издаваше, че пътят му от митрополията до конака не е бил от най-безгрижните... Изчакаха го да си събере душата и го разпитаха. И ето какво разбраха от несвързания му разказ:

Клепалата вдигнали на крак простолоудието на София („Детето от приказката!“ — мярна се през ума на пашата), безчислена тълпа се събрала в двора на църквата „Свети Крал“ и после се юрнала срещу митрополията. Заптиетата направили каквото можали, имало ранени до дваисет-трийсет мъже и жени, но работата отивала на лошо, та Доротей благоразумно се измъкнал през задната врата и побягнал към конака. Е, не минало съвсем без тояги и ритници, но то било нищо в сравнение с онова, което е щяло да стане, ако би останал в ръцете на разбунената българска сган. Сега владиката ронеше сълзи и призоваваше помощта на пашата, за да бъдат усмирени отново тези дебелоглавци и той, първосвещеникът, отново да заеме и сградата, и поста си.

„Ахмак и половина! — помисли Есад паша. — Прав е Салих — получил си е, каквото е заслужил. Той ще върши дивотиите, пък аз да го спасявам от сопите и лобута^[10]...“ Но преглътна думите си и гласно нареди дядо Доротей да бъде настанен в една от горните соби на конака, а при него, мютесарифа, да се повика пратеничество на разбеснялата се тълпа.

Не мина много време и това ново пратеничество беше пред пашата — точно тридесет и трима души. Есад паша хлъзна поглед по редицата им. Не бяха предишните, пък изглеждаха все същите — главно занаятчий от различните еснафи, само тук-там по някой търговец или даскал.

— Говорете! — отсече уж строго мютесарифът, пък сам усети колко безпомощен е пред „детето от приказката“.

Повториха му срамната случка със „стрижебрадието“, а после недвусмислено му заявиха, че или трябва да „даде пътя на Дорчѐ“, или да им го предаде в ръцете, те да се оправят с него, както си знаят.

— Чух ви, а сега вие чуйте мене! — повиши глас турчинът с предишната престорена суровост. — Разпръснете се по домовете си и се укротясайте.

И завърши:

— Случи ли се още веднъж някой от вас да се разбуни, ще му заключа дюкяна и ще го прогоня от София. Толкоз!

— Може ли да ти дадем нашия отговор след един сахат време, твоя милост? — след късо мълчание попита някой от мъжете пред него.

— Нямам нищо против — сви рамене пашата. — Но да знаете — думата си на две няма да скърша.

Обаче след час нито мислеше, нито приказваше така серт.

Върнаха се неколцина от пратениците отново при него и стовариха някаква торба в краката му. Разнесе се необичаен звън на метал, та изненаданият Есад паша подхвърли предпазливо:

— Що сте донесли в торбата?

Вместо отговор развързаха ремичката на торбата и я изпразниха в нозете му. Бяха ключове — дълги, къси, широки, прави, криви, всякакви.

— Какво... какво пък... е това? — неволно заекна мютесарифът.

— Ключовете на дюкяните от цялата чаршия, твоя милост — отговори един, който, кой знае по какво, много мязаше на бакърджия. — Ето, имаш ги наготово, без да си правиш труда сам да ни ги събираш. Щом държиш на Дорчѐ ние доброволно спущаме кепенците.

— И няма да дочакаме да ни пропъждаш — добави друг, — а сами ще си отидем. И най-смирено молим да ни се посочи място, където да се поселим. Но да е таквоз място, дето фанариотски крак да не стъпва...

Облегна се безпомощно на възглавниците Есад паша, едва отлепи очи от купчината ключове. И сам не позна гласа си, когато изговори:

— Вземете тези ключове и си идете. Сега не вие, аз искам време за отговор. Три дена...

А щом се изнизаха пратениците през вратата заедно с проклетата си торба с ключове, стори нещо, което друг път не му се бе случвало — поръча сега, по никое време, да му донесат ичкията^[11], дето по обичай пиеше чак по икиндия^[12]...

... Депешата, с която Високата порта му отговори дойде не след три, а още на другия ден: владиката Доротей да си прибира

партакешите и да се измита из София. Есад паша с облекчение изпълни нареждането, като направи на Дорчѐ „по-голям“ ихтибар, отколкото неговият предшественик — на Паисия: даде му охрана не до Ихтиман, а чак до Одрин... Друг владика патриаршията не посмя да прати в подвластния му град, ала софиянци да са се наскърбили от това пренебрежение. Но затова пък десет години по-късно посрещнаха с небивала радост новия си духовен пастир, назначен от Българската екзархия.

А в София така и си остана един чудноват празник. — „Ден на стрижебрадието“, който се чествуваше чак до Освобождението. Есад паша, а сетне и заместниците му усещаха, че зад глумливото име на празника софиянци подразбираха „Ден на народната непреклонност“, но благоразумно преопочитаха да си затварят очите за тази нова дързост. Защото уж бозавото и безобразно дете от приказката наистина вече възправяше ръст колкото Витоша, та трябваше във всичко да се съобразяват с него...

[1] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник. ↑

[2] *Лакърдия* — дума, приказка. ↑

[3] *Мютесариф(ин)* — управител на санджак (срв. санджак) ↑

[4] *Гъоч* — преселване, преместване в друго жилище, в друго селище; багажът, който се взема при преместване. ↑

[5] *Вергия* — данък. ↑

[6] *Кятиб(ин)* — писар. ↑

[7] *Табак* — кожар; който обработва, щави кожи ↑

[8] *Ираде* — султански указ. ↑

[9] *Табор* — батальон; войсково поделение от няколко роти ↑

[10] *Лобут* — бой; бой като наказание. ↑

[11] *Ичкия* — спиртно питие, обикновено алкохолен концентрат.

↑

[12] *Икиндия* — привечер; времето непосредствено преди залез-слънце. ↑

КОКИЧЕТА ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ

На Владимир Станишев

Комай нямаше човек в Кукуш, който да помнеше Нако Станишев на този хал. Що му се беше случило? Дали му дотежа шейсетакът, който лятос го чукна по широките плещи? Или може би болест го бе загложила извътре? Ами, вятър и мъгла: шестдесетте години не са като страница в книга — прелистиш я и за миг се окажеш по-друг, различен. Възрастта се проявява бавно и постепенно, не така за една нощ от лягане до ставане. Пък ако беше болест, бай ни Нако сега щеше да лежи и да се мята в огница на одъра, а не да скита безцелно по стъгди и сокаци, че и нагоре по Бърдото с ръце, натикани надълбоко в джобовете на шаечните си панталони. Да не би пък да го е стигнал лош хабер от Костадина, най-големия му син, отишъл да учи славянска книжовност на сто дни път на север, чак в университета на Москва? Подпитаха кукушани в турската поща, но също и туй предположение отпадна — може да имало три недели, откак се е получило последното писмо с дамга от Русия. Какво ли аджеба му се бе случило тогаз, че така непривично бе превило раменете му и бе размътило инак острия му като два куршума поглед?

Гледаха го кукушани, докато той влачеше кундури по прахоляка на септемврийските мегдани, цъкаха с език и не можеха да се начудят. По външност — няма спор — си беше Нако Станишев: средният на ръст и плещест мъжага с малката за снагата си глава (заради нея гърчулята му подмятаха, че бил от техния род, а не от „кратунестите“ и „хондрокефали“^[1] българи), с едва посивелите като за годините му кичури, пропъззели изпод астраганения калпак, и с гъстите вежди, които сякаш разполовяваха валчестото му лице. По външност — да, Нако Станишев беше. Ала като душевност? Можеше ли този човек с хлътналата между раменете глава, с невиждащите очи и внезапно превърнал се в „селямсъз“^[2] да е „първият между първите“ в Кукуш

Нако Станишев? Онзи, дето беше прочут със своя нрав като кремък? С инатчийството си, което не му даваше мира, докато не принудеше другите да дойдат на неговото мнение? И с решителността си, за която от уста на уста се мълвяха легенди (не се помнело той да се замисли повече от пет-десет минути, преди да вземе каквото и да е решение, понявга дори съдбоносно)?

Един от онези, които от пейката пред Ибрахимовото кафене го посрещаха и изпращаха с поглед, извади чибука из устата си, плювна и едно топче се отъркаля в прахта пред нозете му.

— Туй, Наковото, не е на добре — продума издълбоко, сякаш направо с корема си говореше. — Помнете ми думата: за сам Нако не е добре, пък щом за Нако не е добре, не е добре то и за всинца ни в Кукуш...

— Аз пък ще река — обади се друг, който подпираше брадясалото си лице на дръжката на бастуна, — че и за цялата българщина не ще е на добре.

И обясни:

— Поради свой личен дерт Нако нито ще тръгне да безделничи в Божи делник, нито ще е с такъв смачкан каяфет.

— Пратих вчера жената при баба Неша, стопанката му — съучастнически призна трети; нека мимоходом да споменем, че „баба“ Неша тези дни бе навършила четиридесет и една години. — Нарече се уж лъжица бито масло или щипка сол за чорбата да поиска, пък на дело да подпита едно-друго. Ала Нако е възпитал баба ви Неша да му е лика-прилика: дала маслото, пък иначе и зъб не обелила за кахъра, що гложди човека ѝ извътре.

Помълчаха малко, докато Нако Станишев свърна нейде нататък покрай къшето, сетне първият каза дълбокомислено:

— Тази тайна само Зарче берберинът може да изчовърка из душата му. Ей така, по негов чалъм — милаим-милаим.

— Вярно бе! — съгласиха се всички. — Само Зарче може да ни разкрие що се е събрало над главите ни.

И всички вкупом се отправиха към берберницата — вярваха в дарбата на Зарче да изкопчва съкровени мисли на хората, ала нали трябваше да го подготвят накъде да поведе разговорката, щом Нако отидеше да се обръсне...

— Вдругиден заранта тръгвам — каза той без предисловие, след като дълго бяха вечеряли мълчаливо; каза го уж равно и обикновено, като какво да е съобщение от катадневието, ала гласът му бе такъв властен и „режещ“, че простите думи прозвучаха като войнишки рог пред битка.

Всички около софрата оставиха калаените лъжици и извърнаха лица към него. Общо пет чифта очи: вдясно мъжката половина, синовете Атанас, Димитър и Милош, вляво женската, стопанката му Неша и Марена, изтърсачето на семселето^[3] и затова галениче и на родители, и на батковци.

Тишината, която последва заявлението му, продължи твърде дълго. Но когато тя натеза и увисна над синията^[4], Нако Станишев сметна за необходимо да добави нещо:

— На тебе, Насо, оставям дюкяна, а на тебе, Мицо, кантората. Знаете си работата там, няма какво ви напътствувам по-особено от друг път начин.

В разпределянето на задълженията на по-големите синове имаше нещо като нарушаване на реда: Атанас или Насо беше по-голям (втори в семейството след Костадин в далечна Москва) и наглед нему се падаше по-трудната работа — „кантората“, т.е. връзката с търговци и производители от, кажи го, половината Балкански полуостров, както и търговията на едро, докато дюкянът с прочутите „бели Кукушки платна“ и растителните масла в края на краищата беше съвсем малко повече от най-обикновена бакалница, та би трябвало да се повери на по-малкия Димитър или по галено Мицо. Да, наглед имаше нарушаване на реда, но то бе само привидно — Нако Станишев знаеше отлично дарбите и кусурите на синовете си и по-добре от всеки друг можеше да прецени от кого какво може да иска.

— Нямах пари — каза по едно време Неша, след нова порция мълчание. — Цариград не ти е тук до Солун, че да си речеш: абе и на хляб и лук ще изкарам някак си...

Гъстите вежди на Нако се спуснаха с един пръст по-ниско — сигурен белег, че околните трябва да очакват буря с гръмотевици. Но поне гласът му си остана все още по-прежнему равен, нямаше избухване.

— Ще тръгна с кончето — обясни. — Дори без да го пресилвам, за по-малко от неделя ще бъда в Цариград. Зная пътищата — ще карам по кестерметата^[5]. — После направи знак на осемнайсетгодишния Мицо. — Само на едно място ще се отбия за час-два. В Гюмюрджина, при господина Братановича. Устно ще уговоря с него онуй около поръчката за платната, дето иначе половин година няма да оправим с писма и пощи.

Но баба Неша не го остави да промени разговора:

— Хайде, да речем, че по пътя ще я караш на хляб и сирене, а кончето ще пасе по поляните. Топло е, може и нощувките да изкараш под открито. Ами в Цариград? Колко ще продължат този път събранията там? И ти през цялото време все хляба и сиренето ли ще нагъваш? Няма ли да ти ожаднее душата я за чорбица в някоя ахчийница, я за половин ока вино с другари? А за нощувките по ханищата? Ами накрая за връщането дотука?

Стопанинът още веднъж успя да се овладее.

— А, връщането! — махна той ръка с привидно пренебрежение. — Ще взема от някого пари на заем срещу сенет^[6], още ми вярват людете на подписа. Пък ако не намеря кого да закърпя, ще продам коня, ще се повърна с вапора до Солун, пък от там до тук — както Бог дал...

Ново мълчание, по-продължително от предишното.

— То комай закъсняваме и с издръжката на бате Костадина... — престаши се да се обади и Мицо. Но този път, както е думата, отпуши дявола от бутилката — баща му не отговори, а направо кресна:

— Издръжката, издръжката!... Зная аз за издръжката, ала зная и друго. Костадин не е дете, че да чака непременно на бозката на майка си! Мъж е той и още, какъв мъж — наближил е той тридесетте, на неговите години, други са завладявали света. Е, не искам от него свят да завладява, народи да заробва и крепости да превзема. Но не мога ли аджеба да поискам поне за известно време да припечели за живота си с двете си ръце?

Неша Станишева четвърт век бе живяла рамо до рамо с него, та не се уплаши от ропването му:

— А защо пък да изостава в науките от другарите си? Защо часовете, в които ще си печели насъщния, да не прекара над книгата?

Каза го, после сама си отговори:

— Защото разните Чомаковци, Славейковци и Бурмовци викнат ли баща му за поредна борба срещу Фенер, той забравя и Костадина, и кантората, и...

Този път изпод дебелиите Накови вежди бликнаха пламъци.

— Така е — прекъсна я разпенено той. — Викнат ли баща му, той начаса забравя и Костадина, и кантората. И тръгва в името на правдата, от която зависят душите на безброй Костадиновци и Костадинки по четирите краища на Българско. Ако наш Костадин един ден стане човек, той ще се гордее с татко си и с часовете, които е отделил от книгата. Пък ако излезе магаре и остане настрана от болезните на народа си, тогаз... тогаз толкова по-зле за самия него.

Сега пък майката в Неша се бе засегнала, та въпреки наченалата буря не му остана дължна:

— И за какъв дявол е всичко това? — попита тя заядливо. — Защо ли баща му, уж „първ измежду първите“ в Кукуш, е стигнал почти до просешка тояга? Защото Бог не разбираше само по еврейски, по гръцки и по латинешки, можело да се говори с него и на наш, български език...

Тук можеше да последва всичко, включително удряне по софрата и чупене на паници. Обаче случи се точно обратното — гръмотевичният глас на Нако Станишев внезапно стана почти тих, макар и ледено-заплашителен.

— Слушай, жено — прецеди той отчетливо, — хиляди пъти съм те приканял да не празнословиш относно нещата, за които женският ти ум не достига. Ще ти го обясня още един път, но да знаеш, че е за последно. Пукнат грош не давам аз за езика, на който ще говорим с Бога. — Дали ще бъде „О, евлогон тус евлогундас се, Кирие, ке агисасон тус еписи пепитотас...“ или пък „Господи, Ти, който благославяш онези, които те благославят...“, мен ми е все тая.

Началото на литургийната молитва Нако Станишев произнесе с напълно еднаква лекота на гръцки и български. За него това не беше трудно: образованието си бе получил в родния си град в гръцко училище и от гръцки учители, като бе минавал за един от най-способните им ученици; писмеността на родния си език бе овладял едва на четиридесет и седем — четиридесет и осем години от бележитите просветители Димитър Миладинов и Райко Жинзифов,

които той сам, слепият за славянското писмо, бе довел за учители в българското школо на Кукуш.

— Разбираш ли, жено, все тая ми е. Но като се борим против Фенер, ние гоним къде-къде по-висока и по-свята цел. Зер покрай църквата и покрай светите ни отци Иларион Макариополски и другите, ние престанаме да бъдем сбирщина от непознаващи се едно-друго племена и се превърнахме в народ на българите. Бяхме ли чували ние за Елена, за Свищов, за Шумен? Смятахме ли тамошните люде за наши кръвни братя? Не, не и не! Всичко туй се получи в борбата ни срещу фанариотите за наша, българска черква. За тази именно борбата съм бил аз безброй пъти друма до Цариград и обратно. И сега, когато тя приближава края си, когато наскоро агаларите ще се принудят да признаят, че на полуострова, няма само един рум-миллет^[7], а отделен булгар-миллет^[8], аз трябва да бъда там, за да издигна глас от името на кукушани. Пък ако липсват други пратеници — и на всички българи от Македония. За този велик час аз ще приема и просешката тояга, и хляба и лука край поточетата, и продаденото конче, и мисълта за недояждащия ни син в братска Русия, всичко, всичко ще приема, но отнапред знам — в замяна един ден ще застана пред българския Господ не като шушумига, а с чест и достойнство на човек, който е изпълнил дълга си към род, език, вяра и напоена с българска кръв и пот българска земя.

Тази вечер никой в къщата не изрече нито дума повече, дори като налягаха на софата, едно „Лека нощ“ не си продумаха.

Както правеше винаги преди заминаване, на следния ден Нако Станишев се отби при Зарче берберина: да му подрежел косите и да го обръснел така — заръча му, — че да му трае чак до Цариград. Зарче съумя набързо да отпрати другите мющерии и врътна ключа на вратата — не искаше той да бъде безпокоен, докато уж едничката му грижа бе да оправя външността на видния си съгражданин. Кукушани не напразно се бяха сетили именно за Зарче — как го направи, дяволът му с дявол, но докато наглед говореше само за ланския сняг и за цените на сусама на Солунския пазар, успя да измъкне от Нако всичко онова, за което в Кукуш вече дни наред се ширеха какви ли не догадки. А тя пък, истината, се оказа така невероятна, че след като тегли на Наковата

четинеста брада и една „контра“, Зарче заряза работата си, по никое време удари катинара на берберницата и тръгна да разказва из Кукуш.

— Не може да бъде! — отрязваше в отговор един. — Нако, синът на Стоян Станишев, да е закъсал така, че да няма пари, когато отива по народните работи в Цариград? Туй и да го видя, няма да го повярвам...

— Тъй ами! — подкрепяше го друг. — Още баща му беше заможен човек, речи го — с цяла Турция и по островите търгуваше, пък синът къде-къде изпревари покойния бай Стоян, царство му небесно, по ум и предприемчивост. Дюкянът му владее цяла Македония, кантората му като ахтопод^[9] има пипала навред из Турско — такъв ли човек ще брои грошовете и гологаните, преди да прескочи не до другия край на света, а тъдява до Цариград?

— Хайде холан! — присмиваше се трети. — Човекът, който преди някакви си дванайсет-тринайсет години сам, със свои пари вдигна из основи до ключ българското школо, сега с комат хляб и бучка сирене да тръгва на борба за българската ни екзархия. Защото няма какво да си кривим душите: за школото ние всинца помогнахме — кой с каруцата камъни докара, кой насече мертеци в гората, кой бърка киреч и носеше кофи на майсторите, — ала основното си беше дело на Нако Станишев. — И добавяше: — да го поживи Бог за този му хаир и за всички останали!

Наложи се Зарче десет и дващест пъти да повтори онова, което бе изкопчил в берберницата, докато разбие недоверието им („Запремигнахте като пуйци срещу мартенско слънце“ — щеше да им се подиграва по-късно берберинът) и лицата им постепенно заприличваха на Накостанишевото в последните дни. Тогава хората преставаха да се глумят и да напомнят търговията, сина в Русия и построеното училище, а се надигаха от местата си и без да кажат дума за онова, което им се мержелееше извътре, поемаха нанякъде. А тогава Зарче хващаше пътя в друга посока. И до вечерта той разнесе новината из цял Кукуш: и в кафенето, и при даскалите в школото, и по двете чаршии на града, и след вечерня в църквата, и разбира се, в кръчмата на Яне-Ударѝ-Го-В-Юсчето...

... И без това ставаше първа в къщата, но тази сутрин се измъкна от софата по-рано от друг път. И как иначе — нали след час или два

човекът ѝ щеше да поеме на дълъг път.

Неша се облече тихо и с безкрайна предпазливост се промъкна в хашевото^[10]. С ръжѐна разбърка пепелта в баджата^[11], докато събира тлеещите въглени и хвърли върху тях няколко съчки, за да ги разпали. Изчаквайки да стане огънят (беше намислила да изпрати стопанина си с тиганици — той, горкият, Бог знае кога щеше да опита нещо домашничко), жената се изми, после излезе на пруста, закрепил малкото огледалце на стената и се залови да разресва дългите си коси. Оглеждаше се с мъка — беше наистина много рано, виделината на септемврийското утро още се тулеше някъде далеч отвъд хълмовете, а над смълчания Кукуш продължаваше само едва да прозира гъста сивота. Неша откачи огледалцето от стената и тъкмо се опитваше да го закачи на една от подпорните греди, когато погледът ѝ неволно се отмести към двора. И в този миг дъхът ѝ спря. В здрачината съзря нещо, което за всичките си досегашни четиридесет години не бе и сънувала — по посърналата трева между къщата и дувара се белееха безброй малки вързопчета. Отначало тя не повярва на очите си, помисли, че сънува, та се ошипа по бедрото.

После слезе от пруста и нагази в излинялата трева. Стигна до първия вързоп, побутна го с крак и едва тогава се наведе. Ръката ѝ опипа бялата топчица и ведно с тихия метален шум усети, че вътре има монети, пари. Дълбоко в нея нещо припламна и Неша прислони длан под лявата си гръд. Изправи се и пое обратно към къщата, а от очите ѝ покапаха сълзи.

— Нако!... Нако бе!... Момчета!... Ставайте!...

Нако, Атанас и Димитър се събудиха изведнъж и мигом рипнаха — робство беше, та столетията на безправия и опасности бяха отучили българина от сладкото и продължително разсънване; само по-малките Милош и Марена останаха под чергата и сънливо търкаха очи с юмручетата си. Бащата посегна към долапа с марангозаните^[12] врати, където криеше едно дълго желязо с изострен връх — не влизаше в списъците на забранения за раята силах^[13], пък можеше да бъде страшно оръжие в здрава и решителна мъжка десница.

Жената го зърна отдалече, та му викна успокоително:

— Остави желязото, Нако. Нямаш нужда от него.

Той се почуди: хем го вдигаха така тревожно преди разсънване, хем немало нужда от оръжие. Неша, изглежда, разбра объркването му,

защото ги подкани още по-настойчиво:

— Елате, мъже, излезте на пруста. Нощес е станало чудо нечувано. — И внезапно ѝ хрумна сравнението: — Кокичета са поникнали, мъже. Кокичета през септември!...

С подразнено любопитство те се строиха до нея на пруста — ей така, както бяха по долни дрехи. Смаяха се не по-малко от Неша, но скоро се досетиха какви са тези „кокичета“, застлали за една нощ двора им. „Ах, проклетият му гявол Зарче!...“ — изсумтя под носа си Нако, едновременно трогнат и ядосан, но в общото оживление никой не го попита за значението на думите му.

Атанас и Мицо се разшетаха и не след дълго насъбраха върху едно чердже „кокичетата“. Изсипаха ги посред пруста и вече всички, заедно с позакъснелите изтърсаци Милош и Марена, се заловиха да развързват възлите на белите кърпички. Насо дотъркаля синията и върху нея заизсипваха помощите, които ревностните в народните дела кукушани бяха отделили от спестяванията си за своя представител. По-нарядко, но имаше тук златни махмудии и сребърни меджидии, също от време на време по някой наполеон, талер или рубла, но повечето бяха грошове и бешлици^[14]. И за Нако, който стоеше малко настрана и не участвуваше нито в опразването на вързопчетата, нито в разделянето на монетите на купчинки, като че ли най-умиляващи бяха именно скромните „кокичета“, които съдържаха, всичко на всичко по няколко пари или ирмилика^[15]: лесно е на богатия да бъде щедър — мислеше той, — докато бедният е отделял от своя зальк и от залька на децата си.

Беше разчувствуван, та не усети кога Неша приближи до него и ласкаво опря глава о рамото му. И затова гласът ѝ, макар тих и развълнуван, го стресна:

— Тръгвай с Бога, Нако! Тръгвай и се бори за правото дело. Виж, кукушани ти доказаха, че по достойнство, чест и родолюбие те заслужават всичките ти жертви...

И наистина един час по-късно Нако Станишев яхна кочето, смушка хълбоците му и пое към Цариград, а на кръста си усещаше приятната тежест на кемера^[16] с доброволните пожертвования на съгражданите си. Със своите се сбогува някак припряно и набързо — не искаше дори и те да видят, че под гъстите вежди на прочутия с твърдия си нрав българин беше почнала да избива обилна влага.

[1] Дебелоглави (гр.) — презрително прозвище, с което гърците наричали българите през епохата. ↑

[2] „Който не поздравява“ (тур.). ↑

[3] Семселе — род, коляно; семейство ↑

[4] Синия — софра, трапеза; тепсия ↑

[5] Кестерме (кестирме) — пряк, напъряко ↑

[6] Сенет — полица ↑

[7] Миллет (милет) — народ ↑

[8] Почти четиристотин години турските завоеватели са приемали всички поробени християни на Балканския полуостров само като рум-миллет, „гръцки народ“. Едва след продължилите повече от тридесет години църковни борби те се принудили да признаят, че в границите на империята им съществува и един съвсем отделен християнски народ, българският — „булгар-миллет“. ↑

[9] Октопод. ↑

[10] Хашево (ашево) — кухня ↑

[11] Баджа — огнище ↑

[12] Марангоз(ин) — дърворезбар; марангозани — украсени с дърворезба. ↑

[13] Силях — оръжие. ↑

[14] Бешлик — петаче, монета от пет пари. ↑

[15] Ирмилик — дребна монета. ↑

[16] Кемер — кесия във вид на кожен пояс за носене на голо около кръста ↑

КАМЕНЕН МОСТ НАД ГЛАВАТА

Всъщност подобна гюрултия не беше нужна никому, но Хюсни коларят душа даваше за парламата (пък и съвсем честно вярваше, че по този начин повдига цената на господаря си), та и сега не пропусна случая да покаже любимия си чалъм. Когато оставаха стотина крачки до подредените в редица официални лица, той шибна четирите коня и ги вдигна в галоп, пък когато по-плашливите ефендита и френк-гяури понечиха да побягат настрана, изведнъж изрева едно „Дууур!“ и не дръпна, а с дизгините в ръце легна назад върху капрата. Впрягът, дълго обучаван в този негов карагьозчилък, вкопа копита в земята, а каретата сякаш приклепна на меките си яйове.

Отнейде дотича спретнат мюлезимин^[1], свали стъпалото, отвори вратата и се изпъна като струна. Ахмед Мидхат паша^[2] пъргаво скочи на земята и с привични движения оправи униформата си, богато обшита със златна сърма. По това време точно на четиридесет и пет години^[3] и вече със сребърни нишки в грижливо подстриганата брада, Мидхат не само беше в разцвета на умствените си сили, но бе запазил напълно и телесните, както и великолепната си стойка на потомствен забитин^[4]. Сега, като отметна назад пискюла на феса си, той погледна към редицата на посрещачите. Както и можеше да се очаква, повечето бяха в церемониални униформи, обкичени с еполети и акселбанти, но не липсваха и цивилни лица в жакет, райе панталони и цилиндри на главите; пашата лесно позна в тях русчушките консули. И само един-единствен човек беше някак не на мястото си в тази бляскава върволица — дошъл бе по бяла риза, бозав елек и потури в същия цвят и калпак на главата, очевидно преживял и по-добри дни.

Бездействието на посрещачите продължи само няколко секунди. После помпозната редица не тръгна, а се люшна напред и почти се затича към него, да му засвидетелствува уважението си. Мидхат прие това престараване като нещо, което се разбира от само себе си — последните години го бяха привикнали на подобни икрами. Защото и свои, и чужденци, стига да имаха набито око, виждаха в него не само

всесилния валия^[5] на Туна вилает^[6], но и бъдещия велик везир и реформатор, който ще сваля и въздига султани и по своя воля ще крои и прекроява империята. Дали щяха да се престарават по същия начин, ако можеха да гледат дотолкова напред, че да зърнат и онази кошмарна нощ след двадесетина години, която го чакаше в далечния Таиф^[7]? Уж още зает да оправя униформата си, пашата завъртя обигран поглед изпод примрежените си клепащи. И видя онова, което, кой знае защо, очакваше — към него подтичваха златошитите мундири и черните жакети, фесовете и клаковете^[8], единствено само шаячните потури и пооскубаното калпаче не благоволиха да помръднат от мястото си.

Докато благосклонно, но и с добре измерена снизходителност приемаше поздравленията, валията трескаво мислеше как аджеба трябва да постъпи с онзи, който не бе благоволил да измине заради него тези десетина крачки, дето ги деляха. В ума си бързо постави всичко на мястото му и се позасмя — за непочтителността всемогъщият управник имаше власт с едно мръдване на пръста да сваля главата на българина, но човекът Мидхат може да беше българомразец, обаче никой не би го обвинил като „усул билмез“^[9], та разбираше играта на гяурина. Не беше игра от сложните, само дето издаваше излишък на самочувствие: в русчушките сараи на пашата той беше някакъв си дюлгерин пред валията и затова не спести нито един поклон, нито едно уважително слово, докато тук ролите бяха разменени — сега и на това място българинът се чувствуваше господар и стопанин, докато пашата, макар и да плащаше с алтъните на хазната, идваше повече или по-малко, като гост. „Какво пък — продължи да се усмихва в себе си Мидхат, — хайде да му сторя ихтибар. — И се самооправда: — Колкото на него, толкоз и на усталъка му...“

Като свършиха икрамите и многословията (турският език е от най-богатите за тези случаи), пашата промърмори неясно извинение, и като остави посрещачите, сам извървя краткото разстояние до българина. Другият може да преливаше от самочувствие, но не можеше да се нарече безочлив — още отдалеч сваля калпака си и почтително се поклони на Мидхат.

— Гюнайдын^[10], Уста^[11] Кольо — прие поздрава му валията. — Е, що? Комай ще нарушим вашата поговорка и ще броим пилците, преди да е дошла есента?

— Но затова пък ще спазим вашата, паша ефенди — учтиво, но и с лека нотка на закачливост отговори българинът. — Нали сме на бродя, та покрай другите работи ще видим и що за усталък има Уста Кольо^[12].

Колкото и да умееше да се владее, Мидхат прихна в смях — находчивият отговор на майстора го беше развеселил.

— Съгласен — каза, — нека бъде твоето. Ако усталъкът на Уста Кольо куца, в най-лошия случай да видят и нашите голи...

И вече щеше да направи крачка нататък, когато забеляза, че другият не се кани да го последва.

— Що, Уста Кольо? — попита, искрено учуден пашата. — Какво е туй назлъндисване?

— Ще ме извиняваш, паша ефенди, ама нека първом твоят сандък-емини^[13] да прегледа хесапите^[14].

Пашата махна пренебрежително с ръка.

— Остави това, Кольо челеби^[15]. То, аллах-верим^[16], мостът да е здрав и хубав, тогаз и със сто, и с петстотин хиляди гроша да си надхвърлил уговорката — аз съм насреща!

— Ще ме прощаваш, ама не мога да се съглася — упорито настоя на своето българинът и пролича, че ще се държи о думата си както кърлеж о животинска плът. — Моята плата е в сметката, паша ефенди, а бакшиш над сметката един Уста Кольо не приема.

— Не говорех за бакшиш — неволно се заизвинява Мидхат. — Думата ми беше, ако при градежа за нещо е отишло в повече от предвиждането ти...

— Помниш ли, когато правихме пазарлъка, паша ефенди? И когато ти се усъмни в хесапа ми? Помниш ли с какво слово отговорих аз на неверието ти: че ако с един грош надхвърля седемстотинте хиляди, нека джелатите да ми отсекат главата? Е, сега повтарям същото, паша ефенди. Само ще сменя казънта. Ако сандък-емини открие само с един грош да съм превишил уговорката, няма да чакам джелатите, а сам ще си метна въжето ей тук, на средния свод на моста. Нали не си забравил, паша ефенди?

Не, Мидхат паша не беше забравил. Онзи разговор той помнеше така ясно, сякаш се бе състоял вчера. И не само това не беше забравил Мидхат...

... То се случи преди малко повече от две години, когато Мидхат бе запретнал ръкави да преобрази поверения му вилает. И започна след един бурен разговор с главния инженер на областта, поляка Гавронски. Всъщност никакъв разговор не беше това, а чисто и просто скандал и половина:

„Чуваш ли се, какви ги приказваш, Гавронски ефенди? — крещеше, излязъл извън себе си, пашата. — Три ми-ли-о-на гроша!... Ако в Стамбул чуят да споменавам тази сума, или ще ме затворят в лудница, или ще ми пратят копринено въже за врата...“

Полякът, вече попривикнал на този род избухвания, се задоволи да свие рамене.

„Мислех, че искаш, да знаеш истината, екселансънъз^[17] — отговори спокойно и нагласи пенснето на носа си. — Истината е тази, която току-що чу, три милиона гроша. При това отбележи, че споменах ми-ни-мум. Мястото на реката огледах многократно сам, а изчисленията правих лично — залагам си дипломата, че са верни.“

Инженер Гавронски бе завършил Харковската политехника и в Турция, и не само в Турция, имаше име на строител от най-висока класа; тук го бе доказал с построяването на железопътната линия Русчук — Варна, първата за цялата империя.

„Аз смятах, че очакваш от мене голата истина, а не полята с шуруп като баклава.“

Мидхат се опита да го иронизира:

„И как се полива с шуруп подобна истина, Гавронски ефенди?“

„Съществуват много начини — не се предаде инженерът. — Например да обещае моста за два милиона, пък като дойде работата до средата — дай още, дай още, дай още, дорде видиш, че стойността набъбнала не на три, а на четири милиона.“

Валията прецени за уместно да промени тона. Той повика с жест поляка до масата си, върху която бе разстлана подробна карта на вилаета. Славянинът се постара да скрие усмивката си — управителят на вилаета си служеше не с турска, а с немска военна карта...

„Погледни, ефенди. Ето река Янтра. Може да се каже, че тече точно по средата на Туна вилает. Буйна река е тя, планинска, пък има и много притоци. Започваш ли да схващаш мисълта ми? През пролетното пълноводие Янтра практически разделя на две земите на

север от Балкана. Стой, не бързай да ме прекъсваш! Мостът не ми е за сватбари или за пътуващи базиргяни^[18], те се оправят как да е. Но ние рано или късно ще си имаме пак работа с вашата покорителка, инженер ефенди. — Думата му очевидно беше за Русия, която по това време владееше Полша. — Нека да си представим, че, хм, този път ние ще водим отбранителна война и то на наша земя. Нека да си представим още, че ще бъде пролет, когато Янтра ще се е вдигнала с два-три аршина. Е, не е нужно да си втори Наполеон или Молтке, ефенди, за да видиш, че липсата на мост, на *свестен* мост през реката прави думите стратегия и маневриране на войските равнозначни на сапунен мехур. Започваш ли да ме разбираш, Гавронски ефенди? На мен този мост ми е необходим не за да си оставя паметник за поколенията, а за сигурността на девлета^[19]. Това е!“

Каза го хубаво и убедително, но полякът остана на своето:

„Нали си спомняш, екселансънъз, защо същия този Наполеон не можал да покори света?“

Мидхат кимна; думата беше за прочутия израз на Наполеон, че за да покори света, му били нужни три неща: пари, пари и пак пари.

„Е, нашето, по-право вашето положение е съвсем същото — продължи инженерът. — Въпрос на проста аритметика, екселансънъз: за да имате успех в една бъдеща война на вас ви е нужен мост през Янтра; мостът струва пари, много пари; ако не се дадат парите, ще се плаща... е, да, ще се плаща във войната. Не допускаш ли, че ако обясниш това в Стамбул, ще те разберат, екселансънъз?“

„Да разбереш нещо и да отделиш три милиона от една празна хазна са различни неща, Гавронски ефенди... — тъжно поклати глава пашата. — По-скоро да помислим дали мостът не може да се построи на по-малка цена. — И подхвърли с надежда: — Пак толкова ли би струвал, ако се строеше например във Франция, Белгия или Прусия?“

„Или Германия — поправи го полякът, защото преди три години Прусия бе обединила немските княжества в единна Германия и пруският кьониг бе станал вече германски кайзер. — Там би било по-евтино, паша ефенди. Защото имат техника, докато ние ще строим както се е строило по време на фараоните. Но аз и това прецених. Ако възложим строежа на една германска или — за по-близо — австро-унгарска фирма, самият мост ще струва по-малко, но наемът и превозът на машините отново ще вдигнат цената до облаците.“

„Това последната ти дума ли е?“

„Последната — убедено потвърди инженерът, докато го гледаше в упор през пенснето си. — И ще добавя: за съжаление...“

Мидхат го освободи с махване на ръка. Когато остана сам, погледа още немската карта, пък скръсти ръце на гърба си и гризейки ядно мустак, се заразхожда из просторната си одая. Аллах, аллах, каква безизходица! Да искаш да направиш нещо за самото оцеляване на царщината, пък ръцете ти да се връзват от най-обикновен фукарлък... Не, не бива да мислиш така, Мидхат! Ти няма да си Мидхат, ако не намериш изход. После се присмя сам на себе си: хубаво звучеше, дявол да го вземе, но как се намира изход с празни ръце и празни джобове?

Тези и подобни мисли не го оставяха дни наред, че и седмици. Валията ограничи до крайност всичките си задължения и прекарваше времето си над същата главоблъсканица — моста и парите, парите и моста.

Аллах знае на кой ден след разправията с Гавронски внезапно го осени една мисъл, която накара сърцето му да подскочи: нали лани бе слушал за един гяурин, който „можел да сложи в джоба си кой да е архитект или инженер“? Чакай, чакай, чакай! Беше извънредно важно да си спомни. Пашата с всички сили се напрегна да се върне в миналото. Аха, да, комай нещо взе да му проблясва...

Това се случи в първата година, когато Мидхат се настани в Русчук като некоронован господар на обширния Туна вилает. Като изгони некадърните управители на Видин и Силистра и от малко-малко сложи в ред подвластната му област (пък и изчаквайки да се позатопли времето), той предприе голяма обиколка из вилаета, за да се запознае отблизо с него. Предпочете, разбира се селищата край Дунава — нали великата река беше не само граница, но и естествена връзка с Европа. И така от град на град и от село на село пътят му го отведе в Свищов — китно и богато градче на брега на Дунава, с порутена турска крепост от памтивека и с кипящ живот на раята, който издаваше не само разцвет на търговията и занаятите, но и подем на просвещението им. В този именно Свищов краката на пашата се вкопаха в земята пред вида на една църква. Той, потомъкът на мюсюлмани още от времето на бягството на Пророка в Медина, не можа да надмогне възхитата си от тукашния християнски храм. „Света

Троица“, така я думали, му обясни каймакаминът^[20], който го придружаваше. Какво, инджилери из Франца или Аустрията ли? Хайде, холан! Тукашен човек я строил, гяурин из Търново. Дали усталъкът му бил само за църкви? Нищо подобно, паша ефенди. Всичко знаел да строи този човек — мостове, джамии, ханове, какво ли не. Дори когато някъде към Габрово^[21] му поръчали обикновена манастирска чешма да вдигне, той я направил такваз бамбашка, шестъгълна ли, осемъгълна ли, че който я виждал, така се прехласвал, че забравял жаждата си. Но как, как беше името на този самораслек-майстор? Аллах му беше свидетел, Мидхат вярваше безрезервно на своя главен инженер. Но мигар това беше да се допита и до гяурина? Нали в края на краищата по-добро може да стане, по-лошо — не?

Не дочака дори да огледа от всички страни хрумването си и проводи депеша до каймакамина на Свищов. Отговорът не закъсня: така и така, Ваше превъзходителство вярно си е спомнил; гяуринът е наистина ненадминат майстор, спечелил е уважението навсякъде северно от Балкана; нарича се уста Кольо Фичето, родом от Дряново, установен за постоянно живеене в Търново. Нова депеша, този път до мютесарифа^[22] на Търновския санджак. И отговорът пристигна още на следващата сутрин: „Докладвам, че Никола Иванович Фичев, познат повече като Уста Кольо Фичето, бе предупреден за височайшото ви разпореждане и с утрешната поща потегля за Русчук.“

„Утрешната, утрешната!... — избухна на това място валията. — Тези лъохмани, моите мютесарифи и каймаками, си я карат по старому, вчера, днес и утре, не се научиха да съобщават дата — тръгва еди-кога си, пристига... Утрешната поща! Ахмаци!...“

После прочете още един-два пъти депешата на търновския мютесариф. Да, скоро откри онова, което го бе подразнило дори повече от неопределеното „утрешната поща“: това „Иванович“ в името. По дяволите, прекалено много звучеше по руски! Този Никола Иванович Фичев положително ще да е някой от мнозината българи, дете се пръкнаха напоследък, които бяха завършили образованието си в Петербург, Москва или Одеса и сетне се връщаха тук да развяват рединготите, джувките на вратовете си и чаталестите си бради и да сипят какви ли не венцехвалебствия за прословутия „Дядо Иван“. Жалко, много жалко, рече си на това място Мидхат. Руски агент той

няма да наеме, пък дори ако свали цената на моста до милион и половина...

На втория ден привечер му съобщиха не без известен присмех в гласа: явил се бил един българин от Търново и разправял, че бил поканен лично от валията.

„Каза ли си името?“ — бързо попита Мидхат.

„Уста Кольо, тъй го дочух, паша ефенди“ — беше смутеният отговор на забитина.

„Отдайте му почести като на най-виден гост и тозчас го доведете при мене!“

Пашата не удържа вълнението си, стана и на крака пред работната си маса дочака да въведат българина. А когато го видя, уж би трябвало да се радва, а всъщност още от първия миг изпита дълбоко разочарование — по госта нямаше и следа от редингоги и руски чаталести бради, но не се виждаше и нищо, което да вдъхва надежда, че този човек ще се справи с онова, що се бе оказало голям залък за първенеца на харковската политехника Гавронски. Защото тъй нареченият Никола Иванович Фичев по всичко приличаше на обикновен български селянин, при това отдавна, отдавна прехвърлил златната си възраст^[23]. Точно по селски беше як и плещест и с това сякаш се изчерпваха всичките му достойнства. Впрочем не — също и с физиономията: имаше широко чело на преживял и умен човек, прав нос („Гръцки“ — каза си на това място пашата), бръснато лице, украсено само от чисто бели ястъклии^[24] мустаци, малко провиснали от двете страни на устата му. Иначе не беше висок, най-много да имаше среден ръст, ала се държеше изправен и стегнат, а не превит по бабешки. Облеклото му обаче предизвика доста смесени чувства в пашата. Уста Кольо носеше дълго до глезените рухо от хубав плат като на градски първенец, но под него беше със селски биргьотлии потури и гайтанлия елек, а калпачето му — то положително отдавна, твърде отдавна бе виждало за последен път по-добри дни. За чест на майстора трябваше да му се признае, че не му липсваше прилично държане — в одаята пристъпи гологлав, пооскубаният калпак беше в ръката му, и с достатъчно почтителен поклон, при който дългата му, бяла като киреч коса се люшна напред.

Опитен в светските дела, валията без особено усилие прикри първоначалното си разочарование и с широк жест покани госта:

„Буйрум, Кольо ефенди.“

Страхуваше се, че другият ще започне по селски — „Ама няма нужда, аз мога и прав“ и тъй нататък, но не последва нищо подобно. Българинът само се поклони повторно и зае мястото, което домакинът му сочеше. Мидхат мислено отбеляза точка в негова полза: Уста Кольо съзнаваше, че за да го повикат от два дни път, то ще е за нещо важно, за разговор, а не само за едно „Тюнайдын, хошче калън“^[25].

Спазвайки правилата на мюсюлманското гостоприемство, пашата поръча кафета. И все според правилата, докато да дойдат кафетата и да ги изсърбат, не се заговори за работата. Но през минутите на неизбежното встъпление за пътя и времето думата от само себе си дойде до личността на госта. И той на всичко отговаряше спокойно, без самохвалство, но и без излишно стеснение. Да, бил в занаята от десетгодишна възраст, когато останал сирак, постъпил на работа при един дюлгерин в родния си град. Да, сетне се преместил в Търново и там учил същинския занаят. Да, покрай занаята видял и доста свят — почти навред от двете страни на Стара планина („Казва Стара планина, а не Балкана“ — отбеляза в себе си пашата), а цели три години работил и в самия Цариград. Да, на двайсет и три години, още калфа, се задомил, а на тридесет и шест му опасали и престилката на майстор. Да, строил, кажи-речи, всичко — и мостове строил, и църкви, и джамии, и конака на Търново, и домове на по-богати люде, и часовникови кули...

„И все пак къде изучи тайните на строителството“ — внимателно попита Мидхат.

„Най-напред от майстора си Уста Иван Давдата, царство му небесно — беше прямият отговор. — А сетне с гледане градежите на по-добрите. Тя, тайната на нашия занаят, остава на яве, паша ефенди. И стига човек да има очи за нея, без особена трудност се разгадава.“

За да има време да скрие повторното си разочарование, пашата се пресегна към геридона^[26] и полака остави празния си филджан. Беше знак, че вече ще започне същинския разговор. Мидхат се извърна към госта, който го следеше със спокойно очакване. Едва сега забеляза, че българинът има сини, много светлосини очи. „Като онова езеро под Мусала — спомни си пашата. — И то беше така синьо сред пухкав бял сняг.“ А пухкавият сняг в случая бяха веждите на майстора.

„Казваш, че си строил и мостове, Уста Кольо — поде той предпазливо и другият се задоволи да потвърди с кимване на глава. — Точно по такава работа съм те повикал. — Пашата посочи с ръка към работната си маса. — Можеш ли да четеш по карти?“

„Ще призная, че за първом виждам карта“ — с предишната прямота отговори българинът.

„Добре, спокойно ще минем и без нея. Селото Бяла да знаеш?“

„Зная три села по име Бяла, паша ефенди. Едното е наблизно до Сливен, второто тъдява, на три часа път с кон, третото на морето, между Варна и Бургас. За кое от трите ти е думата?“

„За тукашното. Нали помниш, че Янтра мие нозете му?“

„Хелбете. При туй снощи преспях в тамошния хан.“

„Имам на ум да вдигна мост над Янтра точно там, Уста Кольо, при Бяла. Но здрав мост, дето да носи каква да е тежест, не някаква си паянтова съборетина. Здрав и широк...“

„Например колко широк?“ — делово го прекъсна майсторът.

„Амиии... Ами... Ами да речем четири каруци една до друга да могат да преминат по него. И да е така изграден, че пролетните пълноводия дори да не го поклащат.“

„Клати ли се мост, отпиши го, паша ефенди“ — изтежко произнесе другият.

„Е, анджък по тази работа те привиках чак от Търново, Уста Кольо. Наемаш ли се да построиш моста?“

„За наемане — наемам се. Работата не ме плаши.“

„И колко време ще ти отнеме? И колко пара ще струва?“

Лицето на майстора остана неподвижно, само сините му очи се изпълниха със смях. От онзи смях, дето е съвсем наблизно до насмешката.

„А, това не се наемам да кажа, паша ефенди.“

„Но нали познаваш Бяла? И даже вчера си бил там?“

„В нашия занаят да си виждал едно място и да захванеш градеж върху него са толкова далечни едно от друго неща, паша ефенди, колкото е Земята от небето. Янлъш^[27] майстор ще е онзи, който така, от един поглед ще отговори на въпросите ти.“

„Но не се отмяташ, че можеш да построиш моста?“ — попита Мидхат и с изненада забеляза, че гърлото му е пресъхнало от вълнение.

„Не се отмятам. Но за времето и за парите ще ти отговоря само след като хубавичко огледам и дважд по-хубавичко премисля, паша ефенди.“

„Колко време ще ти трябва например?“

Другият прецени бързо.

„Нека да го речем две недели.“

„Прието, Уста Кольо. След две недели те чакам тук с отговор. И за да си спокоен, че не си губиш времето напразно, още отсега ще ти кажа ей така: ако стане пазарлъкът — добре, не стане ли — ще ти заплатя двете недели, в които не с ръцете, а с главата си работил за мене.“

„А, това не, паша ефенди. Никола Иванович Фичев си уважава не приказките, а свършената работа. Дойдем ли си на думата да строя моста, в цената ще бъде и платата за усталъка ми. И то само ако мостът е такъв, че да кажеш едно «Евалла»^[28] и за него и за майстора му. Разминат ли се обаче думите ни, тогаз... Е, тогаз благодаря за кафето, паша ефенди.“

„Нека бъде твоето, Уста Кольо. Значи уговорихме се — след две седмици ще си приказваме пак тук, на същото това място.“

Казаното означаваше, че засега разговорът е приключил. И другият го разбра. Стана, взе си калпачето, поклони се още по-дълбоко отпреди и с бавни стъпки понесе кундурите си към вратата по четири пръста дебелия килим от Персия.

Мидхат паша замислено изпрати с очи странния си гост, после минута или две остана неподвижен, изцяло вдаден в мислите си. След това се пресегна и дрънна звънчето върху масата си. Дежурният забитин се появи веднага.

„Видя ли човека, който ей сега излезе от тука?“

„Евет^[29], паша ефенди.“

„Изтичай тозчас до Хюсни миралай^[30]. — Хюсни миралай бе началникът на вилаетската тайна полиция. — От днес до второ нареждане този човек да бъде следен от най-опитните му копои и да ми се долага за всяка негова крачка. Но внимателно! — предупреди. — Усети ли, че е наблюдаван, ще свалям глави, тъй да предадеш на Хюсни миралай.“

И още от следния ден захванаха да пристигат докладите на шпионите.

Уста Кольо Фичето наел конче и на разсъмване отпътувал от Русчук.

Именованият Никола Иванович Фичев прекарал два дни в Бяла. Цялото му време било погълнато от реката и нейните брегове. Наел хора и изкопал дупки в бреговете до два човешки боя. Лично осем пъти прегазил реката, като от време на време затъвал до пояс, че и повече. С дълъг изострен кол ровел в дъното на Янтра, сякаш търсел имане.

В хана, където бил отседнал, незабелязано претършували наетата от него соба. Не намерили нищо записано, само една пръчка, около аршин дълга, по която с ножка били нанесени разни черти и джизги.

Уста Кольо продължил към Търново.

На влизане в Търново Уста Кольо Фичето първом се отбил в мумджийницата на братя Хадживелеви и купил шест оки восък за свещи. Замазал работата и не обяснил за какво ще му послужи толкова восък.

Вече четвърти ден не си показвал носа извън къщи. Денем и нощем пердетата на собата му били спуснати, денем и нощем вътре горели свещи.

Уста Кольо отишъл до строежа на комшийска къща и взел от дюлгерите една летва около четири аршина дълга. Когато казал, че му е нужда за рабош^[31], всички го приели за майтап и се изсмели.

В среднощен час неуниформени заптиета направили пирамида с раменете си и най-горният надникнал в процепа между пердетата на майстора. Никола Фичев изглеждал като побъркан: топял восък на пламъка на лоена лампа, лепял, отлепял и пак лепял восъка върху някакви фигури на пода, а когато оставал доволен, драсвал по една джизга на дълъг рабош.

Два дни наред Уста Кольо излизал сутрин с дългия рабош в ръка, отивал на хълма, наричан от гяурите Света гора, сядал на някое пусто място и до смрачаване нито залък хапвал, нито водича пийвал, само като чалдисан гледал чертите и резките по рабоша пред краката си и си мърморел нещо.

Тъй нареченият Никола Иванович Фичев наел конска каруца за отнасяне някакъв товар в Русчук. Щял да потегли във вторник сабахлен.

... И точно на уговореното време майсторът се яви при валията. Като имаше повече представа за нрава му, Мидхат не само го очакваше, но бе направил така, че по същото време при него да е и Гавронски ефенди, главният инженер на вилаета. Последва „Хош гелдин“, „Хош булдук“^[32], кафета и така нататък според обичая, докато дойде моментът пашата да попита нетърпеливо:

„За времето — спази го майсторе. А за работата с която се нагърби?“

„Всичко е изпълнено, паша ефенди. Кроежът на моста, хесапът — всичко е долу в каруцата. Ако искаш да го видиш, заповядай две-три заптиета да го изнесат тука. Ала грижовно — отбеляза, — зер не е от желязо, а от восък.“

Като поставиха восъчния проект в краката му, сърцето на Мидхат в миг премалая — по-хубав беше той и от виденията в сънищата му. Прав като по конец, с четиринадесет разкошни свода и десет устои, предостатъчно широк — само като го видиш и забравяш, че е от восък и ти иде да рипнеш по него...

„Аферим! — захласнато произнесе валията. — Сякаш си чел мислите ми, Уста Кольо... — После се сети да попита и инженера: — А ти какво ще речеш, Гавронски ефенди?“

Запитаният по навик нагласи пенснето върху носа си.

„Проектът има безспорни достойнства — благородно призна полякът. — Може би трябва да прегледам изчисленията за якост и опън, за издържане на тежест и на странични напрежения, но макетът подсказва, че всичко е взето под внимание. А тези изострени подпори срещу зимните ледове и пролетните пълноводия, както и отворите в тях за оттичане на водата навярно са новост в цялото мостостроително инженерство. Само че...“

„Само че какво, ефенди?“ — не го остави да спре пашата.

„Само че проектът ми се вижда правен с широка ръка, екселансънъз. Построяването ще бъде май непосилно за хазната...“

Пашата с мъка отлепи очи от макета на моста.

„Ти каза, че си готов и с хесапа, Уста Кольо. Можеш ли да ни го покажеш?“

„Че нали е пред вас, ефендилер!“ — учуди се майсторът и показа летвата, просната на килима от другата страна на восъчния мост.

„Това?! — с изумление и лошо прикрит смях възкликна инженерът. — Тези драсканици ли са цялата проекто сметка? Йезуз Мария! — В объркването си Гавронски започна да смесва турския с родния език. — И по това дръвце ли направи изчисленията си, майсторе?“

„Защо? — присмяха се сините очи пред него. — За мен всичко тук е от ясно по-ясно.“

Мидхат се почувствува неловко. От една страна той — повече по чувство, отколкото по логика — напълно вярваше на този самоук строител. Но от друга като човек добре запознат с техническите постижения на Франция, Англия, Белгия и Австро-Унгария (тези страни той бе проучвал цели години!), пашата не можеше да не сподели съмненията си, меко казано на своя главен инженер. Той се изкашля без нужда:

„Вярвам ти, че си разбираш от работата, Уста Кольо. Само че не искай и от нас да можем да го разчетем. Вместо това кажи крайната сметка. Нали разбираш — не ме интересуват разните му там камъни, хоросан, мертеци и прочие, те са си твоя работа. Искам да зная всичко топтан: градеж, плата на работници, плата и на твоя усталък.“

„Разбирам, паша ефенди. Моста топтан ще го имаш за седемстотин хиляди гроша.“

„Този човек е луд! — повторно възкликна инженер Гавронски, но този път така буйно, че пенснето му падна от носа. — За седемстотин хиляди той няма да направи дори само основите на устоите. — После добави великодушно: — Навярно си сбъркал, майстор Фичев. Попрегледай пак тази твоя, хм, сметка. Провери още един път. Негово превъзходителство няма да ти се сърди, ако се поправиш навреме.“

„Благодаря за подадената ръка, инженер ефенди — с непресторена сърдечност каза българинът. — Ала повярвай, това за седемстотинте хиляди не съм го изсмукал из пръстите си. Противно на поговорката, преди да отрежа цената, не съм мерил три, а тридесет пъти. И съм сложил в хесапа всичко, всяка дреболия — като почнеш от катрана за главините на каруците, които ще превозват камъка, та стигнеш до ракията, що вечер ще се пие с майсторите.“

Полякът отчаяно разпери ръце.

„Този човек наистина е луд, екселансънъз. — И отново изигра най-силната си карта: — Залагам си дипломата, че със седемстотин

хиляди гроша майстор Фичев ще направи само дупка в морето.“

„Аз чат-пат зная що е това диплома, паша ефенди — рече на свой ред Уста Кольо Фичето. — Но не е равно на човешкия живот, нали? Е, срещу думата си и срещу дипломата на инженер ефенди аз залагам живота си. Ако ми възложиш построяването на моста, предлагам в пазарлъка да напишем и това: надхвърля ли цената с един-единствен грош, джелатите тозчас да ми отсекаат главата.“

Дълго, много дълго мълча тогава Мидхат паша и пръстите му механично барабанеха по геридона. Най-после кимна и отсече:

„Да бъде твоето, Уста Кольо. От този момент пазарлъкът между нас е сключен. И моят сандък-емини ще ти отпуща пари, когато и колкото му поискаш... е до седемстотин хиляди, разбира се. Тръгвай и започвай. За парите ще следи сандък-емини, а за усталъка на работата — аз лично. Тръгвай и... гюле гюле^[33]!...“

И когато майсторът беше почти до вратата, скимна му да попита:

„Афидерсън, но все пак кое те подтиква да заложиш чак пък и живота си? Чувал съм, че за якост и здравина вие, дюлгерите, уж сте вграждали човешка сянка, ала чужда, не своята...“

Синият поглед спокойно срещна неговия:

„Аз съм от коляно, паша ефенди, което живот дава, ала думата си на две не скършва.“

Мидхат си отбеляза, че Уста Кольо не определи какво разбира под „коляно“ — дали джинса си или... българския си род. Майсторът, изглежда, прочете мисълта му, понеже продължи по-дипломатично:

„Вярвам и на тези две ръце, паша ефенди. И на усталъка си. Ако не вярвах на усталъка си и на мазолите по тия длани, щях ли изобщо да се наемам за моста?“

Сега, две години по-късно, когато майсторът го бе поканил да дойде да приеме работата му, първата му дума беше да припомни големия залог при сключването на пазарлъка. Е, онези думи за „коляното“ вече две години предизвикваха доста стипчив вкус в устата на Мидхат паша, ала иначе той, като честен човек, признаваше, че Уста Кольо е в правото си да иска преглеждане на хесапа. Зер навремето две бяха големите условия на пазарлъка: качеството и цената. И всъщност острите думи се размениха не за качеството — тогаз и Гавронски

ефенди не се усъмни, че мостът по восъчния проект наистина ще върши работа, — а за цената. Анджък за нея българинът бе заложил главата си. Няма как, редно е да се изпълни желанието му.

Пашата вдигна ръка и предишният млад и стегнат мюлезимин отново дотича, изслуша заповедта му и също бегом изчезна. Подир минута Юсуф, главният сандък-емини на вилаета, се появи с тефтер в ръка, като хем се мъчеше да подтичва, хем едва запазваше равновесие поради големия си корем.

— С Уста Кольо Фичето ще отидем да огледаме моста, Юсуф ага — каза му, без да се обръща, Мидхат. — Двамата с него те молим, докато се върнем, да си прегледал най-подробно хесапа на строежа.

— Напълно е излишно, затиалилериниз^[34] — отговори задъхвайки се, сандък-емини. — Съгласно твоята заповед през цялото време съм следил изразходването на средствата.

— Е, и?

— Уста Кольо има да взима още бая пари, затиалилериниз, преди да опре до седемстотинте хиляди гроша. Предполагам, че туй ще бъде личният му кяр за двете години труд тука, край Бяла.

— Сигурен ли си? — не овладя изумлението си пашата, който още помнеше трите милиона, искани от инженер Гавронски, а и залагането на дипломата.

— Напълно сигурен, затиалилериниз. Сабахлен наново прегледах хесапа от начало до край. Ние сме борчлии, не Уста Кольо Фичев.

— Е, доволен ли си, майсторе? — с пресилена шеговитост разпери ръце Мидхат. — Ти опази главата си (аллах ми е свидетел, че не бих посегнал на нея и да бе прехвърлил спазарената сума!), сега остава да видим другото, „Бюйюк кьопрю“^[35], както вече го зоват в конака ми.

Рилските езерца с двете нестопени преспи над тях се извърнаха към валията.

— Не ме е страх, паша ефенди. Напротив — с нетърпение очаквах да дойде този час.

Валията беше убеден, че българинът не разиграваше театро. И че съвсем сигурно без страх и с нетърпение е очаквал огледа на моста. Защото нали именно красотата на една негова творба бе станала причина Мидхат да се интересува от него?

— Искам да играя честно играта с тебе, Уста Кольо — каза пашата. — Хелбетете, ще огледаме моста. Още сега. Че мостът е красавец, туй го виждам и отдалече. Ала когато преди две години говорех, че аз лично ще проверя усталъка ти, нямах предвид само красотата.

— Признавам, не те разбирам добре, паша ефенди...

— А не е сложно. За външния вид аз ще се произнеса веднага. Но най-важното на един мост не е красотата, майсторе. Цялата земна красота да е събрана в него, ако не му държат устоите, никакъв мост не е това. За моста по-важното е дали е як, отколкото дали има албени^[36]. То е като една круша, Уста Кольо. Крушата може да е красива като за картинка, ала ялова ли е, не дава ли плод — най-добре отсеци я, че барем да се огреееш с нея.

— Афидерсън, паша ефенди, но как ще разбереш дали е як мостът? Не виждам тъдява твоя инженерин. Или галиба ти можеш сам да направиш разните пресмятания?

— Намислил съм нещо къде-къде по-просто. Вчера заранта проводих от Русчук две батареи оръдия. Ще ги пусна по моста и... Е, виждам, вече се досети. Застигнах ги по пътя. Сигур до един сахат време ще са тука.

Очакваше в сините очи да трепне поне малко-малко тревога, но не би. Вместо това Кольо Фичето кротко попита:

— От най-тежките топове ли са, паша ефенди?

— Не. Най-тежките, крепостните, не са на колела. Но съм проводил от онези, които идват веднага след тях.

— Е, жалко.

— Жалко за какво, майсторе?

— Загдето не са най-тежките. Като ще е изпитание — изпитание да е! Е, що, да вървим, а?

Те тръгнаха един подир друг. И едва сега Мидхат забеляза какъв неизброим народ се бе събрал тук за тържеството. Отсам реката бяха строени два бьолюка^[37] аскер, които го поздравиха със своето отсечено „Падишахамъз чок яша!“^[38], а на отсрещния бряг на Янтра имаше може би до десет хиляди народ, навярно от околните села. Също и от там го подравяваха с викове, но също ручаха гайди и се виеха кръшни хора. И на едните, и на другите пашата отговори небрежно и набързо. После двамата с Уста Кольо стъпиха на моста, а

на двадесетина крачки зад тях се стълпиха официалните лица, военни и консули.

Мидхат паша бе вътрешно подготвен да му хареса онова, което ще види, но действителността още в първия миг надмина очакванията му. Не мост беше това, а прелест! Бял и чист като току-що варосана стена, той наистина имаше ширина като да минат четири коли по него, а дължината му навярно достигаше четиристотин аршина^[39]. Пък само това ли? Строителят бе предвидил от двете страни издигнати пътечки за пешаци и за предпазването им от падане — красиво издялани пармакълци. Но и това се бе видяло недостатъчно на Кольо Фичето, та той сам, със собствената си ръка, по всички изострени краища на подпорните колони бе издялал чудновати фигури. Зарадва се душата на Мидхат, когато гледаше разните лебеди, грифони и разярени лъвове. Само веднъж щеше да му прекипи — то беше, когато на един от устоите зърна двуглавия руски орел, — но благоразумието и светското му възпитание му подсказаха да го отмине, сякаш не го е забелязал или ако го е забелязал — че не го е разбрал. Отмина, но вътрешно си каза: и този е от един дол дренки с другите — на царщината прави мост за стратегическо маневриране, пък очите му все там, в техния прословут „Дядо Иван“...

Извървяха моста от единия край до другия, а сетне обратно. И когато бяха в началото му, Мидхат сложи дясната си ръка на сърцето и леко-леко се поклони:

— В пазарлъка ни влизаше дали ще получиш моето „Евалла“, майсторе. Ето, казвам ти го от все сърце. Харесал ми бе мостът, когато беше от восък, но този, същинският, е десетократно по-хубав. Евалла!

Другият свали калпака, поклони се далеч по-дълбоко и белите му коси отново се капичнаха пред лицето.

— Виждам в далечината пушилка, паша ефенди. Сигур ще са топовете.

— Що? — подкачи го валията. — Тревожи ли те изпитанието с тях? Може би не ти се иска батареите да минат по моста?

Лицето на българина остана непроменено, само в дъното на черните му зеници за миг блесна лукаво пламъче.

— А, не се безпокоя — каза безизразно. И продължи така, сякаш бе надянал маска на лицето: — Моста съм кроил по начин, че по него топове да минават както в едната, така и в другата посока...

Мидхат помисли над думите му и устата му отново се изпълни с нявгашния вкус на сдъвкана стипца.

— И все пак комай нещо искаш да ми кажеш по повод на батареите?

— То не е страх, а молба, паша ефенди. Дойдат ли топовете, не само да ги преведеш насам и нататък.

— А какво повече, Уста Кольо?

Преди да отговори, Кольо Фичето запита на свой ред:

— Колко ще бъдат топовете?

— Две батареи по четири.

— Значи осем. Добре, място, виждаш, има, паша ефенди. Молбата ми е да ги струпаш за колкото желаеш време ей там, върху седмия отвор.

— Защо точно върху него?

— Защото е по средата. А винаги средата е най-слабото, най-уязвимото място на моста. Анджък там ще проличи як ли е той или не.

Мидхат паша сви рамене и златистите му еполети се люшнаха напред и назад.

— Не те разбирам добре, но ще го изпълня. В края на краищата ми се чини, че също и това е част от пазарлъка ни...

Батареите наистина пристигнаха след малко и по заповед на валията веднага, без никаква почивка ги преведоха по моста, от единия бряг на Янтра до другия, после обратно. Този своеобразен парад бе съпроводен от незапомнен радостен вик и не ставаше ясно кой ликуваше повече — турският аскер ли отсам, или българската гмеж отсреща.

Като мина и това, пашата повика конния колагасъ^[40], който командуваше артилерийската част, и му заповяда да струпа оръдията и конската тяга на мястото, което му бе посочил Кольо Фичето. Докато траеше разместването (не бе от лесните — все пак ставаше дума за отсечка от мост, а не за широкия двор на казармата), той потърси майстора, за да го попита дали вярно е предал молбата му. За негова изненада — не го видя; изглеждаше като в басня, ала Уста Кольо просто бе изчезнал.

Младият мюлезимин, който му прислужваше във всяко отношение тук, разбра, изглежда, изненадата му, понеже притича и попита:

— За Фичев челеби ли се оглеждаш, затиалилериниз?

Пашата потвърди с кимване.

— Ще го видиш през пармакълка, затиалилериниз.

Мидхат послуша съвета му и се наведе над каменния парапет. От гърдите му се изтръгна неволен вик на изумление — долу ставаше последното, което той можеше да очаква. Тъй както беше в празничните си селски дрехи и с кундури, българинът бе нагазил в Янтра и като се бореше с водата ѝ, отиде до най-дълбокото ѝ място. А най-дълбокото бе не другаде, а точно под седмия отвор на моста. За острия ум на пашата не бе трудно да разгадае онова, което ставаше пред очите му: за качеството на работата си майсторът наистина залагаше живота си. Две противоречиви чувства смъднаха в душата на Мидхат — възхищение и яд. Възхищаваше се на достойнството на този неук човек и в същото време го беше яд, че произлизаше от рода на българите, а не на правоверните...

Докато се изпълняваше сложното придвижване по настаняването на оръдията, от двете страни на реката се бе възцарила такава тишина, че чаткането на подковите по каменния мост звучеше като пушечни изстрели. Някъде по средата на маневрата Мидхат отново хвърли поглед през пармакълка. Кольо Фичето стоеше там, под седмия отвор на моста. Потънал до над пояса във водата, а иначе с показно безучастие бе скръстил ръце на гърдите и от време на време подръпваше от една цигара, залепена на долната му устна.

Сетне се чу едно „Дууур!...“ и движението по моста престана — всичките осем полеви оръдия бяха на определеното място. Ще рече — точно над главата на българина. Може би за цяла минута се възцари такава тишина, от която чак ушите заболяваха. После в един миг се разнесе небивал грохот. Пашата трепна, погледна към моста. Но не, каменният мост си беше непокътнат на мястото. Грохотът произлизаше от хилядите човешки гърла от двете страни на Янтра, от който сякаш щеше да се срути небето. Размахваха се ръце, фесове и калпаци летяха във въздуха, някои — най-нетърпеливите — нагазиха в Янтра, за да стиснат първи ръката на майстора.

Мидхат паша остана на място и там дочака идването на българина. А той приближи без бързане; от дрехите и кундурите му по земята се оцеждаше водна ивица.

— Още веднъж ще река моето „Евалла“, Уста Кольо — поздрави го пашата. — И все пак ще те смъмря. Животът ти е премного полезен на хората, на царщината, че и на света, за да го рискуваш така, за щяло и нещяло.

— А, не мога да се съглася с тебе, паша ефенди. Не е то „за щяло и нещяло“.

— Може би ще ми кажеш по-важна причина, която на мен не ми иде на ум?

Съвсем кратко колебание. И после:

— Речи ми честно и от сърце, че *наистина* не виждаш причината, паша ефенди, и аз с готовност ще ти я обясня.

Мидхат, образован и ловък в словото човек, много добре знаеше старото правило, че „езикът ни служи да скриваме мислите си“, та без мъка отговори: не, не виждал разумна причина. Тогава българинът произнесе бавно, като внимателно подбираше думите си:

— Този мост ще стои тук и тогава, паша ефенди, когато нас с тебе отдавна няма да ни има на белия свят. И никой не ще се поинтересува „Кой го плати?“, а „Кой го направи?“. Пък като му кажат, ще попита още: „А от кое коляно беше този майстор!“ Е, това е, паша ефенди.

[1] *Мюлезим(ин)* — лейтенант ↑

[2] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник ↑

[3] Известният Мидхад паша, играл значителна както в турската, така и в българската история, е роден 1822 г. ↑

[4] *Забит(ин)* — офицер ↑

[5] *Валия* — управител на вилает; *вилает* — най-голямата административна област в Османска Турция, разделена на санджаци ↑

[6] Туна вилает — букв. Дунавски вилает — със седалище Русе е бил образуван по инициатива на Мидхат паша чрез сливането на Нишкия, Видинския и Силистренския вилает и е обхващал всички земи на север от Стара планина: от границата със Сърбия на запад до Черно море и устието на Дунав на изток. ↑

[7] Подир шеметен възход Мидхат паша изпаднал в немилост и след един скалъпен процес бил хвърлен в затвора на Таиф (в днешна Саудитска Арабия, а тогава в границите на Турция). По заповед от

двореца на 7 май 1884 г. няколко офицери и войници нахлули в килията му, метнали на врата му намазано с олио въже и го удушили, като трупът му бил хвърлен в един изкоп край стените на затвора. ↑

[8] Клак — цилиндър, който може да се сгъва (фр.). ↑

[9] „(Който) не знае (правилата на) играта“ (тур.). ↑

[10] Добър ден (тур.). ↑

[11] *Уста* — майстор в някой занаят; *усталък* — майсторство ↑

[12] Намекът е за турската поговорка „Ак гьот, кара гьот — гечитте белли омур“ — „Бяло ли е дупето, черно ли е — на брода се познава“. ↑

[13] *Сандък-емини* — название през епохата за касиер; днес се употребява касадар ↑

[14] *Хесап* — сметка ↑

[15] *Челеби* — господин (така турците се обръщали към по-заможните българи) ↑

[16] Дай боже (тур.). ↑

[17] Ваше превъзходителство (тур.). ↑

[18] *Базиргян (безиргян)* — търговец ↑

[19] *Девлет* — държава ↑

[20] *Каймакам(ин)* — управител на околия, околийски началник

↑

[21] Думата е за Соколския манастир. ↑

[22] *Мютесариф(ин)* — управител на санджак (срв. санджак) ↑

[23] Прочутият майстор-строител Колю Фичето е роден в 1800 г., следователно по време на срещата с Мидхат паша е бил на 65 години. Дочакал да види отечеството си свободно и починал в 1881 г. ↑

[24] *Ястъклии* — „като възглавници“ (употребява се за мустаци)

↑

[25] Добър вечер, довиждане (тур.). ↑

[26] Геридон — кръгла масичка с един крак (фр.). ↑

[27] *Янлъш* — погрешка, погрешно; побъркан ↑

[28] *Евала (евала)* — поклон, хвала ↑

[29] *Евет* — да, разбира се, така е; *еветчийство, еветчилък* — угодничество, при което винаги се казва „да“ на мнението на по-силните ↑

[30] *Миралай* — полковник ↑

[31] *Рабош* — разцепено на две дръвце, по което се бележат с резки сметки, вместо да се пишат в тефтер ↑

[32] „Добре дошъл“, „Добре заварил“ (тур.). ↑

[33] Гюле гюле — На добър час! (тур.). ↑

[34] Ваше превъзходителство (тур.). В турския език има две думи за „превъзходителство“: в дипломатическия речник и изобщо при разговор с чужденци се употребява „Екселанс“ („Ekselans“), което е точна транскрипция на френското „Excellence“, докато между турци — „Затиали“ („Zatiali“). При обръщението „Ваше превъзходителство“ двете форми стават съответно „екселансънъз“ и „затиалилериниз“. ↑

[35] Големият мост (тур.). ↑

[36] *Албени* — (буквално „вземи ме“) — привлекателност, съблазнителност ↑

[37] *Бьолюк* — рота (прен. — множество) ↑

[38] Да живее падишахът — военен поздрав (тур.). ↑

[39] В първоначалния си вид — понеже сега е частично разрушен — беленският мост е бил дълъг 276 м и широк 9 м. ↑

[40] *Колагасъ* — чин във войската или полицията, среден между капитан и майор ↑

ЛАВРОВ ВЕНЕЦ НАД РОБСКО ЧЕЛО

На Михаил Бурдин

Не го признаваше, разбира се, но всъщност господин Рангавис поставяше този кръжец по-високо, отколкото цялата си друга работа в университета. И си даваше много ясна сметка за причината. Имаше и малко суета в предпочитанията му (професорът пред себе си я, зовеше гордост, а не суета, и я смяташе напълно законна — тъй или иначе този кръжец беше лично негова рожба и за воденето на заниманията в него той не получаваше нито една драхма над заплата си), но основното беше другаде. Кръжецът беше с „отворена врата“, за него нямаше списъци, не се полагаха и изпити, но затова пък тук се събираха истинските млади ценители на класиката, независимо от кой факултет бяха. Посещаваха го например студенти по физика, по право, по медицина, по математика и много често те се проявяваха по-добре от онези, които следваха неговата, на Александрос Рангавис, пряка специалност — класическата гръцка литература. Дори понякога, след като претърпяваха провал в някое от пренията, нему ужасно се приискваше да покаже вратата на онези от „своите“ студенти, които идваха тук не за повече знания или за преклонение пред изтънченото слово на Омир, Софокъл, Аристофан или Есхил, а само за да се подмажат нему, на професора си, пред когото им предстоеше изпит.

И както винаги пред среща с кръжочниците (в мисълта си Рангавис ги наричаше „младите жреци на красивата словесност“), така и днес, докато изкачваше стълбите на кралския университет, той чувствуваше ведрост и приповдигнатост на духа. Дори може би повече от друг път. Защото само преди седмица бе разбрал, че класиката не беше мъртва, изпуснала последния си дъх преди повече от две хиляди години, а още живееше. Да, живееше тя макар и в малцина избраници на боговете, но все пак продължаваше да диша и да ражда творби на изяществото и съвършенството.

Посрещнаха го със ставане на крака. Професор Рангавис им отговори с любезен поздрав, а сърцето му пак се изпълни с гордост или суета, все едно. Защото в тези тридесетина чифта очи той зърна онзи свещен огън, който и преди хилядолетия е изпълвал истинските елини, когато душите им са се докосвали до непостижимото слово на великите майстори.

— За днес бяхме решили да разискваме доколко Омир може да бъде смятан не само за баща на поезията — каза той, като се настани зад катедрата, — но и за родоначалник на литературата за военното изкуство. Позволете ми, млади господа, да оставя темата за следващата ни сбирка. Повярвайте, имам сериозни основания за това.

— И в такъв случай за каква ще разговаряме, кирие Рангавис? — запита Евангелидис, един от добрите участници в кръжеца.

— Предлагам друга тема: умряла ли е класиката със смъртта на Еврипид, или тя живее и днес.

— Въпросът е поставен неясно, кирие катигита^[1] — след известно мълчание се обади Ставридис, най-възрастният, но може би и най-редовният посетител на кръжеца. — Ако говорим дали класиката живее още в сърцата на своите почитатели, място за полемика няма. Ами че тя се изучава в превод и оригинал по четирите краища на Земята. Но ако думата е...

— Да, думата е за другото — прие поправката Рангавис, без да се засегне. — Мъртва или жива е тя като творчество и в днешния ден. Обяснявам ли се добре? Говоря не за преклонението пред класиката, а дали и доколко тя е образец на съвременните нам поети. И доколко те се приближават до нея, естествено.

— Струва ми се, че също и тук няма място за спор — вдигна рамене Псарас, студент по правните науки. — Достатъчно е да спомена „Ифигения в Таврида“ на Йохан Волфганг фон Гьоте. Не е ли това живо продължение или подражание, както искате — на „Ифигения в Авлида“ на Еврипид? Сама по себе си превъзходна творба, но нескопосана като подражание.

Както искаше Рангавис, диспутът се разгоря от само себе си.

— Не засягайте Гьоте, Псарас! — остро се намеси литераторът Стефанидис. — Той е гений, а за един гений вашите подмятания са непристойни.

— Казахте го добре и аз ви свалям шапка за отговора — не се предаде Псарас. — И все пак вие ще трябва да направите много голям компромис със съвестта си, ако решите да поддържате, че двете „Ифигении“ тежат еднакво на везната. Признавате или не?

— Признавам. Но намеците за Гьоте...

На това място Рангавис сметна, че трябва да се намеси:

— Боя се, млади господа, че през цялото време говорите за две различни неща. Да се опитаме да сложим малко ред. Безспорно е, че и Еврипид, и фон Гьоте са гениални поети и драматурзи. Безспорно е, че двете им творби имат обща основа, взета от легендите или митологията, все едно, на древна Елада. Може да изразявам лично пристрастие, но склонен съм между безспорните неща да поставя и по-високите качества на Еврипидовата „Ифигения“. Дотук съгласни ли сме? Да? Е, добре, в такъв случай спорът би трябвало да продължи за друго — *защо* безспорният гений на фон Гьоте е отстъпил на безспорния гений на Еврипид. Сега вече темата се поизбистря, нали?

— Струва ми се, че мога да изкажа едно рационално предположение — изправи се на мястото си Кастриоти, друг от литераторите. — Гьоте е безспорен гений, признавам, но е писал за неща, които са му чужди: природа, език, нрави, човешки отношения и така нататък. Все едно ако аз, прилежен ученик на такъв бележит учен като професор Рангавис...

— Без ласкателства, Кастриоти, без ласкателства! — смъмри го не особено строго ученият. — Аз не съм величина в спора, помнете това.

— И все пак, ако аз напиша поема, драма или роман примерно за Австралия, съгласете се, че творбата ми ще отстъпва на съчинението на кой да е тамошен гимназист. Защо? Много просто — действителността е пред очите на ученика, докато аз ще я изсмуквам из пръстите си или ще се позовавам на случайни сведения от учебника по география.

— Все пак ще напомня на Кастриоти — злъчно подметна Стефанидис, — че лорд Байрон написа своя „Гяур“, десет години преди да стъпи на нашия полуостров и да види какво означава да си роб на турската диващина.

Дискусията отново заплашваше да се плъзне по една плоскост, която не се нравеше на Александрос Рангавис — още малко и щеше да

се превърне в спор дали поетът е задължен да пише само за онова, което е видял с очи и пипнал с ръце, или може да се позове и на въображението си. В този момент на помощ му се притече един от неговите любимци — катраненокосият и маслиненоокият Григориос Ставридис, дошъл в кръжеца от медицинския факултет:

— Разбира се, че поетът, *истинският* поет — каза той, — може да опише прекрасно и неща, които не е видял. Господин фон Гьоте не се е справил с „Ифигения“ не за друго, а защото е немец, роден във Франкфурт? Хайде де, не се увличайте, господа. Иначе трябва да започнете да твърдите, че Еврипид е прекарал детството си в двора на Агамемнон, бащата на Ифигения, та, виждате ли, заради личните си впечатления е създал безсмъртна творба.

Професор Рангавис му поблагодари мислено, дори му кимна едва забележимо. И си помисли, че не е било никак случайно, дето нескрито симпатизираше на този младеж, дошъл за учение от още неосвободените елински земи. (Тук му е мястото да се каже, че Александрос Рангавис не се занимаваше много-много с политика, не минаваше и за отявлен шовинист, но той подсъзнателно приемаше за „елински земи“ всичко онова, което някога е влизало в границите на Византия и то във времето на най-големия ѝ възход. Тъй че Охрид, родното място на Ставридис, съвсем естествено спадаше към тях, „още неосвободените елински земи“.) Към него изпитваше не само симпатия, но и уважение: знаеше, че момъкът е останал още като пеленаче без баща, израснал е в мизерия и на това се дължеше закъснялото му следване — изкарал една година медицина, той се принудил да напусне, цели десет години да учителствува тук и там, за да понатрупа пари и сега, в 1860-та да дойде отново в Атина, за да продължи науките си. Доколкото чуваше, Ставридис съвсем не блестял като кандидат за бъдещ лекар (прилошавало му от вида на разрязаните трупове), но затова пък беше безспорно една от главните сили тук, в кръжеца за класическа литература. „Може би като учител не си е губил времето да щипе селските моми, а е залягал над класиците“, мислеше си по този повод професорът. И искрено му се радваше.

Докато още премисляше тези неща, един язвителен глас се обади:

— Какви ги разправяш, Ставридис? Ще излезе, че поставяш под съмнение гениалността на поет от величината на Гьоте...

— Моля да не ми се приписват думи, които не съм казал. Господин фон Гьоте е гений от световна величина не само в поезията, но също в прозата, във философията. „Херман и Доротея“, „Фауст“ — не са ли те по своему несравними? А ако на някой влюбен младеж е нужно да поизплаче мъката си, има ли нещо по-подходящо от страниците на „Вертер“^[2]?

Друг, още по-язвителен глас:

— А ако някой пожелае да слуша дълги тиради и да не проумее нито едно слово, тогава нека дойде да чуе тебе, Ставридис.

Трети:

— Ако изобщо имаш нещо да кажеш, хайде да го чуем най-сетне!

— Имам да кажа, и то е следното. Няма език, на който да може да се сложи етикет: негоден за поезия. Обаче...

— Преди да чуем твоето „обаче“ — злъчно го прекъсна Стефанидис, — нека да видим кой така категорично се произнася за възможността на всеки език да твори поезия. Какви езици знаеш *ти*, Ставридис!

Григориос Ставридис се смути, но направи опит поне външно да покаже самообладание:

— Зная отлично турски и български...

Избухна такъв смях, че той за минута-две не може да продължи. И наистина да речеш в подобен кръжец, че владееш български и турски, туй бе все едно да се похвалиш с цигански или патагонски. Младият човек поизчака да позагълхнат смеховете и злобните закачки и продължи:

— ... за съжаление само говоримо; със съвсем малко преувеличение ще призная, че и на двата не съм в състояние да различа нито една буква. Освен това се изразявам по школки на френски език, а като учител в Тирана свикнах да се оправям и с италианския.

Очевидно щеше да последва нова вълна на присмех и задявки, та професор Рангавис се почувствува задължен да помогне на любимеца си:

— Да разбираме ли вашето становище, господин Ставридис, че също и на турски и български е възможно да се изразят чувства и мисли със силата на поетичното слово?

— Разбира се, господин професоре. Само че не за Ифигения, за страданията на Прометей или за кошмарната орис на Едип, а за неща, които са близки на природата им и на историческия момент, в който живеят.

— Може би ще подкрепите твърденията си с по някой пример?

— Ако се бях подготвял, може би щях да намеря най-подходящите. Но неочакваността на предложението ви... Е, добре. Ето два стиха на турски, които се приписват не на кого да е, а на Мехмед Завоевателя^[3]:

*Дениз уйур, душман уй,
саде же севда кахърларъ уйумаз.*

Всички заговориха в един глас. Някои не разбираха турски. Други разбираха. А трети разбираха, но, привърженици на „мегали идея“^[4], не желаеха да го признаят. За да предотврати разводняване на спора, кириос Рангавис повиши глас:

— Стиховете са наистина чудесни и ще ги превода аз:

*Морето спи и врагът спи,
само любовната мъка не спи.*

Да, нека бъдем откровени, господа. Всеки народ би се гордял с такава двустишие. — После се извърна отново към Ставридис: — Дали ще намерите нещо толкова поетически силно и на български, господине?

— Мога да ви кажа някои народни песни на българите от моя край, които ще ви стъписат с поетичността си. Но ще ви цитирам стихотворението на един българин, написано, докато е бил прокуден далеч от бащиния си край. Авторът се нарича Константин Миладинов и му давам предпочитанието си не само защото ми е връстник^[5], но в известен смисъл и съсед — роден е в Струга, а тя е на половин час път на кон до моя роден град Охрид, та стиховете са на охридски диалект. И така, слушайте, господа:

*Дайте ми криля я да си метнам
и в наши стърни да си прелетнам;
на наши места я да си идам,
да видам Охрид, Струга да видам.
Тамо зората греит душата
и слънце светло зайдват в гората;
тамо дарбите природна сила
со съта разкош ги разтурила;
бистро езеро гледаш белеит
или от ветар синотемнеит;
поле погледнеш или планина,
сегде божева ѝе хубавина.
Тамо по сърце в кавал да свирам,
слънце да зайдвит, я да умирам.*

Григориос Ставридис се засмя.

— Страхувам се, че този път дори филолог като многоуважавания наш професор ще се затрудни, затова ще си позволя аз да превода стиховете.

И той ги преведе, при това на толкова красив и пищен гръцки език, че запази голяма част от богатството на първоизточника.

— Това е, господа...

Без да си дава сметка, че всъщност от доста време разговорът в кръжеца се бе превърнал в диалог между Ставридис и всички останали, Рангавис пръв изрази мнението си:

— Признавам, че съм изненадан от чутото. Не допусках, че на този варварски език може да се изрази такава поетическа картина:

*... гледаш, бистро езеро се белее
или от вятър синьотъмнее...*

„Синьотъмнее“! Кълна се, на това словосъчетание би завидял е сам кириос Орфинидис.

Господин Орфинидис в момента минаваше за най-личния поет в Гърция, само преди година завоювал и лавровия венец на станалото вече ежегодно „Омирово състезание на елинските поети“. Професорът разтърси глава, сякаш да пропъди пораженското чувство, което за миг го бе завладяло, и продължи:

— Добре, признавам правотата ви, господин Ставридис, наистина и двата стиха са родени под крилото на Ерато или, хм, на Калиопа^[6]. Но ако се върнем към началото на нашето събеседване, всъщност какво искахте да кажете вие с двата си примера?

— Само това, кирие Рангавис, че всеки народ е способен да изрази в поетическа форма чувства и мисли, стига те да са близки до природата и битието му. Но...

— Но?

— Ще изкажа едно предположение, ала се страхувам да не изпадна в комично положение. Защото ще говоря за поезията на господин фон Гьоте, пък аз не зная нито една германска дума.

— Опитайте, все пак!

— С „Таврида“ и, ако се не лъжа, с „Торквата Тасо“ Гьоте е искал да създаде класическа поезия, но на днешния германски език. Това, според мене, е невъзможно. Точно така невъзможно, както ако някому се прище да построи Партенона от тухли и вар. Класиката си е класика. И ако някой творец иска да се приравни или поне да гони поетите и драматурзите на класическата древност, той предварително ще е осъден на неуспех, ако го прави на друг език, а не на гръцки. — Кратко замълчаване, сякаш младият човек поемаше дъх. — В още по-голяма степен това се отнася за епоса. След Омир тежко на онзи поет, който ще твори епос на друг език, а не на езика на Перикловата Елада.

Тук Рангавис направи нещо, което се случи за пръв път от създаването на кръжеца. Той стана от мястото си, прекоси стаята и стисна ръката на студента.

— Благодаря ви, Григориос Ставридис. Вие не само изразихте и моето лично мнение, но отговорихте и на първоначалния въпрос, който зададох: умряла ли е класиката със смъртта на Еврипид, или тя живее и до днес. — Той се върна заднишком до стола си, но остана прав. — Да, тя живее, господа. Тя живее, стига съвременните поети да повторят езика на Омир, на Есхил и на Демостен. Но към казаното от нашия колега Ставридис аз ще добавя и още нещо. „Условие, без което не

може“, както казвали римляните, които впрочем винаги са се опитвали да ни подражават, но все без успех. Условието е творците да не са само зазубрили добре езика на нашата класика, а да я носят в кръвта си. Ще рече — през хилядите изпитания, които нашият велик народ е преживял, да са опазили в себе си елинското на далечните ни предци.

На това място Григориос Ставридис сякаш искаше да го прекъсне, но професорът го възпря с предупредително вдигане на ръка:

— Ако искате да се уверите в твърденията ми, господа, поканвам ви в неделя сутринта да дойдете в Националния театър. — Той се позасмя. — И не се успивайте, че местата навярно ще се заемат часове преди събитието.

— А, да — каза Евангелидис, — тогава ще стане поредното раздаване на лавровия венец.

— Едновременно и познахте, и не познахте, господине — поправи го професорът. — Познахте, че тогава ще се обяви наградата за поредното „Омирово състезание на елинските поети“...

— ... и някой ще увенчае главата си с лавровия венец, а джобовете — с хиляда златни драхми — подхвърли един шегобиец.

Александрос Рангавис предпочете да не чуе хлевоустата забележка.

— А не познахте за друго, кирие Евангелидис. Събитието няма да е лавровият венец сам по себе си. А творбата! Разбирате ли, господа? Твор-ба-та! Ще ви издам една малка тайна — тази година наградата ще бъде дадена на поет, когото аз смело мога да нарека „Дефтерос Омирос“^[7]. Заповядайте, заповядайте непременно, господа! Там ще видите върху хартия всичко онова, за което разговаряхме днес — творба, която е като по-малък брат на „Илиадата“. Защото е написана на език, с който и Омир би се гордял. А аз ще добавя в духа на казаното преди малко, макар и да не познавам поета (както знаете, конкурсът е напълно, анонимен): а езикът е език на Омир, защото положително творецът носи в жилите си кръвта на онези, които — той посочи през прозореца — някога издигнаха този Акропол! И така, до неделя сутринта, господа!

Приятели и колеги го поканиха да вечерят заедно в новооткрития „естиаторио“^[8] (една от модните думи в гръцкия език) „При вашия Никос“, опитаха се да го съблазнят и с любимия му „кинйги ахнисто“^[9], но кириос Рангавис отказа — поредната сбирка на „неговия“ кръжец го бе развълнувала и той усещаше нещо като вътрешна необходимост да остане сам, да преживее повторно интересния разговор, да го осмисли. Прибра се сравнително рано, но възрастната Агапия, дневната му прислужница (Александрос Рангавис беше стар ерген) си беше вече отишла. „Толкова по-добре“ — помисли си той, защото се чувствуваше в такова настроение, че дори няколкото обикновени думи с жената щяха да му дотегнат.

Както и очакваше, под един посребрен похлупак на масата Агапия бе оставила за него студена вечеря — малко свинско печено, сирене и хляб, а до тях и бутилка тасоско вино. Бяха все неща, които професорът обичаше, но той не ги изяде, а ги погълна механично — така бе разсеян. Отдаде почит само на виното и дори пийна чаша повече от обикновено. После, нещо необичайно за бекярските му привички, остави всичко ей така, неприбрано и дори непокрито. И побърза за работната си стая. Отпусна се на любимото си място — люлеещия се стол (професор Рангавис, който освен класическите владееше и повечето модерни езици, го наричаше с немското му име — фатерщул) до прозореца — и с наслада се отдаде на мислите си.

Да, древната и вечно млада Елада продължаваше да ражда достойни синове. Какви спорове бяха само! Колцина от парвенютата (тази дума Рангавис си каза на френски) и новобогаташите на Атина, облечени във власт или претъпкани с пари, биха могли да бъдат даже не участници, а слушатели в него? Как щяха да следят, когато тези млади хора, бъдещето на велика Елада, с чудна лекота (дори и когато в разгорещеността си грешаха) боравеха с всички големи умове на световната литература, като се почне от Омир и класическите драматурзи, та се стигне до лорд Байрон и фон Гьоте!?

— И отново се появи този дявол Ставридис — произнесе гласно професорът. — Е, щеше да спечели, ако беше цитирал нещо например на френски, английски или немски, а не тези варварски езици, но и така защити тезата си. Отлично! „Тежко на онзи поет, който след Омир ще твори на друг език...“ По-добре от това може би и аз не бих могъл да га кажа.

Уви, само дето в изводите си стигна някак си до средата — просто не му дойде на ум, че не е достатъчно да *ползуваш* езика на Омир, Есхил и Демостен, а трябва *и да го имаш* в кръвта си, да си го засмукал с майчиното си мляко, да го усещаш как пулсира в жилите ти. Нищо, все пак браво на Ставридис: прозрението е прозрение даже и тогава, когато е изказано само до средата. „Кой знае — рече си на това място Рангавис, — може би момъкът щеше да извърви и без моя помощ останалата половина на пътя, ако беше чел творбата на този тайнствен «Гама, Епсилон, Пи»^[10]. Защото Григориос Ставридис няма нужда друг да му каже че «Вторият Омир» е сред нас...“

Като се сети за поемата на „Г. Е. П.“, Александрос Рангавис изпита непреодолимо желание да наслади отново — за кой ли път? — душата си със стиховете на утрешната слава на гръцката поезия. Грабна листовете с красиво изписаните редове, но буквите се сливаха пред очите му — докато се бе люлял в стола си, подранилият пролетен здрач бе изпълзял от ъглите на стаята и се бе разположил навред около него. „Синьотъмнее“ — усмихна се малко кисело професорът сам на себе си, докато с нетърпеливи пръсти палеше газената лампа на масата. Когато светлината отново надви мрака, той припряно потърси едно от онези места на поемата, които най-много обичаше. И когато го откри, хлъзна поглед по редовете и после гласът му опивайки се от ритъма и мелодията на стиховете, изпълни смълчаната стая:

*— И като зелен дъбов клон леко падна в гората
от брадва на силен секач,
тъй свлече се първо главата и с нея ръката
на нашия храбър водач.
И рухна и той сред тълпата със ужас събрана
на мъртвите в грозния куп
и шурнаха пенести струи от страшната рана
на още горещия труп!...^[11]*

Рангавис вдигна поглед към кръгчето, което лампата очертаваше на тавана.

— Не ги излъгах! — каза, продължавайки разговора със самия себе си. — Не ги излъгах. Самият Омир навярно не би се поколебал да се подпише под описанието на тази битка, станала сякаш под стените на Илион...

Но всъщност само това ли беше? О, не, какво изобилие от разкошни строфи имаше в немногобройните („Жалко!“) страници на поемата, издържани в духа на най-добрите образци на класиката и преди всичко на безсмъртния сляп аед^[12]! Самата смърт на този вожд с неблагозвучното име Кузман не е ли съзнателен отказ от възможния финал-апотеоз, за да се изпее — както при гибелта на Хектор — една чудна сцена на преклонение на свои и врагове пред бездиханното тяло на героя? И самата форма да се разказва за събитието, вместо да се показват самите събития — не са ли те като глава от „Илиадата“? А великолепно и безпогрешно боравене с античната митология? А ясновидските сънища на — как беше? — Неда, майката на Кузман? А ако в призива на Кузман към неговата юначна чета, сменим името на героя, няма ли да се закълнем, че тук е предадена по нов начин молитвата на Хриз към Аполон? И ако...? Не, не можеха да се изброят всички моменти от „Арматолос“, които оправдаваха автора да бъде назован „Дефтерос Омирос“. Безспорно беше едно — в неделя сутринта, на 25 март, авторът на поемата щеше да заеме полагащото му се място на предводител^[13] на елинските поети...

Като стигна до тази точка в разсъжденията си, професорът изруга гласно:

— Добре, но защо, мътните го взели, мистериозният „Гама, Епсилон, Пи“ е избрал такива странни, неблагозвучни, че и малко простовати имена на героите си? — Той хвърли още един поглед на ръкописа. — Кузман... Стайко... Раде... Неда... Пък и тези местности и планини с непонятни названия Рѐка и Галечник — за какъв дявол са били нужни те на „Дефтерос Омирос“?

„Не съм прав — упрекна се сам. — На гения е позволено да избира такива имена, които най-добре ще изразят качествата на героите. Упреква ли някой Омир за имената на Хектор, Еней, Хекуба? И дори нямаше ли да бъде малко смешно, ако ги бе назовал Антиох, Критий, Ксантипа?“

Дълго, много дълго разговаря, така сам със себе си Александрос Рангавис. Опомни се едва когато някъде пропяха петли. Но не съжали

за това среднощно потапяне в седефеното море на класиката, древна и съвременна. И дори не пожела да изкара края на нощта в леглото — страхуваше се, че там ще го завладеят делнични мисли и сънища. И само придърпа един китеник на своя люлеещ се стол и духна газената лампа. Последната му мисъл, преди да задреме, беше:

— Жива, жива е тя, „Гърция на цяла Гърция“^[14]! Жива е в умовете и сърцата на Перикловите потомци...

Студентът по медицина, известен като Григориос Ставридис, излезе от сбирката на кръжеца като болен, в някакво състояние, подобно на треска. Погледнеш ли отстрана, момъкът като че имаше основание да бъде доволен от себе си: не стана ли така, че той, едва-едва подпомаган от благородния професор Рангавис, изнесе сам и по достоен начин всички прения, като засенчи даже „професионалните литератори“ Стефанидис и Кастриоти и „постоянната сила“ Евангелидис? Да, привидно всичко се бе развило точно така, та след публичното поздравление от страна на професора на излизане също и още неколцина други от кръжочниците го потърсиха, за да му стиснат ръката. Защо тогава беше това проклето чувство на душевен смут, на обърканост, на горчилка като след току-що преживян позор?

Григориос тръгна напосоки из Атина. Когато припламнаха първите светлини по домове и дюкяни, той си даде сметка, че му се губят около два или три часа. Буквално му се губеха — знаеше, че бяха преминали в безцелно скитане, но дори да зависеше животът му от това, той не би бил в състояние да опише къде е ходил и какво е правил.

Помъчи се да се върне към обичайното си състояние. Отби се у Варнава, прочутия по онова време майстор на рибните блюда, и си поръча любимото си ядене — рибена чорба. Не успя да преглътне дори две лъжици от чорбата — гърлото му бе така свито, сякаш не превишаваше отвора на сламка. Остави няколко дребни монети на масата и искаше да затича, но можа само да повлече крака към квартирата си, така бе изцедена цялата силица на тялото му. Съблече се набързо, мушна се под завивката на одъра, но дори не направи опит да заспи, а пъхна ръце под главата си и се загледа с невиждащи очи към тавана.

Невиждащи ли? Напротив — Григориос виждаше, но не пропукания таван, а все една и съща картина, която натрапливо изместваше всичко друго във вътрешния му взор: майчицата му, неговото най-свидно същество, нагазила до колене в езерото и превила гръб да пере хорските черги, за да осигури гозбица и къшей хляб на софрата им... Защо, свети Боже, все това видение изпълваше съзнанието му? Дали бе то необясним за науката знак, че някакво зло се бе стоварило връз дома му в Охрид? Или пък бе извършил неволен грях към майка си, та сега ериниите^[15] забиваха отровните си пера в съвестта му? Но какво, за Бога, бе сторил той против майка си? Нали за нея, святата по своята жертвоготовност охридска сиромашкиня, той без колебание би повторил извършеното от Муций^[16]?

Като търсеше отговор на своите въпроси, Григориос изтегли нагоре възглавницата си и, полуседнал на одъра, се залови да възстановява час след час, стъпка след стъпка и дума след дума изминалия ден. И точно по същото време, когато там някъде, в аристократичните квартали на центъра, стреснат от първите петли, професор Рангавис угасяше лампата си, истината бавно проблясна пред вътрешния поглед на студента. В самия край на сбирката — ето кога младежът бе допуснал компромис със съвестта си. От своите думи Григориос не се отказваше: той действително бе убеден, че онзи, който реши да стане продължител на класиката, трябва непременно да си послужи с езика на Омир и Хезиод, на Сафо и Пиндар, на Софокъл и Аристотел, иначе неизбежно ще го очаква неудачата на Гьоте с „Ифигения“ или на Шели с неговия „Прометей“^[17]. Поласка се и от небивалото поздравление на Рангавис. Но после? Не беше ли именно после онова, което внесе смут и срам в душата на момъка? Ами да, разбира се — професорът се възползува от думите му, за да даде едно продължение, с което Григориос не само не се съгласяваше, но и като не му отговори по достоен начин, сякаш извърши предателство към себе си, към майка си, към всички изобщо, които имаха тяхната зла участ. Вярно, той направи плах опит да изрази несъгласие, но го направи без настойчивост, огъна се от едно просто помахване на Рангависовата ръка. Хайде, хайде, нека да не лъже сам себе си. Изпаднал в някакво състояние на нужда да се самоизтезава, младежът сега със садистично удоволствие си натякваше, че тогава, когато се опита да прекъсне професора, той нямаше намерение да влезе в спор

„на живот и смърт“ срещу панелинистичните му твърдения, а само да подхвърли името на одринчанина С. Куманудис (той бе и един от комисарите по присъждането на лавровия венец в ежегодното „Омирово състезание“), който нямаше нито капка гръцка кръв, пък беше всепризнат елинист, латинист и поет. И в такъв случай какво излизаше, Господи? — Че в иначе похвалното си преклонение пред елинската култура Григориос като най-обикновено човешко влечуго бе съгласен да се отрече от принципите си, от вярата си, в известен смисъл дори и от самия себе си. С други думи — да потвърди онова, което преди двадесет и четири века е казал Еврипид:

*Няма вече у Елада срам, нито свещена клетва:
верността отдавна е напуснала земята... [18]*

Продължавайки да се самоизтезава, Григориос изпадна в положението да е едновременно и Прометей, и орела който кълве вътрешностите му. Сега под прицела му попадна неговата голяма тайна — поемата, която скрито от всички, дори от най-близките му приятели, той бе дал, за да участва в борбата за лаврите в „Омировото състезание на елинските поети“. В тази нощ на жестоко самооткровение той си казваше, че мечтата за победа в състезанието, за което той бе готов да си даде едната ръка, не беше продиктувана от никакви принципи и вяра, а от най-обикновено себелюбие. Не за рода си или за своята кръв, а за да прослави единствено себе си бе скрибуцало перото му нощ след нощ — от август до февруари, — редейки стиховете на творбата му. Той помнеше с болезнена отчетливост онзи ден преди точно десет години, когато, студент-първогодишник, слепият случай го бе отвел в Националния театър, гдето не друг, а кралят — Отон Първи — бе положил със собствената си ръка лавровия венец върху плешивия лоб на победителя Залокоста, бивш офицер, беше твърде безличен като мъж — безкръвен, слаб и с олисяла глава — и още по-посредствен като поет, но тогава за двадесетгодишния хлапак от загубения някъде в македонските планини Охрид същия този Залокоста изглеждаше равен на боговете. Боже, какво ли не би дал той, за да коленичи пред Отон Гръцки и да усети на челото си острите листенца на лавъра! Но като не дръзваше

— все още — да мечтае за тази слава, той само благоговееше пред Залокоста. За дълги дни бе станал като негова сянка и го следваше навсякъде, само и само да диша един въздух с него. После, когато нуждата го принуди ред години да учителствува в Битоля, Прилеп, Тирана и къде ли още не, той многократно препрочете поемата на Залокоста и постепенно осъзна всичкото ѝ несъвършенство — ами че това нисичко и восьчнобледо човече не беше никакъв потомък на класиците, а най-обикновен и незначителен стихоплетец. И като разбра това, в сърцето на момъка се роди дръзката до нелепост мечта: един ден той да заеме мястото на Залокоста, обаче не с високопарни, но блудкави стихчета, а с поема, която да напомни на хората за Омир и другите великани на словото. И ето — деляха го само дни от онзи 25 март 1860 година, когато щеше да разбере дали мечтата му ще се превърне в действителност, или ще си остане едно дълго сънуване с отворени очи...

Така, точно така разсъждаваше Григориос до тази сутрин. Сега обаче след невъздържания панелинизъм на Рангавис, очите му се отвориха и за една нова истина — всъщност стара колкото света, но за която той е бил сляп поради искреното си преклонение пред класицизма. И в сърцето си усети неясното очертание на една нова цел, която далеч надрастваше стремежа за лична слава, но чието име той още не знаеше.

Изведнъж усети страх, безпаметен страх, какъвто не помнеше от дете: *а ще успее ли?* Ще успее ли той, неизвестният, за когото изобщо малцина знаеха, че тайничко служи повече на музите, отколкото на Асклепий^[19], да изтръгне лавровия венец в борба с най-известните, най-прославените поети на Елада? Пресвети Боже, ще успее ли наистина? Вече не за себе си и за да обезсмърти името си, а за другото, несравнимо по-голямото, което той чувствуваше с всяка пора на кожата си, но което не можеше да се назове?

С разтреперани пръсти и със сърце, сковано на камък, Григориос запали дебелата свещ на масичката до леглото си, грабна напосоки един лист от черновата на поемата и зачете от първото място, което попадна пред очите му:

Но смелост и ярост излъчващ, на бой ненаситен,

*той още се хвърляше пръв,
леляк като огън! А вече боецът изпитан
изгубваше своята кръв!
И щом животворният ручей пресекна, той трепна,
замря с побеляло чело,
полегна връз коня и някакви думи прошепна,
и рухна от своето седло.
Тъй дъб исполински, на бурите горд победител,
постига жестока съдба —
сече го строител на лодки! Самият строител
пък пада убит от дъба...*

Той остави листа на коленете си и затвори очи. Щеше ли да успее? Достатъчно свършени ли бяха тези стихове, за да победят такива майстори на словото Като Вернардакис и Орфинидис, които хляб да си поискат в гостилницата и людете бързат да си запишат думите им, сякаш ги е произнесъл сам Аполон?

В още тъмната къща се разнесе шум от приглушени стъпки. Григориос се досети — Зосима, дребното и широколико слугинче на хазяите, бе започнало сутрешната си работа посрамен от собствената си слабост, той побърза да духне свещта — знаеше, че няма да заспи до утрото, но поне предателското пламъче да не издаде, че е прекарал безсънна нощ насаме с Евтерпа^[20]...

В следните дни до неделя онзи, когото знаеха като Григориос Ставридис, изобщо не посети университета. Не беше болен, пък боледуваше — болестта бе в душата му. Излизаше само колкото да хапне нещо, но и това не вършеше редовно. И в такива случаи изпълнената с жалост към него малка Зосима тайно му мушваше в ръката резен хляб, кога с пилешко крилце, кога с резенче сирене, кога само с три-четири маслинки. На брой пъти излезе Григориос из града и както щеше да напише по-късно, „заприлича на човек, изтлел от тригодишна треска“. Но за щастие или нещастие съдбата пожела точно в тези малобройни излизания да му поднесе две събития, които окончателно раздразниха и без това кървящата рана в него.

Едното се случи вечер, когато момъкът излизаше от гостилницата на Варнава след поредната рибена чорба. На изхода се смеси с други младежи като него; навярно и те бяха студенти, но дрехите и обноските им издаваха знатно или поне твърде заможното им потекло, а произношението на думите — че са чисти елини до мозъка на костите си. И точно пред вратата почти се сблъскаха с групичка мъже, нарамили кой лопата, кой чук, кой мистрия. Сукнените облекла на студентите усетиха миризмата на потна аба и вар на минувачите и инстинктивно се дръпнаха, за да не се омърсят. И тогава се чу разговорът на майсторите с мазолестите ръце; чу се и Григориос веднага разпозна костурския им говор. Гърчетата, разбира се, не различиха диалекта, но схванаха, че се говореше на български. И един от младежите каза с ирония, от която би се изчервил и най-хлевоустият и пиан сатир по време на дионисиите:

— Почакайте, нека да минат воловете!...

Избухна несдържан смях. Григориос стисна юмруци, от гняв и безсилие очите му се изпълниха със сълзи. Изчака да види накъде ще тръгнат младежите и почти затича в противоположната посока. „Да минат воловете!“ Защо „воловете“? Защото си печелеха хляба с честен труд ли? Или защото робската им участ — Костур по това време беше още под ботуша на султана — не им бе позволила да се научат на префинени обноски? И неизбежно стигна до следващия въпрос:

— Е, добре, това ли означава да си чистокръвен елин? Да презираш и да смяташ равни на воловете всички, които не са потомци на древна Елада? — Запита се и си отговори сам: — Ако е така, плюя ви аз на елинското благородство!...

А втората случка бе в събота привечер, по-малко от едно денонощие преди съдбовното празнество в Националния театър. Младежът бавно се прибираше към квартирата си, когато мъж в свещенически дрехи не се сблъска, а по-точно връхлетя върху него. Връхлетя и се заизвинява, без да прави опит да прикрие вината си:

— Сингноми, кирие^[21]! — каза объркано. — Душата ми е тревожна, та заслепява очите ми...

В този момент младият човек го позна — беше дяконът на Руската църква в Атина, която се кипреше на стотина крачки от дома на кириос Фотис, хазяина на студента, та затова Григориос често отиваше да се черкува там.

— Отче Панкратие, вие ли сте? — изненада се момъкът. — Каква се е случило с вас? Бог ми е свидетел че не ви питам от махленско любопитство...

Междувременно го позна и дякон Панкратий.

— Де да беше се случило с мене, синко! — почти проплака той. — Какво съм аз? Прашинка под нозете на Господа Исуса. Но злото е сполетяло двамината братя, които бяха гордост на целия славянски свят — от родната им Струга до моя Урал.

— Да не би...? — примряло започна студентът, но другият не изчака края на въпроса му.

— Същите. Братя Миладинови. Загинали са в цариградската тъмница.

— Загинали или умрели?

— Истината се знае само от Всевишния — отговори дякон Панкратий. — Ако се вярва на турските власти, умрели от тиф. Но в „Дунавския лебед“ направо се говори за отрова, примесена в храната им от ръка на фанариот.

— На елин? — не възкликна, а почти изкрещя младежът.

— А защо не? Ами че имаше ли по-разпалени борци за прогонване на елинизма от македонските училища и замѐнянето му с най-чиста и свята българщина? И не е ли някак си твърде съмнително, когато в една тъмница само двамина се заразяват от такава прилепчива болест като тифа и погиват почти по едно и също време?

— О, свети Боже! — проплака Григориос Ставридис. — Знаеш ли, свети отче, че за „алфа, бета, гама...“ очите ми са отворени не от друг, а от господина Димитра Миладинова?...

— Можеше да добавиш „царство му небесно“, сине. И да отидеш да запалиш една вощеница в църква — за „вечная памет“ на Димитра и Константина, светците всеславянски...

Младият човек избърса очи с опакото на ръката си. И когато отговори, гласът му прозвуча необичайно твърдо, челичено:

— Вощеница аз ще запаля, отче Панкратие. Но ще направя и друго, с което Божия промисъл ме обдари току-що, в настоящата секунда.

— И що е то, сине?

Григориос махна с ръка.

— Нека послушаме Евангелието и да остави да говорят не думите, а делата ни. За решението ми ще научиш сам, дяконе Панкратий.

И си тръгна така решително, че дори не се сбогува с божия служител.

... Като следваше съвета на господин Рангавис, Григориос Ставридис рано-рано сутринта — с първите, ако не беше и съвсем пръв — зае място в Националния театър. Имаше пребогатата възможност за избор, та си подбра най-сгодното място — да не се изтъпанчи между първенците, но същевременно да е тъй, че нито слухът му, нито погледът му да не пропуснат нещо.

Наскоро след това започнаха да прииждат посетителите и те донесоха двойна изненада за момъка: видимо бяха от простолюдието и надали изобщо бяха грамотни, пък се натискаха за най-представителните столове в салона. Доста по-късно, някъде към девет и половина, се разбра — това бяха слуги от домовете на богати атиняни, изпратени само да запазят места на господарите си. И докато траеше това разместване на прислужници и господари, започнаха да прииждат също професорите-филолози, комисари по определяне на победителя в тазгодишното състезание; от мястото си Григориос разпозна не само господин Рангавис, но също одринчанина Куманудис, известния Гаврас от Патраския университет, после и професорите Запа (именно той бе възродил древната традиция на поетическите състезания) и Амвросис Ралис, а между двамата, весело възбуден, крачеше и ректорът на Кралския атински университет. Почти едновременно с тях се появиха и главните конкуренти за лавровия венец. Бяха седем-осем на брой, но между тях — подобно на лъвовете между чакали — веднага се откриоха Вернардакис и Орфинидис. Вече спечелили по веднъж „Омировото състезание на елинските поети“, всеки един от тях бе уверен, че днес ще се увенчае с втора победа. Или поне така се държаха: помежду си размениха коректен, но сдържан поздрав, а иначе не щадяха усмивките и ръкостисканията наляво и надясно, откланяха, но само с половин уста, „сигурните предсказания“ на приятелите си за днешния им успех.

Изведнъж врявата в салона затихна, сякаш невидим капелмайстор бе вдигнал предупредително палката си. После стените

на театъра се разтредсоха от гръмотевични ръкопляскания и радостни възгласи:

— Кралят!... Негово Величество!... Кралят!...

Заедно с останалите Григориос вдигна очи нагоре. И наистина в ложата, украсена с позлатена гипсова корона и вензел в същия цвят, се появи Отон Първи. Кралят отговори на овациите със свидлива баварска^[22] усмивка и с отмерени до сантиметри поклони, сетне зае мястото си. Това беше знак, че тържеството можеше да започне.

Ректорът се качи на сцената където до този момент имаше само една масичка, покрита с тъмночервено кадифе и върху кадифето — лавровия венец за победителя, украсен със свилени кордели в цветовете на гръцкото знаме. Говори няколко минути за значението на „Омировото състезание“ (почти без сваяст от вълнение, Григориос не чу нито дума от това негово встъпително слово) и накрая призова до себе си господин Александрос Рангавис, председател на комисията за тазгодишната награда, да обяви решението на комисарите. Професор Рангавис не се задоволи обаче чисто и просто да назове победителя и заглавието на неговата творба, а изпълнен до корена на посребрените си коси от съзнанието за важността на ролята си, започна някак си отзад-напред. Най-слабите поеми той само спомена, като добави със смес от снизходителност и насмешка, че не изпитва желание да занимава публиката с техните, хм, качества.

„Всевишни Боже — помисли на това място Григориос Ставридис, — прескочих първото препятствие!...“

После Рангавис повече или по-малко задълбочено анализира по-добрите творби, но отмина и тях. По-дълго и с изтънчен език на професионален литератор възхвали поемите на господата Орфинидис и Вернардакис, но — о, чудо! — също и тях не прогласи за победители. И накрая, сияещ от вълнение, той обяви тържествено:

— Ваше Величество, дами и господа! Най-после имаме и една поема, много по-малка по обем от другите, но която аз бих оприличил с дребния бисер между едрите морски камъни. Тя носи заглавието „Арматолос“ и е дело на перо, което дръзвам да поставя наравно с Омировото. — Професорът пое дъх. — Цялата комисия единодушно и без всякакво възражение споделя моето мнение и ние по съвест и разбираше присъждаме лавровия венец за 1860 година на автора на „Арматолос“!

Отново гръмнаха ръкопляскания и поздравителни викове, но между тях се дочуха и въпроси:

— Кой е победителят?... Авторът?... Кажете името на автора!...

Ректорът прекрачи напред почти до рампата на сцената и с комична безпомощност разпери ръце:

— За съжаление, дами и господа, ние не сме в състояние да отговорим на вашия въпрос. Дали от скромност или от обикновено човешко недоглеждане, но авторът на „Арматолос“ не е подписал творбата си според правилата на състезанието. Условията на анонимността изискваха, щото поемите да са придружени от по един запечатан плик, като върху плика е написано или заглавието, или някой от по-ярките ѝ стихове, а в него — името на твореца. Обаче нашият „Дефтерос Омирос“, както го назоваха по достойнство господа комисарите изобщо не е депозирал плик, а се е задоволил да подпише поемата си с три букви: гама, епсилон и пи.

Необикновеното съобщение накара театъра да зажужи като кошер раздразнени пчели. Ректорът с мъка надвика всеобщата гълчава:

— Аз поканвам господин „Дефтерос Омирос“, ако се намира в залата, да дойде при нас и като докаже авторството си на „Арматолос“, да получи лавровия венец на победителя.

Господин Рангавис сметна за нужно да добави:

— Именно тази е причината, уважаеми дами и господа, да наруша традицията и да не ви прочета някои от брилянтните строфи на поемата. Защото единственият начин да узнаем нейния автор, това е той да ни рецитира част от нея. Също и аз приканвам господин „Гама, Епсилон, Пи“, стига да е в залата, да излезе напред, за да получи наградата, която, позволявам си да кажа, никога досега не е била завоювана по по-достоеен начин.

Вривата се пресече изведнъж и настана такава тишина, каквато Националният театър не помнеше. Само онзи, когото познаваха като Григориос Ставридис, чуваше в ушите му да гърмят в победен звън хиляди камбани. А иначе сам на себе си не би могъл да отговори жив ли е още, или е нейде в небесните селения...

— За трети и последен път приканвам автора на „Арматолос“ да се яви пред Негово Величество и пред всички нас — каза ректорът. — В противен случай... Да, в противен случай не зная какво ще решат господа комисарите...

Момъкът събра всичките си душевни и физически сили и се изправи на мястото си.

— Аз съм авторът на „Арматолос“, кирие прйтани^[23] — изрече с пресъхнало гърло.

За кой ли път днес театърът се изпълни с шумни приветствия. Ректорът, който не познаваше младежа, го покани жест да приближи към сцената. Григориос със сковани крака тръгна напред. Едва бе преполовил разстоянието, когато професор Рангавис го позна и възкликна изумено:

— Ставридис, вие? — и обясни думите си: — Вие твърдите, че сте авторът на „Арматолос“ и „Втори Омир“?

— Не зная дали съм втори Омир, господин професоре, но действително аз съм автор на „Арматолос“.

— Но инициалите не отговарят на вашите?!?

Те вече разговаряха до самата сцена — единият горе, до масичката с лавровия венец, другият в самото ѝ подножие.

— Напротив, господин Рангавис — с поовладян глас възрази момъкът. И произнесе отчетливо: — Г.Е.П. са началните букви на трите ми имена: Григор Евстратиев Пърличев.

— Григор... Какво, какво? Нали се казвате Ставридис?

— То е, защото вие, елините, не можете да изговаряте името ми. Вместо Пърличев казвате нещо като Парлицос, пък то е все едно, ако вместо Христос речете Херодот... За улеснение на вас, гърците, временно измених името си, господине, а не защото се срамя от него.

— „Вас, гърците“ — напълно объркан повтори Рангавис. — Значи вие не сте елин? От каква народност сте, Ставридис... извинете, господин „Гама, Епсилон, Пи“?

За този въпрос и за готовия отговор Григор Пърличев бе мечтал през всичките тези последни дни, прекарани на одъра в стаичката на кириос Фотис. И сега той каза ясно и натъртено:

— Българин.

— Българин? Просто не може да бъде...

— И все пак съм българин, господине, българин от Охрид.

В театъра настъпи неловко мълчание — никой никога не бе допускал възможността чужденец да спечели „Омировото състезание на елинските поети“, а най-малко един българин...

Пръв се опомни ректорът.

— Тъй като в правилника на състезанието няма ограничения за народността на участниците — рече той с неузнаваем глас, — аз от името на комисията ще ви поканя, господин... господин Пар-ли-цев да ни докажете, че сте автор на „Арматолос“.

— Прочетете ми който и да е стих, господине, и аз се надявам да ви кажа без грешка и без запъване продължението.

Вместо ректора господин Рангавис разгъна листовете, които през цялото време бе държал в ръка, и сложи пръст на един ред.

— „Наблизо край Галечник...“ Достатъчно ли е?

Григор Пърличев се извърна с гръб към сцената, поклони се на краля и на смълчаната публика и веднага издекламира на свършен гръцки език:

*— Наблизо край Галечник има могила свещена,
обраснала цяла с върби.
Рекичка тече покрай нея, змия от студена
вода, и шурти, и върви.
През клоните слънцето мъчно прониква. Звездица
не трепка във вечерен час.
Напролет сред листите кука сама кукувица
и нежен е нейният глас.
Тук странник задъхан, изпрашен, полека присяда
под някоя стара върба
и птиците слуша, на ручея пенест се радва
и мисли за своята съдба.
И няма охота да тръгва — прохладата речна
го кани: човече, постой!
И тази могила е вечен дом, гробница вечна —
тук мъртви почиват в покой.
Градини и другаде има разкошни и други,
но няма там таз красота.
Тих символ на скръб, тука вредом цъфтят теменуги
със скромна, добра простота.
И тъй с губер модър...*

— Добре, добре — прекъсна го Рангавис. — Достатъчно е, господине. — И се обърна към салона: — Няма никакво съмнение, че именно господин... — той пак се запъна — господин Парлицев е автор на „Арматолос“. Нека да заповяда, за да получи наградата си.

И като се поклони към ложата с короната и вензела, запита:

— Ще благоволи ли Ваше Величество да слезе, за да увенчае челото на поета?

Негово Величество не отговори веднага, очевидно давайки си време да прецени неочаквания обрат на ситуацията. После каза от височината на ложата с лек немски акцент, от който той никога не можа да се избави:

— Ще помоля господин ректора да ме замести в благородното задължение към победителя.

После се заинтересува:

— Но защо не става дума, професор Рангавис, за паричната част на наградата? Нали тя върви заедно с лавровия венец?

— В заявление, прикачено към ръкописа на творбата, поетът е изявил желание в случай на победа в състезанието, половината от паричната награда да бъде отделена за благотворителни цели.

— Значи ли това, че господинът е богат?

— Напротив, Ваше Величество. Никога не съм предполагал, че е поет, но иначе случайно познавам младия творец. Студент е по медицина. И както се говори, финансово трудно свързвал двата края...

— Това прави дарителския му жест двойно по-благороден. Но ние сме длъжни да подкрепяме талантите на Елада. И затова още сега известявам, че определям месечна стипендия на господина в размер на тридесет и пет златни драхми.

Намекът, който се съдържаеше в думите „талантите на Елада“, беше прозрачен като въздух след дъжд. И двамата мъже на сцената — ректорът и професорът — безпогрешно го разбраха: един носител на Омировата награда, дори и случайно да е роден варварин, трябваше да бъде спечелен за Гърция. На всяка цена и с всички средства!

Григор Пърличев не помръдна, но ректорът, все още изправен до рампата току до главата му, се поклони към короната и вензела.

— Позволявам си от името на господин Парлицев да ви изразя благодарност за вашата великодушна щедрост, Ваше Величество. А с правата които ми дава университетският статут, аз ще предложа още

една помощ за младия човек. — Той сведе очи към младежа. — Вашето място очевидно не е в медицинския факултет, млади момко. Предлагам да ви изпратим на разноски на университета да завършите каквато специалност си изберете в Оксфорд или Берлин, както вие ще предпочетете.

Позабравените ръкопляскания отново изпълниха с шум Националния театър. Григор Пърличев кимна разсеяно, после бавно се завъртя на пета. Едва сега ректорът забеляза, че българинът се усмихва снизходително.

— Благодаря за всички добрини и щедрости, които в този час се изсипват върху мене като от рога на Фортуна. Но поднасяйки благодарността си, аз ще отклоня и стипендията, и следването в чужбина.

— Може би сте в състояние да обясните това странно решение, господин Ставридис? — намеси се Александрос Рангавис.

— Пърличев — поправи го младият човек.

— Добре, господин Парлицев — прие поправката професорът.

— Ще обясня, при това без никакво затруднение. За да получавам щедрата месечна подкрепа на Негово Величество, аз трябва да остана в Атина или поне в Гърция. Ако следвам в Оксфорд или Берлин, морален дълг ще е за мене след завършването да се върна тук и да предам на младите елини добитите там познания. А аз не мога да приема нито едното, нито другото, господине. Има превелика нужда да се върна в родината си.

— Но това е нелепо! — почти му се скара Рангавис. — При възможността да учите в някой от най-добрите университети на света или да се радвате тук на славата на поет, увенчан с лаврите на Омир, вие...

— А, от лавровия венец не се отказвам — позволи си да го прекъсне Пърличев. — Спечелил съм го с труд и вдъхновение, с безсънни нощи и той ми принадлежи.

— Но вие избирате робията?...

— Точно така. Но ще бъда роб с лавров венец на главата. А онези знания, благодарение на които завоювах венеца, аз ще предам на моите братя по кръв и по робска участ.

Близо минута никой в театъра не произнесе нито дума, не се чу даже най-обикновено проскърцване на стол. После ректорът с нервни

крачки отиде до масичката, грабна с една ръка лавровия венец, а с другата — кесия с пари, която се оказа, че е била скрита зад листенцата и синьо-бялата кордела на венеца, върна се до рампата и с нескрито раздражение ги подаде на българина.

— Ето! — каза му. — Можете да се смятате увенчан с Омировия венец. И нататък правете каквото искате...

Григор Пърличев обаче не протегна ръка към наградите; мнозина помислиха, че ще отговори с грубост на грубостта на ректора. Ала той се овладя и произнесе ясно в смълчания салон:

— Доколкото чух, Негово Величество нареди не да ми *дадете*, а да ме *увенчаете* с Омировия венец, кирие притани.

За ректора не оставаше друга възможност, освен да се подчини. Но тъй като поетът беше ниско, под сцената, за да постави венеца на главата му, трябваше да се отпусне на коляно. И той — ще не ще — го направи. А това означаваше един представител на „мегали идея“ да коленичи пред някакъв си там роб и варварин, който отказваше великата привилегия да бъде приет между елините.

Нямаше човек в театъра, който да не разбираше *истинския смисъл* на сцената пред очите си. Разбираше я и Григор Пърличев. Той се усмихна широко, толкова широко, че зъбите му лъснаха изпод бухнатите гарвановочерни мустаци. Извърна се, премести поглед по публиката и така, с лавровия венец на робското си чело, спокойно се отправи към изхода. И уж само промърмори, пък мнозина чуха непонятните му думи:

— Почакайте, нека да минат воловете!...

[1] Господин професоре (гр.). ↑

[2] Думата е за „Страданията на младия Вертер“ от Гьоте. ↑

[3] Мехмед II, наречен Завоевателя (1429–1481). Водил множество успешни войни, като завладял почти целия Балкански полуостров и Кримското ханство, отличил се и като добър администратор. ↑

[4] Букв. „голямата идея“; прен. — шовинистично течение за възраждане на Византия в някогашните ѝ граници чрез обединяване на всички доскоро или още поробени християни на полуострова. ↑

[5] Константин Миладинов е роден 1830 г. ↑

[6] Ерато и Калиопа — музи съответно на любовната поезия и на епическата поезия и красноречието. ↑

[7] Втори Омир (гр.). ↑

[8] Ресторант (гр.). ↑

[9] Задушен дивеч (гр.). ↑

[10] Гръцки названия на буквите Г.Е.П. ↑

[11] Тук и нататък използвам откъси от единствения превод в стихове на поемата „Арматолос“, дело на Андрей Германов. За нуждите на разказа (писан в 1974 г., четири години след публикуването на превода) моят приятел Андрей Германов сърдечно и благосклонно ми бе дал разрешение да ползвам колкото и каквито пасажии са ми нужни. Съжалявам, че тъй ранната му смърт ме лиши от възможността да му благодаря от страниците на книгата, която е в ръцете на читателя. — Ц.Р. ↑

[12] Има се предвид Омир, който според преданието бил сляп. Аеди са се наричали старогръцките народни певци, които в съпровод на лира изпълнявали епически песни. ↑

[13] Игра на думи, която се нуждае от малко повече пояснение. Дълги години думата „Арматолос“ се е превеждала „Сердарят“. Това е литературно недоразумение, защото гръцкото понятие се е заменяло с... турско (по-точно турско-персийско: „сердар“ означава командир, главатар, военачалник, в някои случаи главнокомандуващ). За пръв път в споменатия поетичен превод Андрей Германов въведе заглавието „Войводата“. То е безспорно по-добро от „Сердарят“, но ако изхождаме от съдържанието на поемата, може би също не най-сполучливото. По-уместно би било да се върнем към „Главатарят“, по-правилния превод на „сердарят“, но в говоримия език „главатар“ най-често поражда представата за главатар на шайка. Затова лично за мен — и незадължително за никого — най-удачният превод на „Арматолос“ е „Предводителят“ или само „Водителят“. И в такъв случай се разбира играта на думи в разсъжденията на Рангавис: поемата е „Предводителят“, а авторът ѝ в неделя сутринта ще стане предводител на гръцките поети. ↑

[14] „Гърция на цяла Гърция“ или още „Златният век на Перикъл“ е била наричана Атина по време на петнадесетината години (443–429 г. пр.Хр.), в които Перикъл, като пръв стратег, е дал изключителен тласък за развитието на строителството и за разцвета на

философията и всички изкуства и е превърнал Атина в най-съвършения от всички гръцки полиси (градове-държави). ↑

[15] Еринии — сестрите Тисифона, Алекто и Мегера, древногръцки богини на отмъщението, които преследвали престъпниците и грешниците. ↑

[16] Гай Муций, наречен Сцевола („Леворък“) — полулегендарен римски герой. Когато етруските били обсадили Рим, той проникнал в лагера им, за да убие царя им Порсена. Заловен от стражите, той бил заплашен с изтезания, за да издаде дали с него са дошли и други съзаклятници. За да покаже презрението си към всякакъв род мъчения, Муций положил дясната си ръка в огъня и не помръднал, докато тя изгаряла. За проявеното геройство цар Порсена го освободил и вдигнал обсадата. ↑

[17] Думата е за лиричната драма „Освободеният Прометей“ на Шели, вдъхновена от трагедията на Есхил „Прикованият Прометей“, но с друг завършек и с различни философски внушения. ↑

[18] Откъс от трагедията „Медея“. ↑

[19] Асклепий, при римляните Ескулап — бог на лечителското изкуство, на медицината. ↑

[20] Евтерпа — муза на поезията и музиката. ↑

[21] Извинявайте, господине (гр.). ↑

[22] Крал Отон I Гръцки е бил син на баварския курфюрст Лудвиг I. ↑

[23] Господин ректоре (гр.). ↑

ДА ЗАЛОЖИШ ЖИВОТ, ДА СПЕЧЕЛИШ ЖИВОТ...

На д-р Димитър Доросиев

Щракна катинар, пантите на хапуса изскърцаха — протяжно и зловещо — и вратата се запълни от очертанятията на едър и охранен мъж в заптийски дрехи. Седемте жени, сякаш не налягали, а нахвърляни върху смрадливата слама, се поизправиха. От нечии гърди се откъсна кратък звук — едновременно въздишка и лошо сподавен вик на ужас. Ужас имаше и в седемте чифта очи, които примигваха срещу внезапно нахлулата светлина. Защото затворничките познаха мъжа на вратата — разкрачената стойка, бичът от пресукани волски жили в ръцете, яките плещи и дебелият врат, от който напираше животинска сила, принадлежаха не на друг, а на чаушина^[1] Ниязи Сунай, страшилището на софийския зандан. А да имаш работа с Ниязи Сунай, туй можеше да означава всичко — да те бие, докато с кървавите храчки изплюеш и душата си, да натроши костите на ръцете и краката ти „при опит за бягство“, да метне на шията ти насапунисаната примка без таквиз излишества и глупости като съд и присъда.

Чаушинът се огледа, някакво подобие на усмивка поразчекна квадратните му челюсти — страхът върху лицата на гяурките му бе доставил удоволствие. Той се наслади на впечатлението, предизвикано от появяването му, сетне произнесе със смес от насмешливост и заплаха:

— Коя от вас е Ненка? Ненка из Тетевене?

Една от жените трепна и бавно се надигна. Ниязи Сунай, който знаеше български, я дочу да казва полугласно:

— Прощавайте, жени... И пратете хабер за ориста ми на моите...

— Хайде, мари! — прекъсна я. — Да не мислиш, че ще ти стоя диван чапраз, дорде се изпонаприказваш! — После се взря в нея и

добави с отвращение: — Уф, не знаех, че си такваз дъртолница...

Беше прав и не беше прав. Наистина след прекараните месеци в тъмниците на Тетевен, Орхание и София лицето на Ненка Павлова, по баща Маркова, подобаваше на старица — така бе то изпито от безсъния и недояждане, а и немито от бог знае кога. Но всъщност по онова време — началото на декември 1872 година — жената не бе навършила дори тридесет години...

Не личеше Ненка кой знае колко да се е стреснала от заплахата на чаушина. С привични, чисто женски движения тя пооправи сплъстените си коси и изпомачканите дрехи и едва тогава тръгна към вратата. Бавенето ѝ вбеси Ниязи Сунай — в този зандан всеки трепереше даже само от споменаването на името му, пък тази вещица... Той посегна да я зашлеви, когато минаваше покрай него, но го догна от нечистотата ѝ, та само я смушка с дръжката на бича си. Тя го изгледа и в очите ѝ чаушинът не прочете нищо друго освен най-обикновено презрение.

— Голям бабаитлък! — насмешливо изрече в лицето му Ненка. И повтори: — Голям бабаитлък, да се бие жена и то беззащитна затворница...

Видя се как кръв замъгли хищния му поглед. Нязи Сунай разгъна бича и в размаха на мишцата си вложи цялата своя дива мощ — един удар на такова оръжие и с такава сила навярно можеше да усмърти и къде-къде по-здрав човек от една обикновена женица като Ненка Павлова. Но удар не последва — миг преди него чаушинът задържа и бича, и мишцата си. И само изръмжа:

— Върви!... Ще има да се наплатим за туй хортуване...

Това, че кръвожадният Ниязи не отговори както подобаваше нему и подобните му на нейното предизвикателство, не остана незабелязано за Ненка. Където и да я водеха, каквото и да я чакаше, то нямаше да бъде бързо душегубство — иначе чаушинът щеше да свърши с нея още там, пред вратата на кауша. Като реши това, жената умишлено позабави крачките си — искаше да спечели време, да помисли. И преди всичко напрегна ум да си припомни онова, което бе казвала в разпитите досега. Пък то един ли беше, два ли бяха... Като се започна от 26-тия ден на октомври, когато в Тетевен истиндакът^[2] се

водеше лично от Мазхар паша^[3], сетне двата боя и трите разпита в Орхание, а от 4-ти ноември тук... Да, трябваше да си припомни всичко, до последната думица. И да се държи за него, казаното. Веднъж, когато бе ял — хляб и маслини, както обикновено — под покрива ѝ, Апостола тъй ѝ бе рекъл със смях помежду два залька: „Случи ли се човек от нашата черга да попадне в кафеза, трябва да си съчини едно житие-битие и да държи докрай на него, пък ако ще и на парчета да го нарежат като самун хляб...“. Този негов съвет следваше вече от два месеца Ненка: казваше онуй, което турците и без това знаеха — как е извела Димитър Общи от Тетевен по кадънски дрехи и му била проводник чак до Гложене, как той ѝ се наплатил с десет бели меджидиета, — ама за другото, комитетските работи, и за тайната поща, която бе разнесена от нейните ръце навред между Голям Извор и Караш при Враца, устата ѝ бе оставала винаги заключена с девет ключалки. Нищо, че някои от първенците на делото — този Общи например — плещеха и плещеха, готови да издадат и майчиното си мляко. Нищо... Ненка щеше да остане вярна и на паметта на мъжа си, и на завета на Дякона, който ѝ поверяваше и най-скритите комитетски работи... „пък ако ще и на парчета да я нарежат като самун хляб“...

Жената още обръщаше в съзнанието си казаното по разните истиндаци, когато с изненада забеляза, че бе отминала онази стаичка в кауша, където мюфетишинът^[4] Тургут ага водеше разпитите на замесените в „арабаконашкото приключение“, както по онова време турци и българи наричаха безумния обир на хазната, извършен от Димитър Общия. Ненка се извърна и погледна чаушина. Ниязи Сунай разбра въпроса ѝ, но се задоволи да я смушка повторно и да изсумти едно:

— Върви, върви, ти казвам!... Да не мислиш, че съм се заплеснал по прелестите ти, та съм забравил къде те вода?

Тя усети как сърцето в гърдите ѝ се смразява — в хапуса отдавна се приказваше, че „за пример и назидание“ турците издигали бесилки наред София и на тях, пред света, щели да окачват обречените. Мигар и нейната съдба?!... Но жената нема време да се уплаши като хората — оня звяр по име Нязи Сунай я сръга за трети път и ѝ заповяда:

— Ти ще чакаш тук! Да, да, тук, на течението, белки въздухът малко поиздуха смрадта от тебе. Халил Реза бей ще повели кога да...

И без да завърши, хлътна в една врата на конака.

Добре ли чу Ненка? Не я бяха измамили ушите ѝ? Възможно ли е да я е призовал не друг, а Халил Реза бей, каймакаминът^[5]? Онзи, за когото и най-върлите туркомразци говореха като за „свестен и добър човек“? Но нали се знаеше, че в това време, когато толкова се бяха развихрили омразата и човеконенавистта, каймакаминът умишлено се държал настрана от „арабаконашкото приключение“, за да не се омърси от низост и кръв човешка? Та нали тя е в зандана именно като помагачка на най-главния от „приключението“?

Също и този път на Ненка не стигна времето да премисли всичко. На вратата се показва Ниязи Сунай и рече мрачно:

— Влез! Халил Реза ще те приеме тутакси... — Сетне се усмихна; имаше от онези усмивки, от които те побиват тръпки. — Аз пък ще потърся сапун. За въжето. Да не ти убива на врата, когато каймакаминът ще реши съдбата ти...

Колкото и мълвата да славословеше каймакамина на София, той не стигна ей така, урбулешката и отведнъж, до повикването на гяурката и девлет-душманката^[6] Ненка из Тетевене. Дълго душевно раздвоение го доведе до тази среща и главно — страхът и нуждата.

Страхът за Ренгинар и нуждата да ѝ се помогне час, не, минута по-скоро...

Ренгинар беше първата от четирите жени на бея, онази, която трябваше да нареди наследниците на името и имота му. В първа бременност беше тя — аллах бе пожелал да позабави великата радост на бея — и сега ѝ бе дошло време да се освободи. И тук започна страшното. Вече два дни и две нощи продължаваха болките, от страданието, Ренгинар отдавна не отговаряше на името си^[7], а раждането не вървеше и не вървеше... Опитните в бабуването жени, които беят бе насъбрал в къщата си, отначало бяха курназ — „пригответи бакшиша, Халил Реза, скоро-скоро ще черпиш за син...“, но това „скоро-скоро“ постепенно се разтегли, проточи се, започна да не му се вижда крайт, върху самоуверените лица на уж врелите и кипели баби легна отпечатък на кахър, някои от по-хитрите жени даже си намериха повод и се измъкнаха: работата отиваше на лошо, та предпочетоха да са по настрана от мъката и гнева на каймакамина. Само най-старата от

тях, някоя си Февзие ханъм, посмя да му рече: не вървяло на добре, може да изтърват не само детето, ами и самата Ренгинар...

Като чу това, Халил Реза бей, както се вика, загуби ума и дума. Дотолкова, че се претраши да стори и най-невероятното: повика най-добрия хекимин^[8] на града, макар и да беше гяурин — доктор Киркович. Разбира се, не наруши докрай правата вяра и не го допусна до родилката (как тъй чужд мъж, и то християнин не само ще види разголена кадъна, ами и ще я опипва по най-забранените места!) и прегледът премина всъщност без преглед — доктор Киркович задаваше въпроси през вратата, а жените гледаха и пипаха вместо него и му отговаряха. Също и знатният хекимин потвърди безпокойството на бабите — раждането вървяло съвсем не по законите на природата, родилката и детето можели да прескочат трапа само по Божие чудо, и то ако пренесат Ренгинар ханъм в болница или поне да се намери акушерка (тази дума употреби доктор Киркович) магъосница...

Ще рече — отиваше си Ренгинар и повличаше със себе си и наследника на Халил Реза! Че къде в София болница без мъж, къде акушерка-магъосница... И когато беят почти бе стигнал до там да предаде всичко във всемогъщите ръце на аллаха, мюфетишинът (покъсно каймакаминът щеше богато и пребогато да го дарува за това) му подшушна: говорело се, че между девлет-душманите в хапуса имало и една тетевенка, прочута в бабуването, която и на мъртвородените можела душа да вдъхне.

Именно в този час Халил Реза не се поддаде на чувствата си, а се прояви като съвестен служител на падишаха. Преди да потърси помощта на речената тетевенка, той пожела да се запознае с делото ѝ. Очевидно Тургут ага погрешно разбра искането му, защото му изпрати не само записания разпит на гяурката Ненка Павловица, ами цялото дело на тетевенци, пък то — една педя дебело. Тъй или иначе беят намери листовете, които му трябваха, и ги изчете от първия до последния. При разпита пред самия Мазхар паша жената не бе отрекла, че е извела из Тетевене разбойника Димитър, но го бе сторила срещу плата (колко е дълбока кесията на една вдовица!) и сетне простодушно бе разказала всичко от игла до конец: как жената на някой си хаджи Иван дошла да я прикани да заведе одного до Гложене, как са вървели с разбойника, какъв е бил товарът му, колко ѝ е

заплатил за труда и прочие, и прочие. Види се — нямаше да е грях пред падишаха, ако потърси услугата на такваз затворница...

Дотук бе стигнал Халил Реза, когато повели да призоват при него гяурката Ненка Павловица из Тетевене.

Когато я въведоха и жената застана пред него, боят изпита нескрито разочарование. От това ли човекоподобно същество да очаква помощ и спасение за своята Ренгинар? Ами че Ненка беше някаква грохнала старуха, нечиста, с мръсни и съдрани дрехи и щръкнали лицеви кости, сред които, хлътнали в орбитите, блестяха с нескрито подозрение две оловносиви очи. Тази ли беше тя акушерката-магьосница?

— Как е името ти и името на баща ти? Откъде си?

— Името ми е Ненка, а на баща ми — Марко. От село Тетевен съм.

Халил Реза бей се ядоса на себе си: щеше да моли жената за помощ, пък започна съвсем като на истиндак^[9]. Но преди да се усети, продължи по същия начин:

— Кой е мъжът ти или си вдовица?

— Мъжът ми се казваше Павел. Той почина преди пет години. Сега съм вдовица.

Не, така не биваше да продължава. Боят стана и избиколи масата, настани се на миндера до стената и посочи на жената едно място недалеч от себе си. За изненада тя поклати отрицателно глава:

— Благодаря, каймакам ефенди, ама... недей. Ида от нечисто място, може да съм пълна и с гадинки.

Беше права и той не настоя. Покашля се без нужда.

— Вярно ли е?... Вярно ли е, че умееш да бабуваш?

Хлътналите очи го стрелнаха с нов, различен от предишния поглед.

— Това е занаятът ми още преди моя Павел да се представи пред Бога, бей. Да не река голяма дума, ама може да има пет стотици жени, дете съм им помогнала.

— И винаги с щастлив изход? — с надежда попита Халил Реза.

— А, това не, каймакам ефенди. Аз съм правила само онуй, което зависи от човек... от *опитния* човек. Но, в края на краищата, никой не зависи повече от волята на всевишния от онзи, комуто той още не е благоволил да вдъхне първата глътка въздух.

Отговорът хареса на бея. В него имаше самоувереност от многото натрупан опит, но иначе нито дръзка самонадеяност, нито нагло самохвалство. Той помисли малко и зададе още един въпрос:

— А случвало ли ти се е да помагаш на правоверни?

И се смая от достойния отговор на жената:

— В часа, когато се ражда новият живот, няма правоверни и неправоверни, бей, няма християнки и мюсюлманки. Има само жени, които се нуждаят от помощ...

— Повиках те, защото от помощ се нуждае и Ренгинар ханъм, жена ми, Ненке от Тетевене. Вече два дни и две ноци има болки, пък... Помогни ѝ и ще... Да, остави на мене да те възнаградя по заслуга. Съгласна ли си?

— Съгласна съм, бей. И не за обещаната голяма награда, а защото една жена чака на мене. — И на свой ред попита: — Сигурно е нещо трудно, нали?

— Трудно — мрачно призна Халил Реза. — Много уж изкусни в бабуването жени се признаха за безсилни. — И добави благородно: — Но ти не се бой, Ненке от Тетевене. Иншаллах^[10], случи ли се найлошото, не съм аз човекът, гдето да си го изкара от тебе. Хайде, да вървим!

Той скочи на крака и почти стигна до вратата, когато забеляза, че жената, не бе помръднала.

— Ама ти... какво? — Нали ей сегичка обеща...?

— Ти да не желаш гибелта на Ренгинар ханъм, каймакам ефенди? — тихо възрази тя. — Я ме погледни на какво приличам — всичко по мене е мръсотия и зараза. Или искаш да докосна жена ти и детето с тези нечисти ръце? Да ги убия, вместо да им дам живот? — Беят виновно отмести поглед. — Разбирам те, бързаш, ама... Повели час по-скоро да ми донесат топла вода и сапун, бей. Много топла вода и много сапун. И едни чисти дрехи да сменя тези вонящи дрипи, бей. Ама час по-скоро, разбираш ли?

Когато след известно време въведоха отново жената, Халил Реза просто не повярва на очите си — тази беше с трийсетина години помлада от предишната Ненка Павловица, свежа, с цъфтяща женственост, дори очите ѝ изглеждаха променени, и сега оловото в тях бе отстъпило място на ведра синевина. Тя усети очарованието в

погледа му, то ѝ достави чисто женска радост, ала Ненка не загуби време да му се наслаждава.

— Води ме, бей — рече кратко. — Готова съм да премеря сили със злото.

— Ще имаш ли нужда от мен, Ненке от Тетевене?

— Не, ти само ще ми пречиш. Чакай ме тук и се моли. — И завърши с една поговорка на чист турски език: — „Аллахън хикмети бюйюк-дър; кимсе билмез сонуну — кадер не иде, о олур.“^[11]

Колко измина след тези нейни последни думи, това Халил Реза бей никога не разбра — може да имаше сахат, може и повече, ден. И през цялото време той бе все на крак — не го свърташе да поседне дори за едно наргиле тютюн. Ситнеше от стена до стена, кършеше пръсти и само нелепо си повтаряше поговорката, която чу от устата на българката: „Каквото е писано, то става...“ Все пак трябва да бяха минали доста часове, защото жената го остави преди пладне, а когато го обезпокоиха отново, декемврийският здрач отдавна бе нахлул през двата прозореца и в одаята цареше сумрак.

Навън се чу тропот и без похлопване при него нахлу онази стара и честна Февзие ханъм, която единствена посмя да му отвори очите за истината. Сега тя бе разчекнала беззъбата си уста в усмивка колкото врата на фурна и се развика с безизкуствена радост:

— Давай мюждето^[12], Халил Реза!... Имаш син, разбираш ли, син!...

Цяла минута боят остана неподвижен, сякаш внезапно оглупял, сетне, докато измъкваше от джоба си цяла шепа монети, попита:

— А Ренгинар?... Как е Ренгинар, Февзие ханъм?

— Ще я видиш сам, бей. Такова е щастието на новата майка, че мигом забрави всички мъки и страхотии. Пък те не бяха малки, тъй да помниш от мене...

Той изтича през конака и не влезе, а нахлу в харемлъка. Първото, което видя, беше едно едро червендалесто бебе, което Ненка къпеше в коритото, пък то ревеше, че се късаше. После отместа поглед към одъра. Оттам го гледаше Ренгинар — още с мокри от пот коси, но с всичката радост на света, събрана в очите ѝ. Халил Реза полека приближи към нея. Не му дойде нито една-едничка дума на устата, само протегна ръка и прекара пръсти по лицето на родилката. Тя с

поклащане на глава отговори на милувката му, после рече с тих, но отчетлив глас:

— За всичко да благодарим на Пророка... и тази свята жена, господарю. Без нея нито аз, нито синът ти щяхме... — И добави: — Моля те, възнагради я като за велико дело, господарю...

Все още зашеметен, почти не на себе си, Халил Реза приближи до коритото и се загледа в ръцете на Ненка. Тя по друг начин разбра погледа му, защото извъртя детето, та да се види, че наистина е момче, и едновременно с това намигна съучастнически. Боят извади кесията си, отброи десет алтъна и с видимо уважение ги пусна в коритото — наистина пребогата награда за извършеното от жената.

— Свърши всичко тук, както си му е редът — каза й. — А сетне нека да те доведат при мене. В който и да е час...

Нарочно се позабави пред вратата — искаше й се да продължи тази минута, в която все още беше човек, дори с нещо като свобода; изпитваше и своеобразна радост от чистотата на снагата си... Прекреще ли, нямаше да мине много и щеше да се върне към скотското съществуване във влажната килия с вонящата на пикоч и кръв слама, където днешният ден — от горещата баня до трептящата от чистота риза на раменете й — скоро, съвсем скоро щеше да се превърне в сън. Ненка сви устни в някакво подобие на усмивка — не, щяха да й останат поне десетте жълтици. А това не беше малко: за тях, седемте неволници в хапуса, десетте златни монети можеше да означават малко здрава храна към тънката затворническа чорбица, мангал с въглища в големите студове и — недай Боже! — лекарство в черен час... Тя въздъхна тежко, пък похлопа и, като чу повикването, прекрачи оттатък. „Оттатък“, което за нея означаваше „отвъд живота“.

— Влез — покани я Халил Реза бей; покани я любезно, но очевидно вече беше далеч, много далеч от разчувстването в харемлъка — от другата страна на масата седеше не бащата на новородения син, а каймакаминът.

Ненка направи няколко крачки и застана пред масата. Този път Халил Реза не я покани да седне. Пък и това не беше Бог знае колко важно за нея. Важна и страшна беше онази дума, която щеше да последва и която щеше да я прати там, при живопогребаните.

Думата обаче не последва. Като отбягваше да срещне погледа ѝ, турчинът разгръщаше една дебела папка и съсредоточи цялото си внимание на няколко листа от нея. Чете ги и ги препрочита, после не каза, а прецеди през мустаците си:

— Чудя се за какво си в кауша, Ненке от Тетевене. Гледам тук — от първия ден до последния си повтаряла все едно и също.

„И как не! — мина през ума на жената. — Нали сам Дякона ме е учил да отговарям така...“

— Вярно, признатото от тебе не е такова, че да ти река „аферим“ — кой дявол те е карал да ставаш проводник на баш-комитата...

На това място тя приготви уста да изрече „Нуждата, бей“, но се въздържа — беше усетила благосклонност и в словата, и в гласа на каймакамина, та се уплаши да не я провали с думите си. А междувременно той взе листовете, приближи ги до светлината и прекара още веднъж поглед по тях. И в този миг сърцето на Ненка сякаш престана да бие. Тя не беше грамотна, но безпогрешно разпозна листа, който остана най-отгоре в папката — толкова пъти в миналото се бе случвало той да бъде в ръцете ѝ: беше списъкът на Частния революционен комитет в Тетевен!...

— Да, разбирам защо те държат за нищо в тъмницата — продължи наглед равно и безчувствено каймакаминът, но се усещаше, че всъщност търсеше начин да ѝ помогне. — Речено е тук, че си обикаляла селата по комитаджилък, развеждала си главния девлет-душманин Димитър...

— Димитър съм виждала само веднъж през живота си, каймакам ефенди — каза Ненка и си личеше, че говори истината.

После добави полугласно:

— Пък иначе аз го мразя повече и от вас, турците...

За пръв път Халил Реза вдигна очи над листовете и за част от секундата стрелна откритото лице на жената. Тя не лъжеше — наистина бе дала израз на чувствата си към Димитра Общия. Но беят предпочете да не разочовърква този въпрос. За нейно добро го предпочете. И отново заби поглед в листовете.

— Но тъй или иначе си скитала по селата. Защо?

Ненка Павлова съобрази бързо и отговори с горчив смях.

— Ти ли ме питаш, каймакам ефенди? Ти, дете ме извади от преизподнята, аз да дам помощ на Ренгинар ханъм? Или мислиш, бей,

че Ренгинар ханъм е единствената жена под слънцето, която ражда синове и се нуждае от помощ?

— Искаш да кажеш... — започна той разколебано и българката намери сили да го прекъсне:

— Още сутринта ти рекох, че сигур има до петстотин жени, на които съм помогнала да се освободят. Те не са само от Тетевен, каймакам ефенди — търсили са ме от всички села наоколо. Пък от днес ще мога да казвам, че и в град като София...

Дълга минута мълчание. И после:

— Вярвам ти, Ненке из Тетевене. Вярвам ти и ще възстановя правдата — ще заповядам тозчас да ти върнат свободата. Какво говоря — ти просто си вече свободна.

Свободна? Вярно ли чуха ушите й? Мигар след малко няма да я запокитят в мрачната дупка, а ще диша с пълни гърди чистия български въздух? Възможно ли е така само в един миг да се върне назад от небитието към живия живот?

Луда, неудържима радост удари сърцето на жената. Искаше й се да се разкреци и разскача, да извика на целия свят, че отново е жива между живите, да... Много, много неща й се искаше да извърши в този час, ала точно тогава погледът й отново попадна на списъка върху бейовата маса. И хиляди мисли връхлетяха като вода на отприщен яз върху ума на Ненка Павлова. Чудното съвпадение, че бе помогнала на Ренгинар ханъм, й бе дарило свободата, но имаше ли право тя, членката на „Дервиш Мехмед“^[13] и ученичката на Левски, да изостави другарите си в бедата? И то точно сега, когато само едно-единствено движение ще даде в ръцете й списъка и с него — съдбата на толкова предани тетевенци? Да, но това движение не можеше да остане незабелязано от каймакамина. И какво щеше да последва? След случката с Ренгинар ханъм той беше благосклонно настроен, в това нямаше спор, ала щеше ли благосклонността му да се простре и върху една бунтарка, която пред очите му унищожава тъй важен документ? Изключено — благодарността на бащата не беше притъпила изпълнителността на падишаховия чиновник. И в такъв случай какви наистина щяха да бъдат последиците? Избавление за другите и сигурна гибел за нея самата? Ами ако не свареше да унищожи списъка? Нямаше ли тогава, без да даде другиму спасение, да се лиши от своята свобода, а най-вероятно и от живота си? Но пък ако сега

просто се поклони и си излезе, живот ли щеше да бъде онова занаят? Нямахте ли до сетния и час да я мъчи съзнанието, че в ръцете ѝ е била съдбата на толкова люде, а тя...?

— Що ти има, жено? — с непресторена загриженост я попита беят. — Пребледня, олюляваш се... Що, да не ти прилоша?...

Ненка не допускаше, че вътрешните и терзания дотолкова се бяха изписали и на външността ѝ. Ала сега, в една секунда осъзнала и преценила настъпилата промяна, тя мигом реши да се възползува от нея. Вече умишлено се залюля още повече и произнесе прекъснато, но достатъчно високо, за да стигнат думите и до ушите на каймакамина:

— Умора... Такъв ден... Сякаш всичко ми е в мъгла...

И се стовари върху работната маса на бея. Пръстите ѝ като че ли търсеха да намерят опора в нещо, а докопаха само един лист — най-горния лист — от дебелия папка и го смачкаха конвулсивно, после жената бавно се изхлузи на пода, гърчове разтърсваха тялото ѝ, а от посинелите устни долитаха невнятни слова:

— Върти ми се... Помощ... Вода... Няма въздух...

Искрено уплашен за нея, Халил Реза изскочи навън и се развика за помощ. Жената използва минутата, за да превърне списъка в малко топче и да го натика в устата си. Водата, която ѝ поднесоха подир малко, ѝ помогна да го преглътне...

След около час Ненка Павлова пожела отново да се види с каймакамина — този път, за да се сбогува с него.

— Сполай ти за справедливостта, бей — рече му, като се поклони дълбоко. — Всявга ще си спомням за нея.

— Сполай и на тебе за доброто дело, което извърши. — Той отвърна на поклона ѝ с поклон. — Мога ли да сторя още нещо за тебе, Ненке из Тетевене?

— А, дребнички нещица, но наистина ще съм ти благодарна, ако ми помогнеш за тях. Искам да подаря десетте алтъна на жените, които остават долу, бей. Там парите ще са по-нужни. Пък не ми се ще да ги мушвам тайно в ръцете им — хапусчиите, каквито са подозрителни, ще си рекат кой знае що...

— Нека бъде твоето, но само наполовина, Ненке. Дай на жените по жълтица, а четирите да останат за тебе. Друго?

— Да ми пратиш хабер в Тетевен как са Ренгинар ханъм и детето, бей. Разбираш ли ме — да бабуваш, то е все едно отчасти да станеш майка на новороденото... Пък след години, ако не ме забравите, и на сюнета^[14] да ме поканите.

— Имай го от мен! — с развълнуван глас обеща Халил Реза. — И за хабера, и за поканата. Думай и другите си желаня, Ненке!

— То е само още едно, каймакам ефенди. Да разпоредиш не друг, а чаушинът Ниязи Сунай да ме изведе до вратата на зандана.

Турчинът я изгледа с любопитство, някаква кратка усмивчица грейна за миг в очите му — навярно мрачната слава на Ниязи Сунай не беше чужда и нему.

— Не само ще ти отвори вратата, но и ще ти стори поклон до земята — туй лично аз ще му го заповядам — каза, сподавяйки смеха си.

... Така и стана. Мрачен като дъждовно небе, Ниязи Сунай придружи Ненка, докато прибере скромната си бохчичка от килията и се сбoguва с другите затворнички, сетне я отведе до изхода на зандана и лично отключи и отвори обкованата порта пред нея. Когато прекрачи навън, Ненка Павловица се извърна към него и запита невинно:

— Сега трябва да ми се поклониш, нали, чауш ефенди?

Той изсумтя ядно, но наистина понечи да изпълни заповедта на каймакамина. Жената обаче го спря:

— Остави, не ти искам поклона, Ниязи Сунай. За нас, българите, поклонът е голямо нещо. Прави се той и се получава само от човек, когото почиташ. Пък ти... Е, да, ти си остани при въжетата и сапуна, Ниязи Сунай...

И с тези думи пое през декемврийската вечер навън, през смълчаните улици на града и под сините звездици, които сякаш приветствуваха, трепкайки над стъпките ѝ. Чувствуваше се леко, като че не стъпваше, а летеше на цяла педя над земята. В мисълта си беше вече в сгушения всред Балкана Тетевен, при своите, заради живота на които бе заложила своя вдовишки живот.

И — сполайти, Господи! — беше победила в неравната борба със съдбата.

[1] Чауш(ин) — старши стражар, подофицер. ↑

[2] Истиндак — разпит, следствие, дознание. ↑

[3] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник. ↑

[4] *Мюфетиш(ин)* — инспектор, следовател. ↑

[5] *Каймакам(ин)* — управител на околия, околийски началник. ↑

[6] *Девлет-душман(ин)* — държавен враг. ↑

[7] Името Ренгинар в превод означава „Цвят на нар“. ↑

[8] *Хеким(ин)* — лекар. ↑

[9] Действително тези и следващите две реплики сме преписали дословно от протокола за разпита на Ненка от 26 октомври 1872 г. в Тетевен. ↑

[10] Ако е рекъл бог (тур.) ↑

[11] Божата тайна е велика; никой не знае края — каквото е писано, то става. ↑

[12] *Мюжде* — вест, новина; награда на най-напред съобщил добра новина. ↑

[13] „Дервиш Мехмед“ — конспиративното име на Тетевенския частен революционен комитет. ↑

[14] *Сюнет* — религиозно обрязване при мохамеданите, приблизително отговарящо на християнското кръщение. ↑

ЧУДАКЪТ

Отначало Васил Г. Василев опита с писец. От тези, металните, появили се напоследък, с неразбираеми германски думи и букви върху тях. Топеше в черното мастило — думата туш още не беше проникнала в новоосвободена България — и къде на ръка къде с линейка нанасяше гъсти успоредни черти върху излъсканите по колената места на панталона си. Привърши единия крачол, отиде до прозореца и една дълга минута наблюдаваше „творбата“ си. После изруга гласно:

— Чорт взми!

Да ругае на руски той се бе научил от своя настоящ началник.

Началникът не беше кой да е, а действителният щатски съветник Проскурин. Но българите, още прекалено девствени в усвояването на йерархическото раболепие и излезли от робството с някакво неразбираемо за русите чувство на демократизъм, чуха негови другари и равни да го наричат свойски само Алексей Феодорович. Това им допадна и те го възприеха, без да им мигне окото. А него това го забавляваше и не без основание — не липсваха дори такива комични случаи, когато някой от подчинените му го наричаше „господин Феодорович“ или дори „господин Алексей“. Обаче действителният щатски съветник приемаше всичко това откъм смешната му страна, та си остана Алексей Феодорович за всички в управлението, даже и за разсилния. Така ще остане той и в нашия разказ.

Та именно този Алексей Феодорович беше добряк и половина, дребнавостта и сприхавостта бяха последните качества, които можеха да му се припишат, но иначе за щяло и нещяло праскаше по някоя ругатня, а често и твърде по пиперлия приказка — просто такъв му беше адетът. Той, руснакът-началник, полагаше неимоверни усилия да научи български, но с твърде относителен успех: точно в същата степен Васил Г. Василев научи ругатните му, като ги изговаряше така побългарени, че Алексей Феодорович и другите му еднородци от тъй нареченото „временно руско управление“ го разбираха само с много голяма доза въображение.

А сега, когато произнесе своето твърдо „Чорт взми!“, Васил Г. Василев имаше предвид не началника си, а насроченото за същата вечер угощение — също и думата банкет бе още непозната в българския речник — в чест на гостуващия Негово високопревъзходителство господин генерал С. и хулеше угощението, защото то го поставяше пред неочаквани затруднения. Поради костюма; не казваме „черния костюм“, защото той бе единственият под бохчичката с намушените по нея орехови листа, която трябваше да пази от прах и молци целия гардероб на служителя в Окръжното управление Васил Г. Василев. Благодарение на ръкавелите с по два ластика, неизменна притурка към външния вид на служителя, ръкавите на сюртука му изглеждаха горе-долу прилично. Но същото не можеше да се каже за панталоните: по коленете те бяха така излъскани от носене, че (според собствения му израз) блестяха като дини на слънце. Този именно недостатък на облеклото си се бе заловил да замаскира Васил Г. Василев. В интерес на истината заслужава да се добави, че за изгледа си той не даваше и пет пари, но мислеше за друго — че на угощението щеше да представлява не Васил Г. Василев, довчерашия селски учител, а българина-служител (тогава се употребяваше наименованието службаш), удостоен от доверието на освободителите да поеме дял в управлението на Отечеството. Този именно българин-служител, според философията на Васил Г. Василев, нямаше право да изглежда зле, да има нескопосно облекло, недодялано държание или глуповат израз на устните. Защото предизвикаше ли с нещо подигравателна усмивка, тя щеше да бъде не за негова сметка, а за сметка на днешна България, че и на утрешната.

— А ну тебя к свиням сабачим^[1] — повторно изхока Васил Г. Василев. Този път по адрес на „художеството си“. Понеже резултатът от „майсторлъка“ му се оказа направо плачевен — на коляното ивичките черно мастило личаха дори повече, отколкото излъскания от дълга и вярна служба плат.

Докато обмисляше новосъздалото се усложнение, отвън се разнесе кикот. Васил Г. Василев откъсна очи от нескопосната си майстория и погледна през прозореца. На отсрещната страна на улицата няколко момчетии, вероятно чирачета или хаймани, го сочеха с пръст и се превиваха от смях. Малко почуден той потърси причината за неочакваната им веселост. И се засрами от себе си: той, служителят

в Окръжното, изглеждаше по-карикатурно от който и да е карагьозчия по панаирите. Че кому ще дойде наум да е с черно сако, бяла риза и папийонка, а надолу по донове? Чтоб ти сдох!^[2] — изруга той сам себе си и побърза да се скрие. Младежите навън се посмяха още и му подвикваха да се покаже, но това скоро им омръзна и си тръгнаха.

Тръгнаха си те, но неговият проблем остана. Проблемът „угощение и лъснати панталони“. Дълго напруга ум Васил Г. Василев, докато измисли онова, за което трябваше да се сети още отначало. Навлече панталоните и излезе на двора. В курника на хазяите лесно направи снопче от кокоши пера, после се върна, изля от черното мастило в една паничка и с набързо скалъпената четчица захвана да топи в него и да нанася равен слой върху излъсканите места на крачолите. (Вечерта щеше да констатира, че черното е преминало през плата и се е лепнало и върху долните му гащи, но тогава той щеше да има други кахъри и нямаше да обърне чак толкова внимание на поредната си неудача.) Поразходи се, за да изсъхнат двете петна, и предпазливо приближи до прозореца, за да огледа работата си. Остана доволен; вярно, сега коленете му бяха даже по-черни от останалия плат, но лъскавината я нямаше, а останалото щеше да се поприкрие от несигурната светлина на газените лампи и свещите. Сега вече Васил Г. Василев прецени вида си като достатъчно опрятен (също и тази дума бе възприел от началника) и храбро пое на среща с Негово високопревъзходителство.

В гостилницата, наета нарочно за угощението, внезапно настъпиха шум и суетня — господин генералът пристигаше! Поканените — трябва да имаха осемдесет души, че и повече — уж не бяха военни люде, пък се подредиха с изумителна сръчност. Алексей Феодорович приветствува на техния си език Негово високопревъзходителство, после тръгна на крачка пред него покрай редицата, за да му представи „сливки общества“^[3] както той се изрази. И от човек на човек, скоро приближи и към края, където бе намерил място и Васил Г. Василев. Когато го видя, добряшкото лице на началника плувна в червенина и придоби изражение на суровост и възмущение, каквито май никой досега не бе виждал върху него.

— Ах, ты, чудак проклятый! — изсумтя той в добре разресаните си мустаци. — Как можахте да дойдете така, господин Василев?!

Васил Г. Василев инстинктивно погледна към колената на панталона си, но не видя нищо конфузно — трябваше да се взреш много отблизо, за да забележиш петната от черно мастило. И като не разбра гнева на началника си, отговори с повдигане на рамене, което би трябвало да означава искрено недоумение.

— А ръкавиците? — продължи да го мъмри Алексей Феодорович. — Къде са ви ръкавиците? С гола ръка ли ще се ръкувате с Негово високопревъзходителство?

— О, това ли било! — успокои се Васил Г. Василев. — Купих си бели ръкавици, господин началник. Но, вижте, те се оказаха много нежни за моите лапи.

И в уверение на думите си той извади от джоба два чифта ръкавици, разпукани тук-таме по шевовете.

Неколцина се изкискаха, само приятелят му Илия Блъсков (впрочем те имаха еднакъв ранг в „Окръжното“, „членове-помощници“) му рече съчувствено:

— Абе, Василе, как не ти стигна акълът бе, да поискаш продавачите да ти ги разширят според ръката!? Нали имат специални машинки за тази цел? Ама и те какви са, негодяите му с негодяи. Разбират, че някой не познава тези изтирифинтености, пък...

Блъсков не можа да завърши. Господин генералът се изправи до тях и го прекъсна със самото си присъствие. Подочул бе, изглежда, за какво се отнасяше препирнята, понеже произнесе омиротворящо:

— Заради ръкавиците ли се смущавате, господине?

— Откровено речено, не се смущавам никак, Ваше Високопревъзходителство — спокойно отговори Васил Г. Василев, — само ме е яд, че с небрежността си скандализирам господина началника си, когото искрено уважавам и обичам.

Негово високопревъзходителство го изгледа с любопитство и едната му вежда се вдигна почти до косата.

— Не се смущавате никак, казвате? В днешното суетно време се иска много смелост за това, господине...

Имаше неизречен въпрос в изреченото и член-помощникът в Окръжното Василев не се поколеба да обясни думите си:

— Аз съм от едно поколение, за което беше по-важно какво са свършили ръцете ти, отколкото в какво са облечени — това е всичко.

Втората вежда на господин генерала догони нагоре първата.

— Ще позволите ли да попитам, господине, каква беше професията ви преди, хм, да станете... да станете — как се казва? — служащия?

— Бях учител, Ваше Високопревъзходителство — каза не без известно самочувствие Васил Г. Василев и добави: — Народен учител. Сега съм на четиридесет години, а двайсет и три от тях отдадох на школото. Пари не спечелих, нямам собствен дом, нито друг костюм освен този на гърба ми. Но като учител преживях много: и църковните борби, и обновлението на училището, и Априлското въстание... Може би хиляда българчета да са преминали през тези мои ръце, които не се вместили в белите ръкавици. Но само сто от тях... какво говоря? Само десет от тях ако са станали хора, истински *човеци*, аз действително нямам причини да се срамувам от ръцете си...

Негово високопревъзходителство помисли върху думите му, веждите постепенно заеха обичайното си положение. После се случи нещо, за което после дълго се говореше в града — господин генералът бавно свали дясната си ръкавица и така, с гола ръка, стисна ръката на неизвестния му допреди малко Васил Г. Василев.

Когато представянето завърши, господин генералът зае „председателското място“ на масата. След него се настаниха по-видните участници в угощението — от лявата му страна офицерите от неговата свита, от дясната — всеки според ранга си, руснаците много държаха на това, началниците от „временното управление“. Когато седна и последният от главните, със „сливки общества“ се извърши невероятна промяна. Чинната допреди секунда редица мигом се превърна в иначе тиха, но беснееща сган, която с всички средства, включително блъскане, тикане, лакти в ребрата и настъпване по краката, се стремеше към местата най-близо до големците — едва като се освободи от робството, българинът разбра истинското значение на турския израз „кьор софра“ и с похвална схватливост бе усвоил значението на местата около масата. А това значение нямаше нищо общо със знатността или представителността; просто редът бе такъв,

че блюдата се поднасяха първо на генерала, за да си сервира ако и колкото пожелае, после тръгнаха по дължината на масата... докдето лъсваха дъната им.

Пък то, Бога ми, си заслужаваше боричкането. Такива вкуснотии, такива лакомства се сипеха по масата, каквито и най-истинските представители на новоизлюпения „сливки общества“ не бяха сънували. Само закуските (това руско понятие просъществува твърде кратко, иначе според политическите периоди то се заменяше с предястия, ордьоври, форшпайзета или с най-ранното — мезета) бяха повече от двадесет. И какви чудесии, какви деликатеси: чер хайвер и хайвер от съомга, риби, непознати по тези места, хапки от пържени наденици и еленски бут, опашки от раци, големи и дебели колкото мъжки показалец, сармички с размера на детско кутре, една особена салата с разбити яйца в нея, на която ѝ остана име „руска“, а самите руснаци я наричаха „провансалска“ и какво ли още не! А напитките? О, Господи и свети четиридесет мъченици — как да се оправиш в това море от познати и непознати питиета? Ами че то само ичкиите (както се казваше все още) бяха до една дузина — като се започне от известната вече водка, та се стигне до бутилки с неразбираеми етикети на латиница, — за белите и червените вина и за шампанското да не говорим, те се лееха като от чешма!...

Едва бяха започнали да поднасят същинските ястия — от пуйки до печени прасенца с лимони в устата, — когато Алексей Феодорович се досети нещо и направи едва забележим знак на Илия Р. Блъсков. А когато българинът се надвеси над рамото му, рече:

— Не виждам нашия приятел господина Василева...

— А, тъдява в навалищата ще да е — отговори успокоително запитаният, но личеше, че и той е загубил из очи другаря си.

— Тревожа се да не последва пак някоя нелепица като одевешната с ръкавиците, господин Блъсков. Е, нея господин генералът прие с нещо като приятно удивление, нооо... Но вие знаете що за чудак е нашият член-помощник — може да ни докара такива затруднения, дето после с месеци да ги оправяме. Ами достатъчно е да завърти пак шарманката^[4] си на своята вечна песен за високата си плата, за да провали вдън земя усилията ми да изкрънкам — тази дума началникът произнесе на чист български — нещо повече за казначейството^[5] на нашето Окръжно...

Нямаше нужда от повече приказки, за да се разберат. Още откакто на 1 август 1878 година Алексей Феодорович състави щата на трите новообразувани съвета — градски, окръжен и съдебен, — Васил Г. Василев, който като дългогодишен учител бе получил по заслуга поста на член-помощник на Окръжния съвет, непрекъснато опяваше едно и също: „Аз не съм тунядец“, „Вземам безсъвестно много пари, пък като от нищо не отбирам, и нищо не мога да върша“, „Не, не сме достойни ний за една такава работа и за една такава голяма плата, не, не струваме ний толкова“^[6] и какви ли не приказки все от същия род. И го говореше не на шега, а със срам и душевно гърчене, които не можеха да бъдат преструвка.

— Или ще изтърси нещо за — как беше? — „разточителните пътни разноски“ (така казваха тогава на командировъчните), които даваме на служащите, когато обхождат селата на окръга — продължи началникът.

Намекваше за друга случка из службашкото битие на Васил Г. Василев. Във връзка с първото свикване на новобранци член-помощникът Василев бе пратен да обходи за организиране на войскосъбирането двадесет и пет села. За тази работа му се полагаха по най-скромна сметка петдесет рубли^[7], а той свършвайки безупречно цялата работа, върна в казначейството тридесет и пет — не можело така с лека ръка да се харчи от тънката хазна на България. Тогава Алексей Феодорович гласно го похвали и го нарече „такъв икономист“, пък в себе си тегли най-цветистата ругатня от богатия си словарь. Зер ако поведението на този чудак се приемеше като задължително за всички служители, нали можеше да дойде ден, когато и сам той, началникът, да я кара на хляб, сол и лук, „за да не се харчи с лека ръка от тънката хазна на България“?

Илия Р. Блъсков се позасмя и без да съзнава, че налива масло в огъня, подхвърли шеговито:

— Е, господин началник, най-много при болест да връщаме половината от платата си...

Подмяташе за друг от подвизите на Васил Г. Василев, в който и сам Алексей Феодорович бе взел косвено участие. Тази история беше такава:

Веднъж Алексей Феодорович трябваше да направи обиколка из някои села „по делам служби“ и за да не е сам — пък и да го използва

като преводач, — взе господин Василев да му прави дружина. Свършиха работата благополучно, само дето Васил Г. Василев се върна с една тежка простуда, която го задържа петнадесет дни в леглото. Когато вече, се чу, че се е пооправил, добрякът Алексей Феодорович му стори една преголяма чест: посети го лично в бекарската му квартира — колкото да му засвидетелствува уважението си, толкова и за да му занесе на крака месечната заплата. Вместо да се трогне от постъпката му, Васил Г. Василев избухна в нечувана сръдния — как можел той да приеме цялата си плата, щом друг е вършил цели петнадесет дни работата му. „Туй е тунейдство, аз да лежа у дома, пък другият да ме замества безплатно, това не го приемам, това е съвсем несправедливо“ и прочие, и прочие. Как ли не го убеждава тогава началникът, как ли не му напомняше, че болестта му е дошла „по делам служби“, член-помощникът оставаше непреклонен: „Господин началник, има пословица, която гласи: «Насила мож да вземеш от някого, но насила не мож му да.» Затова ето на какво ще склоня: пет рубли ще взема, защото ми се падат по право, а петте ще дадете на заместника ми. Най-сетне и тая чест, която ми направихте, да додите да ме посетите и да ми донесете платата, пет рубли ли струва за мене? Благодаря ви. За по-нататък недейте ме пресилва, моля!“^[8] Нямаше как, Алексей Феодорович се принуди да отстъпи. Той се постара да залепи на лицето си една възкрива усмивка, взе обратно пет от рублите за онзи, който бе замествал господин Василева, и с това случката сякаш се приключи. Да, сякаш се приключи, но Алексей Феодорович не я забравяше...

— Потърсете, моля, господин Василева — каза той на Блъсков — и се погрижете за него. — И добави многозначително: — Впрочем и за всички нас също...

Като се стареше да остане незабележим за големците, Илия Р. Блъсков с привидно небрежна крачка премина по дължината на масата. И в самия й край откри своя приятел и колега. Последен в редицата на трапезата, Васил Г. Василев седеше там „смърлушен“ (както щеше да си спомня по-късно Блъсков) с някакво противоречиво изражение на лицето — едновременно на доволство и отчужденост. За отчуждеността приятелят му не се учуди — заел място, което не подходеше на службата му, а и между съвсем непознати хора, Васил Г. Василев нито можеше да участва в разговорите им (доколкото

изобщо разговаряха покрай тези заети с къде-къде по-важна работа челюсти), нито знаеше имената на личностите, които одумваха. Но причините за доволството така и останаха неразбираеми за него.

От лицето на колегата погледът на Блъсков се премести върху масата пред него. И внезапно изпита смесеното чувство на срам и състрадание — нищо от богатите закуски и гозби не беше достигнало до запокитения накрая член-помощник на Окръжното управление, само една бутилка шампанско и панерче с хляб се бяха промушили, кой знае как, покрай чуждите ръце до него. Без никаква завист или негодувание Васил Г. Василев бе приел случилото се с мюсюлманското примирение, че „така е било писано“, и докато в другия край на масата бяха преминали вече на различни чешити сирена и други доядки, той смирено си отчупваше хапчици хляб, поръсваше ги със солчица, а после, ако засядаха на гърлото му, ги прекарваше нататък с глътка шампанско.

— Защо е това скромничене бе, господин Василев! — сопна се в ухото му Илия Р. Блъсков, като се приведе достатъчно над рамото му. — Хляб и сол — това ли подхожда на един член-помощник от Окръжното?

— Хайде, хайде, господин Блъсков — отговори му благодушно, но също с половин глас колегата. — Ти също си тук от учителското поприще, та следва да знаеш от опит, че и с хлебец и солчица се преживява нелошо...

— Но туй е неморално! — продължи да се сърди не на шега другият. — Как може някои да се тъпчат с дивеч и френски сирена, а на крачка от тях един член-помощник да я кара на хлебец и солчица?!

— А, има и шампанско — засмя се Васил Г. Василев и показа с очи бутилката и чашата пред себе си. — Като даскалувах в Куртдере, да не съм пил обед и вечер истинско шампанско?...

Блъсков не се поддаде на шегата.

— Добре, прибавям и шампанското. Морално ли е, питам...

Приятелят му не го остави да се доизкаже. Притегли го по-близо до себе си и му зашепна оживено:

— Оставете тези големи думи за морално-неморално, господин Блъсков. Аз и на това съм доволен и предоволен — хапка и капка, хапка и капка... Пък ние, службашите държавни, трябва да имаме и

друго наум, приятелю — нам не е позволено да се разпускаме прекалено и да подядаме господина генерала.

Илия Р. Блъсков облещи очи:

— Как така да подядаме господина генерала? — попита с искрено изумление.

— Много просто. Нали той прави това угощение и после за всяка наша глътка следва да се бърка все по-дълбоко в кесията си? Е, може да е генералска, но и тя трябва да бъде щадена...

Очите на Блъсков станаха вече колкото средно големи палачинки.

— Шегуваш ли се с мене, господин Василев? Мигар не знаеш, че не генералът гощава нас, а ние — него?

Цялата кръв се оттегли от лицето на Васил Г. Василев.

— Как? — рече той с променен глас. — Искаш да речеш, че ние ще плащаме всичко, което...?

— Е, „ние“, „ние“!... Не ние лично, разбира се, но българската хазна.

— Можеш ли да се закълнеш в думите си? — прегракнало рече член-помощникът от Окръжното.

— Естествено. Но трябваше да се досетиш за това и ти. Освен ако съзнателно не търсиш да си противоречиш: хем да вдигаш на пиедестал братушките-освободители, хем да очакваш на туй отгоре и да ни угояват с тънки лакомства...

Васил Г. Василев очевидно изобщо не чу последните му думи. Той се замисли дълбоко, за минута или две като че престана да присъствува и в салона, и на трапезата. После, сякаш пробуден внезапно от най-дълбок сън, той не стана, а рипна на крака, грабна шапката си и с решителни крачки напусна угощението. Другарят му го проследи с поглед, пък вдигна безпомощно рамене:

— Наистина е безподобен чудак, горкият...

На сутринта една от службите в Окръжното управление само в половин минута преживя три невероятни изненади: Васил Г. Василев дойде с почти половин час закъснение, за пръв път не надяна ръкавелите си и не поздрави никого. Вместо това той с широки, решителни крачки се запъти направо към стаята на началника. Смаяни, служителите оставиха перодръжките и се заслушаха. И не се наложи

да напрягат слух — скоро през вратата на началниковата стая долетяха два познати им гласа, които не с минути, а със секунди ставаха все по-високи и по-високи. Кой почукал, кой не, служителите един по един се намъкнаха през вратата — тогава още не бяха усвоени всички правила на официалностите и чинопочитанието. И станаха свидетели на странна сцена: изправени от двете страни на работната маса, Алексей Феодорович и Васил Г. Василев говореха едновременно и правеха напразни усилия да се надвикат един-друг. И тогава се случи чудото — уж кроткият, тих „божа кравичка“ Василев надви опитния в командите — глас на началника.

— Аз само моля да ме изслушате и да вникнете в думите ми, господин началник. Снощи, преди да си тръгна, аз добре поразпитах в ахчийницата. Записах си цените на всичко по-така от яденото и питото, останалото си го знам от опит. А сетне до заранта пресметнах най-точно сторените разноски по угощението. И мога да ви докажа точ в точ онова, до което стигнах: че се пада по пет рубли на всекиго от нас, който яде и пи там. И тъй като аз по никакъв начин не мога да приема в свободна България един да яде и пие, а друг да плаща, моля ви тозчас да приемете тези пет рубли — Васил Г. Василев постави една банкнота на масата, — те са моята част от угощението. И държа всички останали да си дадат своята: стига да ми позволите, аз лично ще мина, когато се раздават заплатите, и ще ги събера от ваше име.

Всичко това Васил Г. Василев не го каза, а го изстреля като залп. Началникът, който през целия монолог напразно бе правил опит да го прекъсне, най-сетне успя да извика:

— Чьорт пабери!^[9]

— Чорт-морт, това е! — изригна Васил Г. Василев с една гама по-високо. И в същия тон заяви недвусмислено: — Или ще вземете от всекиго по пет рубли, или най-наистоятелно ви моля още сега да приемете оставката ми.

На масата до петте рубли се появи и готово написано заявление за напущане.

При тази нова проява на чудащина Алексей Феодорович изведнъж омекна. И обърна „со кротце и со благо“.

— Ама чакайте бе, господин Василев. Вие сте отскоро на държавна служба, още много неща не са ви чак до там ясни...

— Ако ще са в ущърб на държавата, не желая и да ги научавам, господин началник, — не го остави да се доизкаже другият. — За мен няма трети изход: или ще съберем парите, прахосани за угощението, или с един ваш параф от следващата минута преставам да съм службаш. Толкоз!

Спориха още доста, но все ялово — всички увещания на Алексей Феодорович се сблъскваха с неотстъпчивостта на Васил Г. Василев и там рухваха сломени. Не помогнаха и молбите. И най-сетне началникът се принуди да отстъпи. Той, разбира се, не можеше да приеме рублиите на член-помощника (още по-малко — да събере цената на угощението от всички участници в пиршеството) и най-накрая, уморен и отчаян, извъртя един нечетлив подпис върху заявлението на служителя. Тогава чудакът Васил Г. Василев прибра банкнотата си от масата, поклони се с уважение и без да произнесе дума повече, се завъртя „кругом“ и излезе от стаята. Всички събрани го познаваха добре, та знаеха — туй не беше лошо изиграно театро, а жива и безвъзвратна истина.

Може би цели пет минути никой в стаята нито произнесе нещо, нито помръдна. После Алексей Феодорович извади от джоба кърпа и избърса челото си, пък тежко се отпусна на стола.

— Искам да ви кажа следующото, господа — рече той тихо и някак унесено. — Ако постъпката на господин Василева и да е опърничава, ако и да ни се вижда малко смешна, но аз ви уверявам, че ако и занапред повечето от служителите на България биха били подражатели на господина Василева, то вашето отечество би заприличало на обетована земя^[10].

[1] А ну, тебя, к свиньям собачьим — безсмислена по съдържание руска ругатня от епохата; в превод би трябвало да означава нещо от рода на „Да вървиш към свинско куче“. ↑

[2] Чтоб ты сдох! — Да пукнеш дано! (рус.) ↑

[3] „Каймакът на обществото“ (рус.) ↑

[4] Шарманка — латерна. ↑

[5] Казначейство (рус.) — ковчежничество, финансова служба. След освобождението терминът е бил използван и у нас. ↑

[6] Репликите на Васил Г. Василев — автентични. ↑

[7] През „Временното руско управление“ рублата е била основна монетна единица в България, замествайки турската лира. ↑

[8] Репликите на Васил Г. Василев — автентични. ↑

[9] Чёрт побери! — Дявол да го вземе! (рус.) ↑

[10] Думите на началника — автентични. ↑

„НАСТОЯВАМ ДА БЪДА ДАДЕН ПОД СЪД!“

На Иван Параловски, който каза: „Тези хора са били светци...“

Напразно притискаше възглавницата върху главата си — шумът, не, грохотът на града въпреки всичко проникваше до слуха му. И човъркаше като свредел душата му: ликуването на другите само събуждаше и изостряше терзанията на неговата съвест, които и без това вече цял месец не бяха затихвали нито за ден, нито за час. И постепенно в него — то беше по-скоро в сърцето, отколкото в разума му — се оформи решението. Да, той трябваше да признае престъплението си и когато честно, както подобава на български войник, изтърпи възмездието, щеше да намери и равновесието си, и онзи вътрешен мир, от който толкова се нуждаеше. Наистина трябваше, длъжен беше да го стори, и то като че ли *именно днес*, на 14 декември, когато победоносните войски се завръщаха от фронта, беше най-подходящият ден.

Като стигна до това решение, Стефан Тошев изведнъж изпита отдавна неспохождало го спокойствие. И сякаш за да докаже сам на себе си непоколебимостта на своето намерение, с рязък жест запокити настрана възглавницата.

Да отмахне завивките и да се изправи от одъра се справи сравнително успешно — за не повече от три-четири минути. Не беше така обаче с обличането и особено с навиването на партенките и нахлузването на ботушите. Тази „дейност“ му погълна почти половин час — раните на двете бедра бяха уж заздравели и конците им извадени, но още предизвикваха дяволска болка, особено при навежданията и прикляканията.

Накуцвайки, капитан Тошев отиде до огледалцето на стената. Брадата му видимо бе набола, но като поразмисли, той реши да не се бръсне — усилието да стои прав с бръснач в ръка може би щеше да му

попречи да се повлече до министерството. Вместо това приближи до прозореца и го отвори. Заедно с мразовития декемврийски въздух го връхлетяха неописуемите звуци на полуделия град — удариха го в гърдите, зашеметиха го. В този паметен ден София не ликуваше, а невям бе изпаднала в екстаз. Камбаните на черквите биеха до спукване, възторженият им звън начесто се прекъсваше от пушечни и оръдейни изстрели, някъде — трябва да беше към княжеския дворец или откъм Народното събрание — военна музика огласяше безспир столицата с тържествените звуци на народния химн „Шуми Марица“, а неизброими тълпи, които се люшкаха като пияни по всички посоки из улиците, размахваха трицветни знамена и раздираха небето с „Конници се пишат...“ или „Напред, напред за слава на бойното поле...“.

Като потръпна от ледения полъх (дългото лечение очевидно го бе изнежило), Стефан Тошев облече шинела си, след малко обаче отново го свали и само го наметна върху раменете си — прецени, че иначе няма да се справя с двата си бастуна. С привичен жест подсука мустаците си, позачисти с лакът и надяна фуражката и окачи сабята на поясока си. Хвърли един последен поглед през рамо и се подсмихна странно; беше си помислил, че отивайки към закона и възмездието, не оставяше Бог знае какво зад себе си... И с тази невесела мисъл излезе от квартирата си. Не си даде труд да заключи вратата.

Още първите крачки извън дворната порта му подсказаха, че ще му се наложи да използва какви ли не военни хитрости, за да стигне незабележим до министерството — по тази странична уличка бе минала само една от обезумелите от възторг тълпи и въпреки това тя бе почти застлана от китки, части от транспаранти (на един по-голям къс можеше да се прочете „... велики воители...“), не липсваха и един-два калпака. Попаднеше ли офицер, при това бил на бойното поле, в ръцете на участниците в този хаос, дори и случайно да останеше жив — тоест ако те не си го поделиха на късчета за спомен, — пак никога не би стигнал там, накъдето се бе запътил. И като се ослушваше и оглеждаше внимателно, Стефан Тошев закуцука по обиколните улички, а двата бастуна в ръцете му затракаха неравномерно по калдъръма.

По негова преценка трябва да бе презполовил пътя, когато случаят пожела да изхвърли срещу него една от екзалтираните тълпи. Капитанът се поколеба за секунда, пък се шумугна в най-близкия двор и

кривейки лице от болка, залегна зад някакви чемширени храсти. Не се боеше че стопаните ще го изненадат — в *този ден* нито един софиянец не бе останал в дома си.

То не беше стройно множество, което да мине и отмине, а безредна, пулсираща и невъобразимо шумна маса народ — ту нелепо забързана, ту спираща без каквато и да било причина за овации или за друсване не едно здраво хоро...

Така Тошев трябваше от укритието си да изслуша гърмежите, крясъците и „Не щеме ний богатство...“, придружени едновременно от звън на хлопатари и игрива свирня на гайда. После се чу едно „Идат... идааат“ и всички, цялото това множество, се юрна презглава нататък. Офицерът не разбра за кого се отнася това „идат“, но му беше безкрайно благодарен — то отново отвори пътя пред него.

След още не едно премеждие от този род Стефан Тошев успя да се добере до двуетажната сграда в която се помещаваше Военното министерство. Войникът пред вратата, ухилен от ухо до ухо, го посрещна със „за почест“. Тошев едва свари да отговори на поздрава му, вмъкна се в сградата, затвори вратата зад себе си, облегна се на нея, и въздъхна облекчено — в този момент му се струваше, че нищо не би могло да бъде по-трудно от това дълго придвижване до министерството.

Но той нема време за отдих — като прескачаше по три-четири стъпала наведнъж, по стълбите се спусна министърът майор Никифоров и без всякакво предисловие го награби в прегръдките си. Константин Никифоров беше по-висок и (най-малкото сега) далеч по-силен от Тошев, та просто го вдигна във въздуха и така го завъртя в нещо като стъпка от полка-мазурка, че бастуните на ранения се разхвърчаха настрана.

— Жив да си, човече! — възликува искрено министърът, когато най-сетне го освободи от мечешката си прегръдка. — Кълна се в Господа-Саваота, в този час на никого друго не бих се зарадвал повече!...

Ако допуснеш още само една-едничка подобна дума на възторг и нежност, Стефан Тошев щеше да се размекне и може би никога нямаше да намери сили да изпълни мисията си. Затова той потърси с лявата си ръка опора о близката масичка, с другата пооправи китела си

(шинелът и фуражката му бяха отлетели заедно с бастуните) и рече уставно:

— Господин майор, разрешете да доложам...

Министърът обаче сметна, че това е някаква не особено сполучлива шега.

— Зная какво ще ми доложиш, Тошев. Кълна се в Господа-Саваота, че го зная...

По физиономия и „кройка“ на брадата Константин Никифоров имаше много голяма прилика с популярния портрет на Христо Ботев, само очите му бяха малко по-разделчени. Сега между клепачите на тези очи грееха по няколко радостни сълзи.

— Ти искаш да ми доложиш, че ако преди пет века „откога се е, мила моя майно льо, войска завървяла“ подир цар Иван Шишмана, то днес, на четиринадесети декември хилядо осемстотин осемдесет и пето лято същата тази войска се завръща под знамето на княз Александра като победителка... Познах, нали, Тошев?

Не, не биваше да се оставя да бъде удавен от тази воинска радост. Не биваше! Той нямаше право на нея...

— Не, господин майор, аз наистина трябва да доложам нещо... Можем ли да отидем във вашия кабинет?

Никифоров го изгледа със смес от почуда и недоверие, пък махна с ръка — нека прославеният герой от Трън и Сливница да заповяда!

Когато се намериха в кабинета, министърът очаквателно изгледа госта си. Преди да проговори, Стефан Тошев откачи сабята си, целуна я и бавно я положи върху работната маса на министъра.

— Дойдох да доложам, господин майор, че извърших страшно военно престъпление и, като признавам напълно вината си, се поставям изцяло под разпореждането на повереното ви министерство и на закона.

За пръв път Константин Никифоров разбра, че командирът на Втора бдинска дружина говореше сериозно. Той го изгледа продължително, после заобиколи и седна на мястото си до масата. Направи знак и на Тошев да седне, но капитанът предпочете да остане прав с ръце до шевовете на брича.

— Да не би да съм разбрал грешно? — Никифоров вдигна вежди и те описаха на челото му нещо като изпънат лък. — По време на

бойните действия е извършено военно престъпление и негов автор си ти, капитан Стефан Тошев, командир на Втора бдинска?

— Тъй вярно, господин министре, правилна сте ме разбрали.

— Какво пък, кажи да чуем...

— Това се случи в кошмарната нощ на 3-ти срещу 4-ти ноември, господин майор, когато се изтегляхме от Трън и Врабча...

Тошев поспестявайки от истината — кошмарът бе започнал още през деня на 3 ноември 1885 година. Заварено неподготвено от вероломното нападение на крал Милан, българското командование разполагаше със съвсем слаби части по западната граница на княжеството — напълно недостатъчни, за да отхвърлят многобройната и отлично въоръжена сръбска войска, — а времето не стигаше да се привлекат подкрепления от Тракия и Родопите. В тези начални дни на войната на всички беше ясно, че съществува само една алтернатива: да се отстъпи чак докъм Ихтиман и там да се даде генерално сражение (такова беше и становището и на главнокомандувания княз Александър Батенберг), или с цената на саможертва и отиване на явна гибел да се задържат сърбите ден или два в близост до границата, докато се организира отбраната и се изпрати помощ. И в този критичен за освободеното само преди седем години отечество капитаните, в ръцете на които бе младата българска войска, не се колебаха — те решиха да създадат нови Термопили и нова Шипка, където, ако се наложи, българските части да измрат до последния войник, но да не допуснат нашественика да погази свещената българска земя.

Така и стана. На 3 ноември — втория ден на войната — три сборни дружини (наричаха ги Трънски отряд с командир капитан Никола Генев) получиха заповед поне за един ден да удържат напиралците срещу тях две пълни сръбски дивизии. Не се пазариха и не се позоваваха на дебелите книги, посветени на военното изкуство. И приеха боя — при Врабча капитан Марин Маринов с шест роти прегради пътя на Шумадийската дивизия, а с други шест капитан Стефан Тошев се опълчи при Трън против цялата Моравска. На един защитник се падаха вероятно по около осемдесет атакуващи! Никой не загуби време да ги брои — умело ръководени от своите двадесет и пет годишни командири и увличани от безпримерния им героизъм,

българските войници просто изградиха стена от гърдите си и в нея се разбиха вълните на напирания противник.

Късно през нощта до частите на Трънския отряд се получи заповед: всички да се изтеглят към Брезник и там да се организират за нова съпротива. С неохота (бяха се опиянили от боя, особено като видяха тук или там многобройния нападател да отстъпва пред контраатаките им), но се подчиниха. И започна адската нощ на 4 ноември. Безлунна и облачна, с мирис на смърт и тъмна като очно дъно. А на частите от Трънската позиция се падна най-лошият, най-изровеният път, по долината на река Глоговица — онзи, който изобщо го е нарекъл „път“, трябва да е бил с богато въображение... Ротите се проточиха и объркаха, на всичко отгоре полубатарейта витвортови оръдия — единствената артилерийска част на целия Трънски отряд — също се озова в теснината на Глоговица, като усили бъркотията и я превърна в истински хаос. Ами че там двама души трудно вървяха един до друг, камо ли да се теглят оръдия... После се оказа, че в непрогледната тъмнина тук е попаднал и обозът!

Едва-едва се развиделяваше, когато — за кой ли път вече? — капитан Тошев направи опит да внесе ред в своите главни сили. Той нареди челните роты да спрат и тъй като се боеше, че може да са изпреварени от противника, ги разположи за бой, а сам се разтича да „улови в ръце“ проточилата се цял километър колона. Не успя да я обходи цялата. Някъде около средата ѝ попадна на полубатарейта — при един завой на реката, където трапищата и промойните бяха най-дълбоки, оръдията бяха закъсали — ни напред, ни назад. А от едната страна пропасть — как да развъртиш там коне и хора?

Тошев привика най-близките войници — може да се събра до около един взвод — и като запретна сам ръкави, заповяда оръдията да се изнесат на ръце. Напрегнаха мишци, кости и мускули пращяха под непосилната тежест, двама войници, попаднали под колесарите, получиха тежки наранявания, един кон се хлъзна и увисна над бездната, та трябваше да прережат каишите му, за да не повлече и останалите — оръдията обаче така и не помръдваха. След кратък отдих капитанът нареди отново да се наловят за колелата и лафета. И точно обичайното „Раааз...“ беше на устните му, когато пред него застана вестносец. С най-страшното съобщение, което можеше да се получи в тази пъклена нощ: Шумадийската дивизия навярно бе смела тънките

части на полковия командир Маринов при Врабча, проникнала бе до Филиповци и сега, обръщайки фронт на запад, се готвела да стовари всичките си сили върху отстъпващите роти на Тошев.

Ужасната вест порази младия офицер по-тежко и от гръм. Той помисли малко, сетне прекара език по напукалите се в една секунда устни. И не позна собствения си глас, когато изрече:

„Какво пък, ще се бием... докато измрем до сетния човек.“

Един войник, трябва да беше някой от обслугата на оръдията, попита в тъмното:

„А топовете, гос'ин кап'тан? Мигар ще оставим сърбулята да ни стрелят със собствените ни топове?“

Второ колебание, малко по-продължително от първото. И после:

„Да ги изтеглим — не можем. Но няма и да ги оставим на врага. — Тошев повторно разкваси устните си. — Артилеристи?“

Няколко нестройни „Аз... Аз... Аз...“ се обадиха наоколо.

„Поемам отговорността върху себе си — дрезгаво и с усилие изговори офицерът. — Заповядвам затворите да се извадят и да се хвърлят в пропастта. А оръдията... оръдията ще оставим тук...“

Разнесе се характерен метален шум, последван от издрънчаването на затворите някъде надолу към разлудуваната Глоговица.

„Всеки който е на крака, след мен — продължи капитанът. — Ще си пробием път с бой, ако е рекъл Бог половината ще изгинем, но до сутринта ще бъдем при нашите братя в Брезник!...“

... Но в Брезник, докдето стигнаха, без да дадат нито един изстрел, го чакаше най-кошмарната от всички възможни вести. Поради лошото разузнаване — то какво ли беше добро през тази адска нощ? — предните части се бяха заблудили. Онова, което те бяха помислили за Шумадийската дивизия, се оказаха другите шест роти от Трънския отряд, които капитан Маринов, подчинявайки се на същата заповед, бе изтеглил от Врабча и връх Плоча!... Когато научи това, храбрият Тошев захлупи лице в шепите си и притихна в горко мъжко ридание...

— Разбирате ли, господин майор? — завърши разказа си той. — Батарейта, една прекрасна българска батарея...

— Витвортови оръдия — тихо и малко снизходително уточни Никифоров. — И не батарея, а полубатарея.

— ... беше унищожена не в бой, а поради моя най-глупава грешка.

Министърът, който през цялото време си бе играл с един молив над масата, сега за пръв път вдигна очи.

— И доколкото разбирам, ти смяташ, Тошев, че за този грях трябва да бъдеш предаден на военен съд?

— И осъден, точно така, господин майор. Помислете каква е цената на тези оръдия, господин майор. За да ги дадат на свободна България, за тях вдовица е деляла от залька на децата си, народен учител е скътвал от скромната си заплата, беззъба старица се е лишила една вечер от попарката си...

— ... и тъй нататък, и тъй нататък — опита се да завърши вместо него министърът, но Стефан Тошев не се остави:

— И за какво, господин майор? За да се намери там някакъв си офицер, недостоеен за войнското си звание и за доверието на същия този народ — вдовицата, бабичката, учителя, — който с нехайна ръка ги запокитва Бог знае къде по планинските пътища. Това престъпление е наистина за съд и присъда, господин майор.

Настана мълчание. Не се разбра дали Константин Никифоров събираше мислите си, или просто изчакваше да отмине гълчавата на поредната тълпа, която в нестроен хор изпя „Шуми Марица“ пред министерството, сякаш за да бъде предаден химнът на всеки един от онези, които доказаха на света, че българската войска се е възродила из пепелищата.

— Да призная — започна след това майорът, докато пръстите му пак подхванаха играта с молива, — отначало приех приказките ти като твърде, хм, твърде несполучлива шега. Сега разбрах, че през цялото време си говорил напълно сериозно.

— И все така сериозно очаквам да си получа заслуженото!

— Заслуженото за онзи „някакъв си там офицер, недостоеен за воинското си звание и за доверието на народа“, защото в една нощ на страхотии е извършил нелепа грешка, нали? Няма да споря с тебе, Тошев, рискували бихме да изпаднем в наддумване. Вместо това ще ти разкажа за друг един офицер, без когото навярно нямаше да има тези маршове и стрелби навънка. Случката е само три дни след онази, която ти ми описа, и на не повече от тридесетина километра по на север. Представи си: 7 ноември, на Мека Црев пред Сливница...

— Оставете това, господин майор! — сепнато възропта Тошев.

— Да го оставя? Защо? Ами че това са все случки от броещата на войната... Едно зърно лъскаво, друго грапаво — така бива на война... И тъй, нашите войски на дясното крило на Сливница миналия ден са напреднали и денят ги заварва на Мека Црев. Малка височина, недостатъчна — сърбите, които са на отсрещните Три Уши, ги виждат като на длан и ги трепят като мухи. Какво ще последва? Само един да извика „Назад“ и ще се получи не отстъпление, а погром. И точно когато везната се люшка и колебае между победата и поражението, намира се един „някакъв си там офицер, недостоен за званието си“, който вади сабята, повежда ротите си към Три Уши и... и с едно слово започва да изплита лавровия венец за челото на България.

— Разказът ви е неточен, господин майор, простете за израза, краде от чужди заслуги... Всъщност решението да се атакува Три Уши изказа командирът на нашия полк капитан Маринов, а заповедта я отдаде Кърджиев...

— Заповедта въобще, приемам поправката. А кой извика онова паметно „Осма рота, напред“, което ще се помни, дорде на света има българска войска? Кой пръв полетя със сабя в ръка пред ротите от дружината си?

Майор Никифоров помълча предизвикателно, но Стефан Тошев не отговори и изчервен като девица, заби поглед в земята.

— Или да взема една друга случка, разиграла се само два-три часа по-късно. Два от трите върха на Три Уши са паднали, остава западният, най-непристъпният. Силите като че са стигнали само до там. Междувременно сражението се е пренесло по цялата бойна линия на Сливница. И какво? Нима онези, които запалиха факела на прелома във войната, ще останат прости зрители на останалата драма? Нищо подобно. Именно тогава същият този „недостоен за званието си офицер“ среща своя колега Иванов от Плевенския полк и му казва: „Хайде, Иванов, ти карай онези роти, аз ще карам тези, че гдето му излезе краят!“ И двамата повеждат ротите си „на нож“. И само след половин час над западния връх на Три Уши се вее трицветното знаме и се носи славната наша „Шуми Марица“. За съжаление оня, недостойният, не може да се радва на победата — той не е *пращал* войниците си, а ги е *водил* и затова още първите вражески куршуми са

надупчили именно него. Не ти ли се струва, Тошев, че този недостоеен човек е за съд?

Капитанът се прехвърли от крак на крак и отговори, без да среща погледа на министъра:

— Позволявам си да отбележа, че също и сега разказът ви е неточен, господин майор. Ранени, капитан Маринов и заместникът му Кърджиев бяха извън строя. А тогава, пред западния връх... Там положението беше съвсем друго, господин майор. Войниците ни бяха като в опиянение — устремът и волята за победа бяха ги обладали така, че давам честна офицерска дума, щяха да тръгнат с нас и без нас. И моята преценка беше, че все пак ще е по-добре, ако двамата с Иванов ги водим...

— Искаш да кажеш?...

— Искам да кажа, че и в този случай заслугата не беше моя. Тя принадлежеше на Негово Величество Великият Български Войник!

Ново смълчаване.

— Хайде да не спорим, Тошев. Видяхме какъв двулик Янус бил този дружинен командир от 3-ти Бдински: унищожаваш оръдия, пък сетне печели не сражение, а цяла война. Какво да го правим този „негодяй“?

— Държа на своето, господин майор, и настоявам да бъда даден под съд. Никой няма право зад случайните си или даже чужди заслуги да крие и оневинява погрешките си.

— Да бъде вашето, господин капитан. — За пръв път през този разговор майор Никифоров заговаряше на „вие“ и на „господин капитан“. Той се изправи, подръпна китела си и привидно се намръщи, но широките му очи се смееха неудържимо. — Приех самопризнанието ви и ще ви предам на съд. Но за да не се губи време, няма да спазя процедурите с дознания, преписки, прокурори и прочие. Ще ви предам на съд тутакси и, кълна се в Господа-Саваота, този съд ще бъде по-истински и по-справедлив от цяла дузина военни съдилища. Заповядвам, господин капитан, последвайте ме.

Те се спуснаха по стълбите на министерството и излязоха пред вратата точно в момента, когато една от стихийно разлюлените тълпи на София беше навън и с размахване на знамена и хвърчащи към небето калпаци поздравяваше бранниците на нова България. Когато двамата офицери се показаха, виковете и „Напред, напред за слава на

бойното поле...“ се усилиха така, че керемидите по покривите заподскачаха. На майор Никифоров бяха нужни доста минути за да надмогне неистовия шум:

— Народе на България! — извика той, когато гълчавата позагълхна. — Пред вас е капитан Стефан Тошев...

Само като спомена името, ответът бе такова „Ура!“ и „Да живеј!“, че паянтовата сграда на Военното министерство се олюля.

— Народе на България! — продължи министърът. — При Трън капитан Тошев пожертвува една батарея, но удържа цял ден безчислените напади на сръбската Моравска дивизия и после изтегли невредими всичките си части. А на Седми ноември именно той поведе българската атака към Три Уши — онази, която, ако не беше Австро-Унгария, щеше да завърши в Белград. Предавам ти този човек, народе на България. Постъпи с него, както ще отсъдиш по ум и сърце... Той...

Не можа да завърши. Множеството се люшна напред. Десетина чифта ръце сграбиха капитана и го вдигнаха високо над главите на народа. Никой не се постара да забележи, че раните по бедрата на офицера се отвориха и разлютиха от грубото докосване и по брича му се появиха алени петна. Не забеляза това и самият Тошев. Като го държах на ръце и рамене и го обсипвах с китки цветя, той на няколко пъти се опита да надвика тълпата, но гласът му не стигна за това. И като махна с ръка, той се остави човешкият порой да го носи начело като свое живо знаме нататък, където ехтяха църковните камбани и духовите музики неспирно огласяха града с вълнуващите всяко българско сърце звуци на „Шуми Марица“.

РЕЗОЛЮЦИЯТА

Заслужаваше си човек да е по Великден в Пловдив! Не толкова за просто черкуване по празника — в края на краищата и там си биваше свят православен. Великден като навсякъде из Българско. Но да присъствуваш, когато на най-личния Божи празник един кмет се изплезва на княза си, това наистина можеше да се види само в Града на тепетата. И си беше, речи го, нещо така ежегодно и неизменно, както например излизането с дарохранилицата и хоругвите по време на светата служба.

Това чисто пловдивско „чудо“ ставаше — кога с по-големи, кога с по-малки разлики — все по един тертип. По традиция, въведена от самия него, княз Фердинанд празнуваше Възкресение Христово винаги в Пловдив. В самата нощ на Възкресение князът се черкуваше в храма „Свети Людвиг“ (въпреки недоволството на поданиците му той не се бе отказал от принадлежността си към католицизма), но за да позамаже неодобрението на българите, в неделя се постараваше да стане навреме и за утринната великденска литургия присъствуваше в православната катедрална църква „Света Богородица“. И точно тогава любопитният или случайно попадналият на службата добиваше възможност да присъствува на сам по себе си безшумния, но всъщност оглушителен сблъсък на кмет и владетел.

Някъде преди девет сутринта откъм „Джумаята“ се задаваше кортежът, предвождан от изящната княжеска каляска, спираше в подножието на църквата приблизително около къщата на небезизвестния от революционните години доктор Рашко и знатните гости се изсипваха от превозните средства, чиито собственици високопарно наричаха не файтони, каквито си бяха, а фиакри, карети или дори „ландо“. Още тук княз Фердинанд привикваше някого от доверената си свита и запитваше:

— Там ли е?

И всяка година следваше неизменният отговор:

— Там, е Ваше Величество. — А престараващите се добавяха и едно: — Господ да го убие! — Или дори: — Неговата...

— Какво прави?

— Както обикновено е заседнал на мезе и ракия, Ваше Височество. И се присмива тъй, че може да глътне цялото Небет тепе...

— Zum Teufel^[1]! — изругаваше на това място Негово височество и уж случайно хвърляше поглед надясно и нагоре. — Да се чуди човек на пловдивчани, кои избрали такъв... такъв Kanaille^[2] за кмет на свой град. На ракия рано сутрин и то в ден на Ostern^[3].

— Наистина да се чуди човек, господарю — услужливо се съгласяваше царедворецът. — И седи горе и се надсмива, вместо да е тук и да се поклони в царствените нозе на Ваше Височество...

И след тези или подобни унищожителни хули блестящото от еполети, акселбанти и копринени цилиндри шествие извървяваше бавно — Фердинанд още тогава страдаше от своята подагра, „кралската болест“ — двадесетината стъпала до храма и изчезваше в разкрасения за случая с пролетни цветя вход на „Света Богородица“.

А кметът на Пловдив — уважаваният от целия град и цялото княжество старец Христо Г. Данов — продължаваше да си седи горе, преструваше се, че понадига чашата с анасонлийката (всъщност този час не подходеше и на неговите представи за „ракъ-кефи“), и вътрешно сияеше, че и тази година е „натрил мутрата“ на „швабата“. Защото цялото това пиене на великденската ракия не беше нищо друго освен един театър — нарочно замислен, за да подразни властващата особа на „швабата“. И Дядо Данов хиляди пъти бе благославял щастливия случай, който бе пожелал домът му да е на височината до и над катедралния храм^[4]. А всичко останало беше само „mise en scène“^[5], както обичаха да казват новоизлюпените български театрали: изнасянето на масичката по никое време, поставянето ѝ на самия висок бряг на двора до страната откъм църквата, мезето и ракията, всичко. По този странен начин владетел и кмет си разчистваха сметките. И точно — кметът изпълняваше предадената му от княжеския началник на протокола заповед „да не се мярка пред очите на Негово Височество“, но го правеше по такъв начин, че не само да изрази пълното си неуважение, но и да осмее коронованата особа. И изобщо в

това чудновато боричкане той, кметът Дядо Данов, винаги оставаше отгоре...

Какъв беше произходът на тази странна омраза и на това още по-странно стълкновение всяка година по Великден?

След като признателните пловдивчани на няколко пъти го избираха за свой кмет, в средата на деветдесетте години Христо Г. Данов каза на всеослушание: „Толкова! Аз бях до тук!...“ И наистина имаше желание да бъде „до тук“ — приближаваше седемдесет и дългият и труден извървян път му бе дотежал, чувствуваше нужда от спокойствие и отмора. Но в изборите през зимата на 1897 година се случи нещо, което нито преди, нито след това бе чувано или виждано в новоосвободена България, пък комай и след това: гражданството на Пловдив остана глухо за неговото „Аз бях до тук!“ и макар Дядо Данов изобщо да не се бе кандидатираше, отново — за кой ли път вече? — се видя избран за пловдивски кмет. Кой може да остане безучастен към подобно внимание? Във всеки случай не и Дядо Данов — той първо се почуди, после се ядоса, още по-късно тайничко си поплака от умиление и накрая обяви чрез вестника: благодареше на съгражданите си за честта и приемаше да кметува още един двегодишен мандат, но само при едно категорично условие — да не получава заплата, нито един сантим, за службата си. По-младите, които през двайсетте години от Освобождението досега бяха захванали да се увълчват, доста се почудиха на това чудашко решение, по-старите обаче, които помнеха какво значи „възрожденец“, напълно го разбраха и оцениха. Но тъй или иначе и едните, и другите не направиха опит да го отклонят от странната му приумица, да го разкандърдисат — знаеха го, че мре на думата си, та отнапред осъзнаваха безмислието на подобни опити. И затова всички — и по младите, и по-старите — просто се задоволиха да му устроят една овация (тъй се казваше по онова време в Пловдив) пред дома и това бе цялата церемония около преизбирането. На следващия понеделник — 1 февруари 1897-а — Христо Г. Данов отново беше зад работната си маса в общината, погълнат от грижите и надеждите на своя град.

По същото време Негово височество княз Фердинанд I Сакс-Кобург-Готски се измъчваше от съвсем други кахъри — покрай тази

полудива, нецивилизована страна той навярно изглеждаше като парвеню сред събратята си, другите короновани владетели на Европа. Какво би могъл да покаже, ако някому от тях хрумнеше да му погостува в България? Колибарските селища и червените пояси на поданиците му? Калната и лъхаща на простотия столица? Или ще го заслепи с този „палат“, който и след най-честните усилия на архитект Грюнангер не беше нищо повече от конака на нявгашния софийски мютесариф^[6] и отвъд европейските парфюми още понамирисва на емении и шалвари? С какво, освен с голи думи, можеше да се докаже, че престолът му произхождаше още от мрака на седмото столетие? Със съборетините на Царевец? Или с поориенталчената „цитадела“ във Видин? Не, не — такива смехотворни вехтории е по-добре изобщо да ги няма. Тогава? Какво да стори бедният княз, за да излезе от това конфузно положение, как да потули срама си?

Тези и подобни мисли измъчваха не една от нощите на княз Фердинанд, докато постепенно в съзнанието му се оформи една наистина примамна идея — да си построи онова, което му липсваше (опитен строител можеше още с градежа да му даде вид на многовековно, ако не — само след пет-шест години то щеше да си овехтее от само себе си). Чакайте, чакайте! Да не сте си помислили за някакъв „Омуртагов дворец“ или скромно и безстилно жилище на невзрачен дребен феодал като прословутия царевецки дворец на Асеновците? Хайде де — човек с културата на княза нямаше да направи нещо, с което не да прикрие, а да извади на показ беднотията си и липсата на корени. Пък и самата мисъл да имитира мнимата „златна“ епоха на рицарството го отблъскваше: тук-там в Европа — в Айзенах например или в замъка-крепост на Кибургите в Швейцария — неведнъж бе виждал лъжеромантиката от времето на кръстоносците, когато мебелировката се е състояла от маса и три-четири стола от грубо одялано дърво, стените са били мухлясали от влага, а ветровете и в най-лютата зима безпрепятствено са се разхождали по стаите през прозорците без стъкла. Но същевременно князът бе достатъчно умен, за да се предпази и от другата крайност — да вдигне например нов Версай, Сансуси, Петерхоф или Уиндзор, който да бъде като „на гол тумбак чифте пищови“, както биха се изразили безцеремонните в словесността си негови поданици.

Не, не, Фердинанд не се нуждаеше от дворец, а от късносредновековен замък (в представите си той мислеше за тях на френски, класическия език на дворцостроителството, като ги наричаше съответно palais и château). Имаше достатъчно здрав разум, за да повери — когато му дойде времето, естествено — всичко в ръцете на някой първокласен архитект, ала все пак виденията, които изпълваха нощите му, най-често се приближаваха до насложените един върху друг образи на замъци, които с величествеността си го бяха накарали да ги запомни: да речем, саксонския Кьонигщайн, Егл във Во^[7], Карлщайн край Прага ли още няколко от долината на Лоара... Отвън да изглежда като крепост с всичките му там стени, бойници, амбразури, донжони^[8], наводнени или сухи ровове и прочие отживели глупости, дори за да не проличи подражателството, можеше да нареди да се използват и мотиви от някои местни вехтории — например кулата в Червен или Хрелъвия донжон в Рилския манастир, — но Средновековието трябваше да достигне само до тук, до външното и видимото, и да не прекрачва вътре. О, за вътрешността Фердинанд щеше да изиска всичко да бъде пищно и стилно, както подобава на един пряк потомък на Хабсбургите и сродник на Бурбоните — барок, Луи XIV, рококо, може би и ампир...

До това свое решение князът достигна сравнително бавно и трудно, след много премисляне и поставяне на везната „pro et contra“. Много по-лесно извървя пътя до другата част на идеята — къде да извиси кули неговият замък. В цялата му подвластна България подходящото място беше само едно — на върха на Бунарджика^[9]. Именно от височината на Бунарджика замъкът на българските Кобурги щеше да доминира над живописния румелийски град, покрай тепетата ще се сребрее широката Марица, а в далечината, чак докъдето поглед стига, ще се шири равната и плодородна Тракия...

Взел решението си, Негово височество премина към действие. При поредната сесия на парламента покани на обед двама от пловдивските депутати и не само им спести обичайната си злъч към недодялаността на българите по отношение изкуството да се хранят изискано, но дори се насили да придружи няколкото чаши бургундско и с два-три комплиментата. Когато усети, че достатъчно са се разтопили от поласкаване, той деликатно доведе разговора до града им и личната си привързаност към него, дори завоалирано изказа нещо средно

между надежда и предсказание, че, виждате ли, Пловдив е къде-къде по-подходящ за столица на обединена България... И накрая уж мимоходом, но всъщност достатъчно красноречиво (той нямаше високо мнение за досетливостта на българите) намекна за желанието си град Пловдив в лицето на своята община да му подари „онова пустеещо възвишение, което се зове Бунарджика“. Подпита веднъж-дваж, за да се убеди, че посятото от него се е прихванало на подходяща почва и доволен от себе си, зачака то да даде желаните плодове.

Депутатите не измамиха очакванията му. И още със завръщането си в Пловдив „подковаха“ неколцина от общинските съветници. И в един хубав ден височайшото желание стигна до ушите на кмета Христо Г. Данов.

За разлика от неколцината свои раболепни съграждани Дядо Данов само дете не получи дамла от онова, което той в себе си нарече „нечувано нахалство“. „В себе си“, понеже в стария човек се намери достатъчно здрав разум, да не издаде веднага чувствата си (за подобни неща князът притежаваше извънредно остър слух), не каза нито „да“, нито „не“, само се затвори в кабинета си и два дни и две нощи не излезе от него; много по-късно се говореше, че през цялото това време той се мятал там между четирите стени като лъв в клетка и от стиснатите му зъби се прецеждали хули и закани от този род: „Резиденция ли?... Ще му дам аз една резиденция!... Тази България да не му е бащиния?!...“ А на третия ден сутринта удари звънеца върху бюрото си и заповяда: секретари, пристави и стражари да преобърнат „като джоб“ областта, но до двацет и четири часа да доведат при него господина Шеваласа...

Този Люсиен Шевалас, от чиято помощ се нуждаеше Дядо Данов в този мъчен момент, беше една чудновата личност, за която си заслужава да се кажат няколко думи. Швейцарец по рождение и специалист по паркостроителството, той се бе преселил във Франция и бе достигнал до поста главен градинар на император Наполеон III. Вихрушката, която измете империята, го отвя в Южна Америка, където се губи десетина години. В края на седемдесетте той се появи в Цариград, но тогава на Абдул Хамид II хич не му беше до нови сараи и градини, затова пък за него се интересува Алеко паша^[10] Богориди, който го взе със себе си в новоизлюпената Източна Румелия. Люсиен Шевалас остана запленил от този прелестен тракийски край и от

сърдечността на българите и преди и след Съединението им отдаде умението и знанията си — негово дело беше Градската Градина^[11], пепиниерите^[12] в Пловдив и Татар Пазарджик, градският парк в Хасково и прочие, и прочие. Не е случайно, че той бе провъзгласен за почетен гражданин на Пловдив, а около четвърт век след описваните събития пожела именно тук да бъде и гробът му.

Не се разбра с какъв ли глас Дядо Данов ще да е дал заповедта за издирването на швейцареца, но още същия следобед Люсиен Шевалас се яви в кабинета му — бяха го издирили по телеграфа в Карлово и го бяха довели с файтон; тъй като не знаеха истинското намерение на г-н кмета, карловският градоначалник бе наредил двама конни стражи да придружат файтона — на Шевалас тъй и не му стана ясно дали е арестуван, или ескортиран от почетен конвой... Колебанията му се разсеяха чак като прекрачи стаята на Христо Г. Данов в кметството. Отговорът пролича по начина, по който го посрещна кметът — с неочаквана за възрастта му пъргавина той скочи на крака и прекоси стаята, за да се здрависа с него.

— Ела, бай Шевалас, ела!... — нетърпеливо го поведе домакинът и двамата седнаха един до друг на канапенцето до стената.

Люсиен Шевалас беше с двадесетина години по-млад от кмета, но Дядо Данов неизменно се обръщаше към него със свойското „бай“ — своеобразен белег на почитта и благоразположението му.

— Едно кафенце?

— Като че няма да откажа... след туй друсане по пътищата.

Христо Г. Данов понечи да нареди за две кафета, но поразмисли и махна с ръка.

— Абе я го зарежи това кафе — каза. — Ще има време да те удавя в кафе, бай Шевалас, ама за това, щото ми намира да се разговоря с тебе, дори и кафето ще е загуба на време.

— Слушам ви, господин кмете.

Всъщност швейцарецът съвсем не се изразяваше така безупречно на български, както го предаваме тук за улеснение на читателя: в словата му около петдесет процента бяха български думи, но останалите петдесет представляваха невъобразима смесица от френски, испански, португалски, че и немалко турски.

— Въпросът ми е кратък. Колко време и колко пари ще са ти нужни да направиш от Бунарджика един народен парк. Ама такъв — за

чудо и приказ!

Люсиен Шевалас го изгледа слисано — никога до сега не бе ставало реч пущинакът на Бунарджика да се превръща в парк, и то не какъв да е, а „за чудо и приказ“. Гледаше той и мълчеше, събирайки мислите си. Същото насреща му правеше и Дядо Данов — не сваляше очи от него, сякаш го виждаше за пръв път, и чакаше. По онова време швейцарецът беше още кръглолик и с румени бузи. Той, майсторът по залесяването, не се бе справил с обрастването върху главата си, та то бе твърде оредяло, но затова пък малкото останали косми бяха грижливо сресани на път. И може би за да навакса олисяването, той бе украсил лицето си с чифт дебели, увиснали, кестеняви мустаци.

— Мога ли да попитам защо изведнъж този интерес, господин Данов?

— По-добре не питай, приятелю. За двама ни и особено за тебе ще е по-добре, ако не питаш и аз не ти кажа. Не ти ли е достатъчно да ми повярваш ей така, на мъжка дума, че е за едно право дело?

— Вашето име чух още преди да стъпя на тази земя, господине — тихо рече Шевалас. — А като дойдох и ви опознах лично, уважението ми винаги е вървяло възходящо...

Старият човек се трогна от искреността, с която бяха произнесени тези думи, но не се остави да се поддаде на излишно умиление.

— Тогаз вади лист и молив и смятай, бай Шевалас. Аз ще съм ням като риба и няма да те смущавам. Ето, разположи се там на моето място!

Около половин час и двамата мълчаха, чуваше се само скърцането на перото по хартията. После швейцарецът вдигна глава от масата и се покашля без нужда.

— По най-приблизителни сметки бих рекъл два месеца денонощен труд и четвърт милион, господин кмете.

— И обещаващ да стане „за чудо и приказ“?

— Ако е за чудо и приказ, нека да ги кажем триста хиляди. — Тогава, както е известно, се говореше в златни левове. — Времето нека да го имаме горе-долу същото.

Минута-две Христо Г. Данов побарабани по масата, високото му изпъкнало чело се покри с бръчки като бразди в угар.

— Хайде да сключим мъжки договор, бай Шевалас — каза найсетне. — Аз ще увелича парите двойно, ти ще намалиш времето двойно. „Танто за кукуруигу“, както викат децата по улицата.

Швейцарецът отново ококори очи, та те станаха колкото средно големи филджани.

— Вярно ли ви разбирам, господин Данов? Готов сте да ми осигурите *шестстотин хиляди лева*...?

— ... ако до един месец от днес нататък направим тържествено откриване на народния парк „Бунарджика“... — старият човек се изкиска странно, — ... и дори поканим Негово височество лично да пререже лентата. Точно така, бай Шевалас, напълно вярно си ме разбрал. Не се плаши, работна ръка ще ти осигурия. Ще поприказвам и с командира на клементинци. — Той имаше предвид пехотния полк, разположен на постоянен гарнизон в града; цялото му име беше „9-ти Пловдивски на Нейно височество княгиня Клементина пехотен полк“. — Дебелоглав офицер е (то коя ли глава под фуражка не е дебела!), ама е стар приятел — стига да не разбере кому кроя кюлаф, ще прати и войска на помощ. Пък и момчетата от полка са все тукашни и от околността — речем ли за какво дело сме се захванали, ще работят и ще пеят!

Отново няколко минути мълчание. Сетне Люсиен Шевалас се изправи и с глас, едновременно тържествен и развълнуван, произнесе:

— Имате думата ми, господин Данов. До един месец на Бунарджика ще открием парк наистина за чудо и приказ...

Швейцарецът удържа дадената дума. „За чудо и приказ“ беше преди всичко неимоверният труд, който се вложи в Пловдив през последвалите тридесетина дни, но действително само за месец с Бунарджика стана такава промяна, каквато обикновено бива само в приказките — на мястото на довчерашните сипеи, камъни и пуцинаци имаше гъста зеленина, удобни алеи се виеха покрай разцъфнали шубраци, кокетни пейки — или скамейки, както ги наричаха тогава — се гушеха под разперените клони на величествени дървета (тези дървета бяха най-голямото чудо в приказната промяна — бяха ги пренесли барабар с корените чак от Родопите и ги „заселиха“ по места, избрани отнапред от г-н Шевалас), ручейчета шумоляха по склоновете

и подскачаха по изкуствено направените водопади или се разливаха в езерца, а привлечени от пищната растителност, хиляди птички сами бяха надошли тук, сякаш нарочно за да допълнят с възторжената си песен „малкия рай“, както по-късно го нарече един вестникар.

Разбира се, княз Фердинанд дори и не помисли да почете с присъствието си откриването на „малкия рай“ — в същото време той бесня и крещя дни наред и не един слуга и не един сервиз от майсенски порцелан си изпатиха от гнева му. И беше прав да се ядосва: нямаше нищо необикновено, ако признателни поданици подарят едно пустеещо тепе на своя владетел — преди години не са ли направили така варненци, като са подарили на Батенберг Сандрово^[13]? Но ако същият този владетел рече да си присвои един облагороден народен парк, гордост на град като Пловдив, това можеше да му струва и короната...

Слава Богу, откриването не само мина и без Негово височество, но беше съпроводено и от такова тържество, каквото Пловдив май не помнеше от времето на Съединението. А друг големец пловдивчани не потърсиха — по заслуга към голямото дело честта да пререже лентата се падаше на неговия „виновник“ Христо Г. Данов. Така и стана. На избрания ден в подножието на Бунарджика имаше издигната арка с подходящ надпис, полковата музика на „клементинци“ огласяше града с бойни маршове и хора, безброен народ се стече да се порадва на новото богатство на Пловдив. Сетне напред излезе високата и слаба, но все още изправена и държлива фигура на достойния възрожденец, просветител и книгоиздател и без много-много церемонии грабна ножиците и с простичкото си слово, което изглежда, бе девиз на живота му „За теб, мили роде“, преряза трицветната лента. В същия миг възрастните и главно децата се юрнаха нагоре по хълма, та той, Дядо Данов, уж главното действащо лице на церемонията, изведнъж се оказа на опашката. И може би точно тази беше причината, поради която по-късно не можа да се разбере вярно ли е било, или не е било вярно, че веднага след прерязването на лентата се извърнал някъде към запад, показал онзи пръст и изрекъл следните неразбираеми за околните думи:

— Ал сана^[14] резиденция в Пловдив!...

Да беше друг човек, след седмица или месец Фердинанд щеше да се примири със случката и да я забрави. Но злопаметен и непримирим, какъвто беше, той не само не забравяше поражението си, но и непрекъснато живееше с жаждата да си отмъсти по достойнство. И не спираше да разпитва: какво е направено на Бунарджика, за колко време, на каква цена, по чии планове и тъй нататък, и тъй нататък. Когато научи, че за народния парк е платено около половин милион златни лева (безплатното участие на войската бе чувствително намалило стойността), той потри самодоволно ръце: „Пипнах го! — каза си. — Пипнах го, стария козел, и този път ще му го върна с лихвите!...“ А сетне чрез министъра на финансите заповяда да се извърши най-строга анкета какъв е произходът на всеки лев, вложен в преустройството на Бунарджика. Изпратените в Пловдив най-опитни ревизори не загубиха дори и една седмица, за да съставят протокола си — кметът се бе погрижил да се води точна сметка за изразходваните суми, та им поднесе всички на тепсия, както е думата. След още една седмица ревизионният протокол, образец на финансова точност и на калиграфска изисканост, бе предоставен в княжеската канцелария. Като го прочете, Негово величество засия от необузdana радост — той наистина „бе пипнал“ онзи кмет-дървеняк, който провали лелеяната мечта на княза. Казано на професионален език, за построяването на парка Христо Г. Данов безогледно бе отклонявал средства от всичките пера и перца на бюджета — като се започне от предвиденото строителство на ново кметство, та се завърши с помощите за манастирите в окръга.

Чете и препрочита този протокол Фердинанд, докато го научи наизуст. А после със собствената си ръка написа височайша заповед: да се състави господину Христо Г. Данову акт за начет, който да му се връчи немедленно за най-бързо възстановяване на дължимите суми. Изпълниха княжеското повеление и след още три дни една нарочна делегация от министерството на финансите отпътува за Пловдив и връчи акта на кмета. Дядо Данов прие любезно пратениците, почерпи ги с бяло сладко и каймаклия кафе, а после нагласи очилата на леко гърбавия си нос и не зачете, а отгоре-отгоре прегледа акта. Не стигна дори до средата, когато се вторачи подчертано майтапчийски в листа и избухна в такъв смях, че стъклата на прозорците се огънаха навън. Водачът на делегацията проточи врат да разбере причината за този

неуместен смях и видя — Христо Г. Данов се опитваше да преброи нулите от сумата, която дължеше по начета, но все ги объркваше и това го довеждаше до развеселяване, което беше много близо до припадъка.

Когато се насмя до насита, кметът извади от джоба си шарен месал и избърса очите си. Главният делегат използва това време за да зададе надлежния въпрос. Искаше му се този въпрос да бъде отсечен строго, пък, кой знае защо, той прозвуча по скоро смирено:

— Какво е вашето становище по акта, господин Данов?

— Какво може да е, драги мой? Ами че тук е казана самата истина.

— И в такъв случай...?

— И в такъв случай ще сторя онова, което пише на тази бумага — ще призная вината си и ще укажа как да ми бъдат събрани дължимите суми.

Старият човек грабна перото, натопи го в желязната мастилница, опита върха на едно малко листче, после със смела и нетрепваща ръка написа следната резолюция върху горния ляв ъгъл на акта:

„Минете го кесмиш^[15].“ И без бързане завъртя под нея най-представителния си подпис — с всичките завъртулки и точки.

... Княз Фердинанд получи акта от ръката лично на министъра на финансите — по-нисш служител не пое риска да усети височайшия му гняв върху себе си. Негово височество чете и препрочита кратката резолюция, пък вдигна слисан поглед към своя министър:

— Какво, *nom de Dieu*^[16], означават тези дивотии, господине? Аз не говори перфектно този език, но... Но „минете го кесмиш“ тъй и не чувал до днес...

Министърът изглеждаше така, сякаш виждаше как дворецът се срутва върху главата му.

— Турцизъм, господарю — едва намери сили да каже. — Ще рече: „Удръжте ми го от заплатата.“

И като призова в мисълта си Бог да се смили над съдбата му, добави:

— Позволявам си да напомня на Ваше Височество, че Христо Г. Данов — (тогава — както впрочем и сега — името се изговаряше Христо Ге Данов) — е приел да изпълнява службата кмет, но при условие, че няма да получава заплата...

Противно на очакванията му князът не избухна. Той безкрайно дълго — на министъра се стори час, че и повече — преседя неподвижно с акта в ръка, после бавно накъса хартията и натика късчетата в пепелника на масата. Държавническият опит му бе подсказал, че дори и да поведеше някакво дълго дело, което да завърши със строга присъда, и делото, и присъдата в края на краищата щяха да се обърнат срещу него.

— Предайте на *dieser... dieser*^[17]... — Фердинанд не намери достатъчно обидна дума, за да я прикачи към името на пловдивския кмет, — предайте му да не ми се мярка пред очите. Никога и по никакъв повод! На улицата да се сблъскаме, нека да ме отмине без поздрав. Притиснат под скала да ме види, нека не ми подаде ръка за помощ. Това му предайте, господине...

Предадоха странната заповед на Христо Г. Данов. А доколко той се трогна и уплаши от строгата забрана, можеше да се види от всекиго по Великден в Пловдив...

[1] По дяволите! (нем.) ↑

[2] Каналия, негодник (нем.) ↑

[3] Възкресение Христово, Великден (нем.) ↑

[4] Великолепно реставриран, домът на Христо Г. Данов днес е превърнат в Музей на българското книгоиздаване. ↑

[5] Мизансцен (фр.) — буквално „постановка на сцената“: режисирано разположение на актьори, предмети и декори по време на дадена сцена от театралната постановка. ↑

[6] *Мютесариф(ин)* — управител на санджак (срв. санджак) ↑

[7] Кантон в Швейцария. ↑

[8] Донжон (фр.) — силно укрепена кула във вътрешността на замък, която е представлявала последното убежище за владетеля в случай на опасност. ↑

[9] Хълм в Пловдив. ↑

[10] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник ↑

[11] Била е на мястото на Четвъртък пазара, който днес също вече не съществува. ↑

[12] Разсадниците. ↑

[13] Сандрово — старото име на Евксиноград край Варна. ↑

[14] На тѝ тебе (тур.) ↑

[15] Текстът на резолюцията — автентичен. ↑

[16] Пусто да остане! (фр. — преносно) ↑

[17] Този... този...(нем.) ↑

ПРЕСКОНФЕРЕНЦИЯТА

— Решително отхвърлям упрека ви, господин Никифоров! — повиши глас Каравелов. От възбуда кафето в ръката му се разплиска в паничката, та той го остави на масата. — Един държавник често е принуден да лавира политически, това е вярно, но никой не може да изисква от него да прави компромиси със съвестта си.

Константин Никифоров последва примера му и също остави филджана на масата. Навярно и неговата ръка се бе разтреперала.

— Кое наричате „компромис със съвестта си“? Княз Александър беше прекалено мек за буйно племе като нашето, извърши множество грешки, но, кълна се в Господа-Саваота, той беше честен човек и доброжелателен владетел. И не от приумица, а като честен човек и доброжелателен владетел при абдикацията той включи и вас в регентството — трябваше да има една здравомислеща личност, която да послужи като спирачка за невъздържаността и властолюбието на Стамболова и за солдатската бруталност на Муткурова. Да бъдете спирачка против крайностите, това ли назовавате компромис?

— Струва ми се, че всъщност във възгледовете ви няма противоречие, господа — сговорчиво се обади Тома Георгиев. — Че като член на подобно регентство, вие, господин Каравелов, щяхте неведнъж да се изправяте пред нуждата от компромиси, това е почти сигурно. Не че с вашата трезвомисленост и с умереността ви положително щяхте да превардите хаоса, на който всички сме свидетели, това вече не е почти, а напълно сигурно.

— „На чужд гръб и сто тояги са малко“. — Каравелов намусено припомни старата поговорка. — Плъзне ли се човек веднъж по нанадолнището на компромисите, рано или късно ще го видиш плъоснат в калта.

— Я вижте какво става в Силистра или Русе — намеси се и четвъртият в стаята, Иван Славейков. — Просто не го побира умът ми: бунт срещу управлението на такива българи, доказали родолюбието си във въстанията или в изпитанията на войната като Стефан Стамболов,

Захари Стоянов, Данаил Николаев и Рачо Петров, и който бунт се ръководи от други българи като Олимпий Панов, Тома Кърджиев, Атанас Узунов и Анастас Бендерев, дето са показали не по-малко родолюбие и във въстанията и в изпитанията на войната. Не, не! Каквото и да ми говорите, този хаос трябваше да се предотврати, да не се допусне... дори и с цената на онова, което тук се назовава компромиси...

Този разговор се водеше в следобедните часове на 19 февруари 1887 година — един ден, който историята щеше да запомни. Разтревожени от събитията — паметни и съдбовни дори и без преувеличенията на мълвите, които се ширеха из София, — трима от най-верните приятели и сподвижници на Каравелов без уговорка помежду си се бяха събрали в дома му. Стопанката Екатерина Каравелова им бе поднесла кафе и курабии и се бе оттеглила при първородната си дъщеря Лора, още бебе в пелени. И четиримата мъже неизбежно заговориха за онова, което в този ден вълнуваше всеки българин. Гостите търсеха мнението на Каравелов, но и Каравелов търсеше да се облегна на тяхното. Защото ги ценеше — Константин Никифоров, по време на контрапреврата предната година уволнен и като министър на войната, и като майор от войската, публициста и книжовника Иван Славейков, най-голям син на Дядо Славейков, и Тома Георгиев, преди десет години бил секретар на Хвърковатата чета на Бенковски; такива люде можеха да сгрешат в оценката си, но не и да дадат користен съвет.

— Благодаря ви за думата „хаос“, която дважд употребихте, господа — с поуспокоен глас каза домакинът. — Тя ще ми помогне да се оправдая от обвиненията ви. Да, хаос в България има, но той не е от вчера. Спомнете си събитията от година насам. Те са така абсурдни и така... така... — Каравелов не намери нужното му определение, — че не завиждам на бъдните историци, които ще се опитват да ги обяснят и подредят.

Бяха свидетели или даже участници в хаоса, та го разбираха без повече думи. Но макар историците да са извършили своето и да са сложили всяко нещо на мястото му, днес, след повече от столетие, нам е трудно да проумеем това време на хаоса. Защото самите събития са били такива, че сега изглеждат невероятни, сякаш уродливо режисирани, абсурдни в крайностите си, често нелепи, понякога

величави, друг път смайващо мерзки и по правило трудно разбираеми. Ето ги накратко:

Не мина година след бляскавите победи на българското оръжие при Сливница, Цариброд и Пирот и княз Александър, уж живо олицетворение на воинската ни слава, бе низвергнат от престола — среднощ, в часа на престъпленията, натоварен на файтон и изхвърлен от княжеството. Не изтекоха обаче пълни два дни и заговорниците последваха съдбата му — с контрапреврат властта взеха верните на княза хора и докато по тяхна молба Александър Батенберг се връщаше да постави отново короната на главата си, неудачниците-детронатори търсеха спасение в бягство през границата; ако съдбата бе проявила вкус към комичното, те можеха да се разминат посред Дунава и да си помахат за „Здравей“ и „Сбогом“. Хаосът обаче тепърва започваше. Княз Александър престоя в България само толкова време, колкото (неиздържал необуздания натиск на неврастеника Александър III) да абдикира и — оставяйки за регенти Стамболов, Каравелов и подполковник Муткуров — да се отправи за Австро-Унгария, за да поеме командването на един полк в Грац. Емигрантите и недоволните превратаджии запретнаха ръкави за реванш — този път с въоръжен бунт и гражданска война. Бъркотиите и недоразуменията също се вихреха. Ръководителите на готвения бунт се смятаха за русофили (и наистина се ползуваха с подкрепата на Русия), но всъщност бяха последователи не на Драган Цанков, предан до екзалтация на Русия, а на умерения във всичко, дори и в любовта си към освободителката Каравелов. Крайността на недоволниците изпрати онези, които държаха властта, в другата крайност — под влиянието на Англия и Австро-Унгария. Недоволен от това поляризиране и развихряне на страстите, Петко Каравелов си подаде оставката като регент (и бе заменен от Георги Живков): именно за това негово решение го укоряваха днес приятелите му. Поне в едно те бяха напълно прави — уж усмирителният му жест не даде желания плод. „Бунтът на русофилите“ тъй или иначе избухна и в Силистра и Русе вече българилееха кръвта на българии...

— Как изобщо сте очаквали, че можех да възпра развихрилите се стихии? — продължи Петко Каравелов. — С умереността, за която ме похвалихте? Не се залъгвайте, приятели — на въздействие върху хаоса може да разчита само онзи, който носи хаоса в самия себе си.

Следователно останех ли на политическата сцена, аз неминуемо трябваше „да вия с вълците“. Ще рече — да прегърна една от крайностите и да я превърна в мое верую. Но коя? Постът ми в регентския съвет ме предопределяше да стана враг на Русия. Можех ли да го направя? Дори ако не беше любовта ми към тази велика страна, която ме изгради такъв, какъвто ме познавате? Що за човек ще съм аз, ако, недочакал дори пълно десетилетие от строшаването на робската верига, плюя на освободителката и на паметта на нейните двеста хиляди синове, които почиват в братски могили по нашата възкръснала из пепелищата родина? Виждате, невъзможно е. Но може би мястото ми трябваше да бъде на другата страна? В редицата на фанатичните следовници на Русия? Ала що е Русия днес? Аксаковци и граф Игнатиевци? Или простите солдати, които тук нарекохме братушки? Вятър и мъгла — Русия и нейният налудничав „батюшка цар“ са едно. И всеки, който сляпо служи на освободителката, всъщност се превръща в лакей, на Александър III и на смахнатите му апетити да ни види като своя заддунавска губерния. Аз съм за по-скорошно помирение с Русия и за най-добри и тесни връзки с нея^[1], но по-високо от това поставям независимостта на отечеството ни.

— Дочува се за някои — мрачно допълни Славейков, — които подали махзар^[2] до султана. Не сме били узрели за свободата си, та да ни приютял отново — както е било цели петстотин години досега — под крилото си^[3].

— Какво излиза? — продължи мисълта му Каравелов. — Към което и крило да се присъединиш, искаш ли да изплуваш отгоре като масло, първом трябва с висок глас да заявиш на света, че сме народ от варвари, неспособен да се управлява сам. Не за пустата власт, а за всичките блага на света да е, не съм аз този, който ще рече позоряща дума за България.

— Страхувам се за себе си — тихо произнесе Тома Георгиев, — че съм направен от тесто, което при положението ви не би реагирало с вашето благородно въздържание. Природата ми е такава, че би ме подтикнала да отговоря на крайността с крайност и на насието с насилие...

Младият човек — той още нямаше пълни тридесет години — очевидно се познаваше добре: само няколко години след описваните събития Георгиев щеше да се замеси в опит за атентат срещу

Стамболов (жертва на който стана министърът Хр. Белчев), да получи смъртна присъда и да бъде обесен.

— Аз пък бих се страхувал от другата, много по-трудната за разрешаване алтернатива — също така приглушено каза Славейков. — Ако съдбата ме постави да направя избор между достойнството ми на човек и достойнството ми на българин...

— Да, това е сложното — потвърди с кимване домакинът. — И все пак мен ми се струва, че бих предпочел да се опозоря примерно като лъжец, нежели да лепна петно върху челото на България.

Четвъртият в стаята, майорът о.з. Никифоров, комично плю три пъти през рамо и се засмя пресилено на магията си:

— Абе хора — прикани ги, — я речете едно „Бай ми бабо, да не ме срещне мечка...“^[4] Зер в смутното време, в което живеем...

За съжаление той закъсна със своето заклинание. Не беше завършил изречението си, когато къщата се огласи от непривични шумове и високи гласове, а след тях в стаята влезе, бледа и с изпънати черти, Екатерина Каравелова. По стъпките ѝ нахлуха един полицейски пристав и четирима стражари с щикове в ръце.

— Пристав Алтънов от Четвърти полицейски участък — представи се офицерът с ръка до козирката. — Съжалявам, господа, но вие сте арестувани. И моля да ме последвате.

— Сигурно имате надлежната заповед? — осведоми се спокойно Константин Никифоров.

— Тъй вярно, господин министре. — През войната Алтънов бе служил в Министерството на войната и въпреки промените продължаваше да вижда в лицето на Никифоров военния министър. — И не само за вас четиримата — заповеди са издадени и за други двайсетина граждани.

— От кого?

— Казват, решението за арестите било лично на министър-председателя д-р Радославов. Но разпоредбата ние получихме от главния военен прокурор.

— Паница? — попита на свой ред Каравелов. И като получи утвърдителен отговор, добави с горчив смях: — Е, тогава няма защо да се учудваме, приятели. Константин Паница има да ми го връща още от осемдесет и пета за „аферата с купоните“. Сега му е паднал удобен случай да се наплати с лихвите.

— Още веднъж ви изразявам съжалението си, господа — повторно козирува приставът и от тона му личеше, че изразът на съжаление не беше проста учтивост. — Но разбирате, служба...

— Не се извинявайте, разбираме ви напълно, Алтънов — кимна му Никифоров. — Е какво, господа? Да ставаме, а?

— Да ти приготвя ли нещо, Петко? — със задавен глас се обади Екатерина Каравелова. — Дрехи, това-онова за ядене, завивки...?

— Не, мила — отговори той, докато се изправяше. — Искам да споделя напълно съдбата на моите другари... дори в храната и завивката.

После с предишната печална усмивка се обърна към приятелите си:

— Говорихме за хаоса, господа, а забравихме да споменем един-два от най-характерните му белези. Единият ще узнаем, тъй да се рече, на гърба си — че във времето на хаоса по правило пострадват невинните, защото те не се замислят за сигурността си. Народът ни има даже пословица за тези случаи: „Покрай сухото изгаря и мокротото“. Е, няма що, господа. Да нарамваме кръстовете и да поемаме към нашата Голгота.

Това за Голготата го каза фигуративно, разбира се. И дори не подозираше колко скръбна — и срамна — истина се е съдържала в това предсказание.

Нощта вече изместваше сумрака на февруарската вечер, когато ги преведоха през смръзнатата от страх и неизвестност София и ги хвърлиха в Черната джамия^[5]. Докато още бяха в двора и чакаха да ги разпределят по килиите, зърнаха трима души да влизат, но не като арестанти, а със самочувствието на господари.

— А, Паница! — тихо възкликна Каравелов. — Почти мога да предрека онова, което ще се случи, приятели.

— Аз се наемам да го сторя не почти, а с пълна сигурност — рече по същия начин Тома Георгиев. — Познахте ли другите двама, които Паница си е взел за помагачи? Униформеният е подпоручик Фичев, а другият — Ропчето.

Нямаше нужда да им обяснява повече — във времето на хаоса всеки софиянец знаеше имената на главните сопадъжии на Черната джамия. Те не бяха джелати по занаят, а в изтезанията на арестантите

участвуваха по собствена воля и напълно безплатно — само за задоволяване на садистичните си инстинкти. Фичев^[6], бивш патриотар от букурещките кръчми, бе получил пагоните си заради своето хъшовско минало, но офицерското му звание не променяше нищожеството, каквото представляваше в действителност; един голям майстор на словесния портрет (Симеон Радев) му е посветил следната кратка характеристика: „... развален хъш в униформа, един човек, в когото пиянството бе успяло да превърне вече в порок едничката му добродетел: патриотизма“. А историята се е оказала достатъчно милостива, за да спести на поколенията не само по-нататъшната му съдба, но дори и собственото му име. Докато той като помощник на военния комендант на столицата все пак имаше някакъв служебен достъп до тъмницата с черна като името си слава, същото не можеше да се каже за Ропчето. Собственик на кафе-шантан, пияница и известен софийски негодник, той вземаше участие и дори ръководеше мъченията в подземията на Черната джамия единствено защото това удовлетворяваше извращения нагон на неговата природа.

— Ето още една черта на хаоса — добави Петко Каравелов. — Противоположните течения винаги изваждат на повърхността тинята на обществото.

— Доколкото съм чувал — рече на свой ред Никифоров, — тези двамата дори не са от тинята, а от утайката, от гнилостта, от измета на днешното наше общество...

Тези бяха последните думи, които успяха да разменят. Дойдоха тъмничарите и без много церемонии ги натикаха в няколко съседни килии.

Бяха му прибрали часовника, но Каравелов прецени, че трябва да приближаваше полунощ, когато започна грозната разправа над арестантите. Нямахше опит — и слава Богу! — в този род премеждия, но по писъците и тъпия шум на ударите, общо взето, правилно прецени (по-късно щеше да се разбере, че повече или по-малко случайно не са били бити само двама души), че биячите влизат от килия в килия, пердашат наред когото им попадне, но като че не се престарават в побоищата. Зловещата врява постепенно приближаваше към неговата килия. Петко Каравелов призова цялото си мъжество, за да посрещне с достойнство изпитанието.

Не чака дълго. Изщрака катинар, вратата не се отвори, а отхвъркна така, че за малко не се откачи от пантите си, и в очертанията ѝ се появиха тримата „герои“ на Черната джамия. Отпред с разгорян факел в ръка и с демонична усмивка на красивите си устни стоеше Константин Паница, на крачка зад него — разгърдени и с навити ръкави — Ропчето и подпоручик Фичев; сопата на единия беше тънка и жилава, другата, тежка и чепата, навярно трудно можеше да се обхване от мъжка ръка. И тримата бяха запъхтени и от техния дъх килията се изпълни с мирис на ракия.

Паница прекрачи напред. Усмивката му стана по-широка и по-ехидна, когато запита:

— Позна ли ме, черна душо? Да си ми борчлия за нещо?

— Познавам едного с такива черти — спокойно отговори Каравелов. — Но неговият морален лик не му позволява да ми говори на „ти“.

Загубил първата схватка, прокурорът даде воля на харамийската си природа — изплю се в лицето на арестанта. Петко Каравелов и този път запази самообладание, извади носна кърпа и без бързане се избърса.

— Не се обиди, нали? — пресилено се изсмя в очите му Паница.

Арестантът сви рамене и се задоволи да каже:

— Сърдя ли се на калта, която ме пръска на улицата?

— А, не ти е от калта, драги, не ти е от калта. Приучил ви е вашият „батюшка цар“ — плюе ви, пък вие крещите, че е манна небесна.

Тъй като Каравелов замълча, главният военен прокурор можеше да се почувствува победител във втората схватка, но не изпита това удовлетворение — може би защото знаеше, че омразният му бивш министър-председател беше от онези, до които не достигаха нито плюнките, нито милостите на цар Александър III. И това го подтикна да търси друг начин да го унижи:

— Стените на зандана са високи, та може би новините от света да не са стигнали още до тебе. Великата северна река отново е станала нашият „тих бял Дунав“. Разбираш ли, черна душо? Тих, понеже изстрелите на изменниците са заглъхнали окончателно. И бял, защото смрадливите им пешове са отнесени от водите му някъде надолу, към любимата им Русия. Нещо да кажеш?

— Не съм техен съмишленик, за да ги оплача. Но и не мога да се радвам, че от българска ръка са паднали такива българи, които в Априлското въстание и в битките при Сливница и Видин възвеличиха името на родината ни. — Кратко мълчание. — Щом бунтът е потушен, защо са издевателствата, които чух?

— Не само ги чу, но и ще ги изпиташ, драги. Ще ги изпиташ и та как — на тези двама юнаци заръчах да пестят силите си по другите килии, за да сторят по-голям икрам на тебе.

— Можеше да се очаква — отново сви рамене Каравелов. — Но аз не питах за себе си. Защо останалите невинни също пострадаха, щом регентството и кабинетът са се справили с бунта и могат вече да са напълно спокойни?

— Боят е лично от мене, драги. Онези пикльовци — Паница имаше предвид регентите и министър-председателя д-р Радославов — гледаха само бързо да отстранят хората, които могат да поведат народа. Но на бачо им Коста тези не минават: лобут^[7] за тебе, черна душо, пък побратимите ти — колкото за компания.

— Благодаря за тези думи, господин Паница — с неподправено доволство отговори на самопохвалата му арестантът. — Ще бъда спокоен, че позорните деяния на тази нощ ще се свързват винаги с едно частно лице, а не с името на България или на нейния правов ред.

В този момент Константин Паница не издържа и му зашлеви една плесница, която го повали на пода. После с продран от гнева и ракията глас нареди на двамата си помощници:

— Този е ваш! Здрав кокал да не остане, неговата...

Те не чакаха втора покана. И още първият удар попадна в лицето на затворника, разцепи челото му над веждите и от раната шурна кръв. Не се стъписаха, напротив — видът на кръвта даже ги възбуди. И започна най-страшната нощ в живота на големия български държавник — безразборни тояги по цялото тяло, ритници и юмруци в гърдите и главата, псувни и закани, скубане на вълма от брадата, нищо не липсваше в нея. Дрехите му станаха на парцали, под тях разцъфнаха рани, но и това се видя малко за дивите инстинкти на двата звяра в човешки образ — накрая извратеният ум на Ропче измисли и други гаври, които не е прието да се описват...

... Когато сметнаха, че са завършили мръсното си дело, наредиха — последно поругание! — да го преместят в другото крило на

джамията, при криминалните. Пренесоха го (той не можеше да върви сам) и го запокитиха в една килия с джебчии и кокошкари. И дори не подозираха, че по този начин го спасиха: случи се там един Яшар, неук циганин с добро сърце, тръгнал по апашлък под принудата на сиромашията, който почисти и превърза раните му, сетне през цялото време налагаше набитите, подути и насинени места с лапи, рецептите на които знаеше само той, препатилият, и го хранеше като дете. И Каравелов оцеля...

На 22 февруари около обед тъмничарят отвори вратата на общата килия и с глас, загладен от ежедневната среща с човешката злочестина, повика:

— Петко Каравелов? — И като чу обаждането му, заповяда късо: — Ела с мене.

Неколцина се притекоха на помощ и изправиха повикания на крака. Той им поблагодари после каза на циганина:

— Ако повторят същото, няма да оцелея, Яшар. Научиш ли че са ми взели душата намери начин да пратиш хабер на жена ми. Умрял съм, но не съм загубил честта си, нека тъй да й рекат твоите... Пък прощавай и благодаря за всичко...

И със залитащи стъпки (отоците на ходилата му не бяха още преминали) повлече крака подир тъмничаря. Въведоха го в една стая, в която още първият поглед го успокои — беше обикновена канцелария, а не място за изтезания. Когато очите му привикнаха към светлината, позна и единствения човек в нея, присъствието на когото окончателно прогони страховете му. Казваше се Георги Златкович и беше служител към министър-председателството; служител в най-истинския смисъл на тази дума — минаваше за изпълнителен, но безличен, който служи с еднаква старателност на всеки, заемащ стола над него. Навярно съзнателно или несъзнателно си даваше сметка за безличието си, защото с досадно постоянство се стремеше да го скрие зад купешки и високопарни думи и изрази, дочути тук-там из коридорите на министерствата. Очевидно беше пратеник и за Каравелов не беше трудно да разбере защо именно на него се бяха спрели онези, които го бяха избрали за тази мисия — човек като Златкович положително не бе

оставил лош спомен в бившия си началник, а в разговора щеше да бъде само глас или по-право ехо на чужди гласове, не и участник.

Георги Златкович раболепно помогна на арестанта да се настани на един стол, сам се разположи на друг, понагласи пенснето на носа си и се приготви да изрече думите на съчувствие, които вероятно си бе повтарял по пътя, но Каравелов го превари:

— Да съкратим протоколните любезности, Златкович. Повярвайте, излишни са. Кой ви изпраща?

— Господин регентът Стефан Стамболов — отговори служителят. И подчерта: — Лично!

Каравелов не се издаде, но всъщност се изненада: в битността си на водещ държавник Стамболов бе пренесъл своя решителен и безцеремонен характер на бивш хъш и революционен апостол, та някак си идваше трудно за възприемане „да ближе каквото е плюл“ или в случая — първо да хвърли някого в зандана, пък сетне да проважда посланици при него.

— С каква цел?

Вместо да отговори на въпроса, Георги Златкович попита на свой ред:

— Знаете ли, господин Каравелов, че е насрочена среща с наши и главно чужди кореспонденти?

— Пресконференция?!?

— Пресконференция. Ще ви посетят тук, в затвора. Днес, на часа четири подир пладне.

Каравелов се разсмя; поради контузиите усмивката му бе съвсем крива, видимо наклонена отдясно към ляво.

— Започвам да подразбирам мисията ви...

— Страхувам се, че избързвате в предположенията си, господин Каравелов — смирено възрази чиновникът.

— Остава да ми кажете, че сам Стамболов е предизвикал пресконференцията...

— Не, не я провокира господин регентът, но лично даде нареждане да не се пречи за нея. — Думата „лично“ пак бе недвусмислено натъртена. — Интересуват ли ви подробностите?

— Искате ли питане?

Всъщност на дъното на всичко била г-жа Каравелова, разказа Златкович. Като се разчуло из София, че задържаните са били

малтретирани (служителят наистина имаше подчертан вкус към помпозните думи), г-жа Каравелова вдигнала на крак съпругите на другите арестанти. Доктор Васил Радославов отказал да ги приеме и да изслуша жалбата им. Тогава те написали и подписали меморандум и го връчили поред на всички дипломатически агенти. В агентствата на Англия и Австро-Унгария ги приели твърде хладно...

— Бих се учудил на обратното — вметна на това място Каравелов.

... Риза бей отговорил уклончиво, но monsieur Флеш прегърнал каузата им като своя. — Риза бей беше турски комисар в княжеството, а Флеш — дипломатически агент на Франция. — Именно monsieur Флеш, залагайки целия си авторитет, провокирал настоящата пресконференция^[8].

— Ясно! — рече затворникът. — Сега Стамболов ме подготвя да не...

— Наистина ще сгрешите, господин Каравелов — престраши се да го прекъсне Златкович и това бе толкова небивало събитие за него, че пенснето му падна от носа и увисна на верижката си. — Когато ми обясняваше моята мисия, господин регентът употреби две пословици. Каза ми да ви предам, че каквото той е надробил ще си го изсърба, но че няма намерение да вади заради други кестените от огъня.

— Ако приемем, че не разбере това иносказателно послание?

— Господин Стамболов не го допускаше, но все пак предвиди и тази възможност. И ми поръча да ви информирам, че той изобщо не е бил сезиран за извършването на арестите, да не говорим за... хм, за недостойните действия след това. Той искрено осъжда тези ексцесии и държи да ги разчисти — пред България и пред света, — за да не станат те петно върху самия него^[9].

— Наистина ли Стамболов употреби израза, че „държи да разчисти“? — недоверчиво попита Каравелов. — Не се ли бои от вонята, с която разчистването ще осмърди света?

— Дословният му израз беше, че държи да разчисти тези авгиеви обори. И в антипод на вашето предположение той ме оторизира не само да ви поднеса искрените му съжаления за случилото се, но и да ви изразя желанието му да не спестите истината. Господин регентът *наистина* е напълно чужд на станалите изстъпления и — според собствения му израз — е готов да изгори с нажежено желязо

гнойниците от снагата на България. Ако се налагало, бил готов да се сгромоляса правителството и да прати на бесилката разните сопадъжии, че и... главния военен прокурор...

Петко Каравелов беше искрено изненадан — едно, общо взето, рядко състояние за него. И се замисли — този „карт бланш“ на Стамболов и повече от него — самата пресконференция с чуждестранните кореспонденти променяше обстановката изцяло. И последиците, които след няколко часа щяха да се съсредоточат в неговите, на Каравелов, премазани от побоя ръце...

Той не си даде сметка, но мълча и премисля повече от четвърт час. Едно предупредително покашляне на Златкович го накара да се опомни.

— Ще разпоредите ли да предам нещо на господин регента? — угоднически попита служителят.

— С него аз нямам какво да си говоря — изслушал съм посланието му и толкова. Пък нали ще има и пресконференция — каквото имам да кажа, ще го кажа там.

По-късно Георги Златкович щеше да разправя, че когато изговарял тези думи, лицето на Каравелов изглеждало като издялано от буца лед.

— Мога ли да помоля за една лична услуга? — попита арестантът, когато забеляза, че Златкович се готвеше да се сбогува. — Да? Благодаря ви много. Виждате каяфета ми — в тези парцали не съм като за среща с представителите на просветена Европа. Моля ви, вземете за моя сметка един фойтон и идете до дома ми. Предайте поздрав на жена ми и молбата ми да проводи начаса по вас един пълен кат дрехи — костюм, риза, вратовръзка и тъй нататък. А на тъмничарите наредете от името на Стамболова да ми дадат ведро вода и сапун да се измия...

В уречения час кореспондентите — броят им надвишаваше дузина — бяха допуснати в Черната джамия и ги отведоха в кабинета на директора на затвора. Петко Каравелов беше вече там и ги очакваше; онези, които го познаваха отнапред, се изненадаха, че не ги посрещна както много пъти досега прав и с крепко ръкостискане, а

седнал в дъното на кабинета. Поздравът му беше само кратко кимване с глава.

Макар лицето му да носеше недвусмислените белези на неотдавнашни издевателства, той бе облечен прилично, даже прекалено прилично за един затворник, само върху краката си бе метнал сиво войнишко одеяло. Журналистите отдадоха това одеяло на някаква простуда, но се излъгаха — под него бившият министър-председател и регент беше по чорапи, понеже не успя да надене чепици на изранените си и подутите крака.

— Моля ви да бъдете кратки, господа — каза, когато те се настаняха срещу него. — Какъв е основният въпрос, който желаете да ми зададете?

— Валтер Гасман от „Нойе Фрайе Прессе“ — не каза, а изстреля австриецът, най-чевръстият от кореспондентите. — Вярно ли е, че вие лично и вашите другари по съдба сте били малтретирани тук, в подземията на Черната джамия?

Някой се изкиска сподавено и се чу да казва полугласно:

— Ама че въпрос!... При тези белези по лицето и брадата...

Петко Каравелов обходи с остри очи журналистите, които дебнеха да уловят думите още от крайчеца на устните му, после произнесе гордо и отчетливо:

— Господа! В моето отечество такива работи не стават!

[1] Изразът — автентичен. ↑

[2] *Махзар* — изложение, петиция, молба; прен. — изложение за външна намеса в разрез с националните интереси ↑

[3] Автентично. Под този махзар (молба, искане) са стояли подписите на Мих. Маджаров, С. С. Бобчев, Д. Юруков и др. ↑

[4] Цялата поговорка е: „Бай ми бабо, да не ме срещне мечка, а не като ме срещне, да не се уплаша“. ↑

[5] Някогашната Коджа-дервиш-Мехмед-паша джамия, наричана още Имарет джамия поради трапезарията за бедни в двора ѝ, е била една от най-старите турски сгради в София — построена през 1528 г. по планове на прочутия архитект Коджа Синан, еничарин-помак. В двора ѝ имало също медресе (мохамеданско духовно училище). Веднага след освобождението самата джамия и медресето били превърнати в затвор, от което добило гражданственост новото ѝ име —

Черната джамия. Петнадесетина години след описваните събития високата, прилична на крепостна стена ограда и медресето били съборени, обширният двор превърнат в парк, а джамията преправена по планове на архитектите Миланов и Момчилов в християнски храм под името, което носи и днес — църква „Свети Седмочисленици“. ↑

[6] Който — държим да подчертаем това — няма нищо общо с бъдещия генерал и прославен български пълководец Иван Фичев. ↑

[7] *Лобут* — бой; бой като наказание ↑

[8] Събитията и ролите на отделните лица в нея — автентични. ↑

[9] Автентично. Дори Ст. Стамболов не само е разрешил пресконференцията, но и е назначил комисия от един висш офицер, един военен прокурор и трима авторитетни лекари, която да извърши преглед и да разпита потърпевшите — факт, който прескачаме в разказа. Съображенията му са изразени най-добре от историка на събитията Симеон Радев: „... най-много настояваше за едно пълно осветление на тия случки Стамболов, който нямаше за тях никаква отговорност.“. ↑

ПОДПИС ПРОТИВ ПОДПИС

На капитан Васил Родев

Стълбата заскърца неравномерно. Тодор Пеев без особено усилие разпозна човека, който накуцвайки, се качваше към горния кат на управлението. Беше бай Станю. Някогашен участник в двете легии^[1] и четник в дружината на Христо Ботев, в битката при Милин камък той бе получил тежка рана в коляното. Спасен от местни овчари, той бе оцелял по чудо — от турските потери и от раната си, — само кракът му остана трудноподвижен и прав като от дърво. Беше отказал да получи поборническа пенсия („Не ща да излезе, че едно време съм се бил за плата или за келепири“), а единствената служба, която народняците на Константин Стоилов му предложиха, беше тази, която заемаше и сега, при либералите — сборна длъжност на разсилен, пощальон и кочияш във Варненското окръжно управление.

Почука се и преди Пеев да извика своето „Влез!“, вратата се отвори и в стаята прекрачи бай Станю.

— Депеша от Негово Височество, ваша милост.

Между окръжния управител и разсиления съществуваша твърде странни отношения. Свързваше ги ако не приятелство, то поне близко познанство от годините на емиграция във Влашко. Тодор Пеев беше с три-четири години по-възрастен, но винаги се обръщаше с едно „бай“ към подчинения си — скромна проява на искрено уважение, което хранеше към стария поборник. Бай Станю говореше за него като за „управителя“ или дори „Етрополеца“, популярния прякор на Пеев, но когато се обръщаше към него, държеше винаги да говори на „вие“ и на „ваша милост“ — така по собствения му израз жабата показвала, че си знае гъола...

Бай Станю прекрачи с накуцващата си походка и подаде телеграмата през бюрото. Беше я чел, разбира се. И навярно бе събудила любопитството му, защото не бързаше да се оттегли, а остана

прав, изчаквайки да види онова, което щеше да последва. Етрополецът извади телеграмата от плика и бавно я разгъна. Всъщност не беше от княза, а от личния му секретар д-р Станчов. Съдържанието не беше многословно; целият ѝ текст се състоеше от следните двадесетина думи:

„Уведомявам Ви, Господин Управителю, че Негово височество пристига в четвъртък със специален трен около три часа после пладне за краткотрайна почивка в Сандрово. С уважение д-р Димитър Станчов.“

Тодор Пеев прочете два пъти телеграмата — не защото тя му направи кой знае какво впечатление, а просто за да я запомни. Вестта нито го зарадва, нито го разтревожи — просто я прие като факт. Ако нещо в редовете все пак му достави удоволствие, то бяха думите „с уважение“. Тях положително ги дължеше на д-р Станчов лично, а не на княза. Извън непринадлежността на двамата към никаква партия, със секретаря на княза нямаха особени допирни точки. Д-р Димитър Станчов беше краен роялист не по изгода, а по дълбоко и искрено убеждение („за поривист и буен народ като нашия непременно трябва да има една външна и постоянна величина на върха, която да обуздава крайностите в партизанщината“). Различаваха се по образование — Пеев бе завършил Френския колеж в Цариград, безспорно отлично училище, но все пак „само“ средно, а докато после бе бунтарствувал в Етрополе и Влашко, Димитър Станчов бе изучил правните науки в Белгия, а след това в парижката Сорбона бе защитил „докторат по юриспруденцията“. Разминаваха се и по семейно положение (съпругата на д-р Станчов беше по баща графиня дьо Грено). Но по нрав княжеският секретар беше умерен, уравновесен, пословично честен и не се бе чуло нито веднъж да се е възползвал от неоспоримото княжеско благоразположение за лични облаги — такъв човек да се обърне към тебе „с уважение“ означаваше много за Етрополеца^[2]. Каза си, че при случай не трябва да пропуска да засвидетелствува и своята почит към господина Станчова. И тази беше единствената мисъл в главата му, когато остави настрана бланката на телеграмата.

— Какво ще правим с депешата, ваша милост? — някак многозначително произнесе разсилният.

— Не виждам какво трябва да правим — вдигна рамене Тодор Пеев. — Не искат нищо от нас, само ни уведомяват...

И навярно до утрешното височайше посещение щеше напълно да забрави за нея, ако същия следобед не му бе напомнил Джелепов. Този Джелепов, една от безбройните креатури на Фердинанд, беше чисто и просто иконом на двореца в Сандрово (точно по това време князът въвеждаше името Евксиноград, та в устата на хората вървяха и двете), макар официално длъжността му да носеше помпозното и неразбираемо от българите майордом. Той се обади по телефона — телефонните линии с още едва тридесетината си поста бяха последната новост на Варна, — представи се и запита:

— Получихте ли депеша от столицата, господин управителю?

— А — засмя се Пеев, — виждам, че моята е била на второ място след вашата. О, Бог ми е свидетел, не съм засегнат, в никакъв случай — ами че нали вам е нужно повече време, за да подготвите княжевите покои и прочие. — И на свой ред се осведоми: — Надявам се, господин Джелепов, че ще изпратите ландото на Негово височество на гарата, нали? Ще бъде твърде конфузно, знаете, ако принудим Негово височество да опита изгърбушените седалки на нашия фойтон...

Като остави слушалката, окръжният управител се позамисли и една чудновата усмивка се плъзна по устните и се загуби в гъстата му черна брада — той си даде сметка, че целта на това обаждане на майордома съвсем не се свеждаше до уговорката за фойтона. Но Джелепов не беше казал нищо повече... и толкова по-добре: така Тодор Пеев имаше основанието и свободата да действа според собствените си разбирания...

На следния ден, четвъртък, малко преди да изтече работното време, телефонът върху бюрото на Пеев отново иззвъня. Беше същият Джелепов, но гласът му съвсем не беше същият — сега звучеше с един аршин по-ниско и така студен, че ръката на управителя, държаща слушалката, се вледени.

— Негово височество нареди — започна без дълги предисловия сандровския майордом, — щото незабавно да се явите лично пред него.

— Какво ще рече „да се явя лично“, драги господин Джелепов? — невинно се осведоми Тодор Пеев, който някога като главен учител в Етрополе бе преподавал и български език. — Как бих могъл да се явя другояче освен лично?

Джелепов и не помисляше да спори на езикови теми, пък и му липсваше чувство за хумор, та на въпроса отговори така:

— Тук, господин управителю, ще ви бъде обяснено що означава да се явите лично. — И натърти: — Обърнахте ли внимание, че употребих думата „незабавно“?

Въпреки заплахата, която се криеше в това „незабавно“, Тодор Пеев първо се отби в дома си да се преоблече. И приблизително един час след телефонния разговор бай Станю го поведе с файтона към Сандрово.

— Комай ще падне бръснене на етрополски бради, ваша милост — рече той шеговито, когато бяха около последните къщи на града. — И то ми се види, че ще ги бръснем без сапун...

Тодор Пеев отговори на смеха му със смях, пък иначе се замисли. Не за съдържанието на думите — той отнапред си знаеше, че ще падне бръснене на етрополски бради, — а по-скоро за тона, с който бяха изречени. Старият поборник и дългогодишен букурещки хъш говореше за реална и близка опасност, пък гледаше някак от горе на долу към нея, с нещо като присмех и снизхождание. Етрополеца го разбираше — видял и патил в обстановки „на живот и смърт“ в буквалния смисъл на думата, миогледът на бай Станю беше много по-високо от скандала, който предстоеше. Нещо подобно Тодор Пеев бе видял многократно в началото на 86-та, веднага след завършването на братоубийствената Сръбско-българска война. Знаеше той не един и не двама ученици, които бяха отишли на фронта като доброволци и там много пъти бяха срещали смъртта, а сетне когато се върнаха на ученическите чинове, им беше чуждо и несвойствено школското вълнение дали ще получат шестица, петица или четворка на класното по български или алгебра...

В двореца го посрещна лично Джелепов, не произнесе нито едно просто „Добър ден“, а се задоволи едва-едва да кимне и го поведе през вестибюлите и салоните. Вървеше пред посетителя с такава церемониална тържественост, сякаш беше професионален уредник на погребения. Така стигнаха до кабинета на княза, Джелепов почука,

съобщи за окръжния управител, пропусна го да влезе и затвори вратата след него.

Облечен в черен редингот до коленете, със също така черна папионка около колосаната яка и с шапка в ръка Тодор Пеев изглеждаше напълно *comme il faut*^[3], когато прекрачи до средата на просторния кабинет и се поклони — учтиво, но без следа от сервилност.

— Поздравявам ви с добре дошъл, Ваше Височество — произнесе той с изискаността на бивш възпитаник на Френския колеж. — От името на варненци и от свое име искрено ви пожелавам приятен отдих край нашето море.

Фердинанд го изгледа продължително; така присвити бяха очите му, че изглеждаха като тесни цепки. Уж седеше спокойно до бюрото си и гладеше без външен белег на припряност заострената си брада, но нещо неизразимо с думи в него издаваше огромно вътрешно напрежение; човек би могъл да го оприличи на тигър, който се преструва на заспал, пък всъщност е събрал сили, за да скочи само подир миг върху жертвата си.

— Не е ли вам неизяснимо — князът искаше да каже необяснимо, — че тъй преданите ми варненци и техний окружен управител едва сега изразяват своите чувства, а не дошли следобед на гаровий перон? Възможно ли представите на себе си, господин Пеев, че кога слязъл от трен, мен посрещнали само мой майордом и... файтонджията ми?

— Вината вероятно е лично моя, Ваше Височество. Допущам, че ако бях разгласил вестта за височайшето ви посещение, голям брой верноподаници — в тази дума Пеев вложи нюанс на сарказъм, който не остана незабелязан за чувствителните уши на княза — щяха да се стекат на гарата, за да устроят акламация на Ваше Височество. Още по-внушително щеше да бъде посрещането, ако имаше и почетна рота от Приморския полк с бойното знаме и полковата музика.

Движенията на пръстите, които гладеха брадата, се учестиха.

— Мога ли запита вас, господин окружний управител, по каква причина не известили вий гражданство и полк?

— По същата причина, поради която не бях и аз самият на гарата, Ваше Височество.

— А именно?

— Телеграмата на господина доктор Станчова — Тодор Пеев я извади от джоба си с готовност да я подаде при поискване — говореше не за официално посещение на монарха, а за... — той погледна в телеграмата, — за „краткотрайна почивка в Сандрово“.

Цепките се отвориха и избеляло-сините очи се ококориха от изумление — днес князът наистина не се владееше.

— Нещо аз не разбира добре. Мигар държавний глава не е държавен глава, кога пристига с цел за почивка?

Етрополеца разпери ръце. Жестът му трябваше да означава, че се чувства принуден да обяснява неща, които се разбират от само себе си.

— Когато пощенският чиновник се явява за нещо при мене, той стои прав и чинно като пред окръжен управител, Ваше Височество. Но когато половин час по-късно аз отида при него, за да подам една рекомандация^[4], тогава той седи до масата си, а аз гражданинът Тодор Пеев, стоя прав пред него.

— Искате да кажете...?

— Искам да кажа, че според Търновската конституция...

— Оставете Търновската конституция! — кресна князът. От коронованата му особа се свлече театралният реквизит на мнимото спокойствие и на негово място се показа необузданият бяс на засегнатото честолюбие на един чистокръвен потомък на рода Сакс-Кобург-Гота. — Тук аз съм и конституцията, и всичко!...

— Позволявате ли ми да публикувам това ваше мнение, Ваше Височество — тихо, но отчетливо изговори Пеев, — за да не изпадат в заблуда другите ваши поданици, които са имали погрешната представа, че България е конституционна монархия? — И на два пъти натърти: — *Монархия*, но преди всичко *конституционна*?

Почака, но отговор не последва. Фердинанд изглеждаше така, сякаш току-що му е заседнала кост на гърлото. Плесницата беше тъй оглушителна, че след нея бе трудно да се съвземе дори човек като него, прекарал всичките четиридесет години от живота си във владетелските дворове и уж изучил там до съвършенство изкуството да се владее при всякакви обстоятелства.

Тодор Пеев спечели тази схватка, но съзнанието за това не му достави радост. Напротив — той познаваше добре отмъстителния нрав на княза и си даваше сметка, че височайшата разплата, която рано или

късно щеше да последва, стократно ще превиши сегашното поражение — Фердинанд бе сривал в калта хора за далеч по-малки, по-невинни „прегрешения“ от днешното дръзко несъгласие с мнението на княз и владетел.

(Уви, не се лъжеше! Разговорът в Сандрово щеше да приключи, ако не полюбовно, то поне без каквито и да са закани. Но нямаше да мине дълго и Фердинанд „си го върна с лихвите“: последва бързо сваляне на Пеев по йерархическата стълбица, съпроводено от какви ли не унижения, докато накрая — в онзи юлски ден на 1904 година — Етрополеца постави сам край на живота си. Смъртта му не удовлетвори княза. Защото Тодор Пеев прониза с куршум челото си, без да го преклони пред дребнавия в „гарезчийството“ си Фердинанд.)

Етрополеца знаеше и друго. Само да превие врат, „да изближе плютото“ или дори съвсем неискрено да последва другата поговорка „кажи му аго, да му е драго“, всички облаци мигом ще се разсеят и даже подемните сили, които се управляваха от всемогъщата десница на монарха, можеха да го изведат до Бог знае какви висини. Но Тодор Пеев не направи нито за миг тези тънки сметки — те биха го осквернили като личност и биха представлявали кощунство към всичко онова, на което той бе служил през целия си съзнателен живот. И към България, каквато той мечтаеше да види...

Без да изменя изражение или глас, варненският окръжен управител се върна към недоизказаната си мисъл:

— Според Търновската конституция и моето искрено убеждение, ние, всички служители в княжеството — от селския глашатай до... до човека върху престола, — се идентифицираме с поста си в йерархията само докато изпълняваме длъжността си. Извън нея не сме нищо повече от частни лица и обикновени граждани на България.

Фердинанд замълча. Какво означаваше това мълчание? Преклонение пред чуждото мнение? Или примирение? — Хайде де! Етрополеца не се измами и го прие като събиране на сили за нов, още по-унищожителен удар.

— Не споделям, хм, ваши якобински гледища, господин, но нека да допуснем, че вий прав. — Изричането на това признание, макар и с дистанцирането му от него, предизвикаха такова нахлуване на кръв в главата на монарха, сякаш само секунда го делеше от апоплектичния удар. — Да допуснем условно, че вий прав — повтори. — И как според

вас трябваше аз да постъпя? Или ако предпочитате — как *вий* би постъпили, ако били на мое място?

— Кога, Ваше Височество? — Беше капан, разбира се, но Тодор Пеев спокойно прекрачи в него. — Ако думата ви е за гарата, щях да постъпя точно така, както вероятно сте постъпили и вие — да се кача на ландото и да дойда тука. Но ако думата ви е как бих постъпил сега...

Измито-синият поглед се спря с нещо като любопитство върху него.

— Да? Как би постъпили сега, господин окружний управител?

— Преди всичко щях да предложа стол на господин окръжния управител — ясно, макар и без да повиши глас, отговори Пеев, — а не да го оставя да стърчи като келнер пред масата ми. Щях да си дам сметка, че пред мен не е конярът ми, а представителят на властта в един от най-първостепенните окръзи на княжеството...

И в този момент нервите на Фердинанд не издържаха. Забравяйки подаграта си, той така стремглаво скочи на крака, че тежкия му стол изхвъркна настрана и катурна една порцеланова ваза, работа на Отавио Мизерони, която с особено звънлив трясък се превърна в нещо като морска сол — загуба, която съвсем не допринесе за смиряване на княза. Само с два разкрача той се намери пред окръжния управител — толкова близо, че Пеев усещаше учестения му дъх.

За разлика от другите представители на Сакс-Кобург-Готската династия Фердинанд съвсем не беше от ниските, дори среден ръст не беше, но въпреки това едва превишаваше рамото на високия и прав като греда Пеев. По тази причина Негово височество, за да размаха пестник пред носа гарвановочерната брада на вироглавия етрополец, трябваше да го вдигне над главата си.

— Слушайте, „уважаеми“! — не каза, а изсъска той. — Принуден съм да напомня вам, че за да бъдете *вий* „представител на властта в един от първостепенните окрузи“, под приказа за ваше назначение стои не друго, а *мой* подпис!... Разумявате ли, господин? *Мой* и само *мой* подпис ви издигнал до ваше днешно положение!...

Тодор Пеев не отстъпи — нито пред яростния напън на височайшия гняв, нито пред никак не по княжески размахания юмрук. И стана така, че не той, а князът се принуди да направи крачка назад. И

тогава Тодор Пеев му отговори така, сякаш изковаваше от стомана всяка своя дума:

— Съжалявам, че ще ви отговоря по начин, който ще е може би непристоен, Ваше Височество. Защото за нас, българите, самохвалството спада към непристойните дела. Но аз само ще ви съобщя един факт, Ваше Височество, и ви моля точно така да приемете думите ми. Между 29 април и 4 май 1872 година бяха изработени няколко документа, под които личат подписите на такива титани като Васил Левски, Любен Каравелов, Никола Обретенов, Иларион Драгостинов, Олимпий Панов, Марин поп Луканов и други мъже от същата кройка. По една случайност първият от двайсетината подписа е на Тодор Пеев, който в момента е пред вас^[5].

— И с това, господин Пеев? — опита се до го провокира с преднамерено снизхождение към ответната експлозия князът, но Етрополеца не се поддаде и продължи все така равно и отсечено:

— Първата точка на приетата тогава Програма започваше с думите: „Българският революционен централен комитет има за цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие.“ Не разбирате ли, Ваше Височество? Наистина ли не разбирате? Ако не бяха приети онези решения, под които стоеше и *моят* подпис, може би нямаше да има въстание, в което тридесет хиляди българи доказаха с кръвта си на Европа съществуването на българска нация, в резултат нямаше да има Освободителна война, нямаше да има и... български държавен глава...

Мълчанието, което последва, сякаш никога нямаше да свърши. После Тодор Пеев се поклони:

— Позволявам си да помоля, Ваше Височество, в бъдеще секретариатът на Ваше Височество да указва по-точно нам, провинциалистите, церемониала, който следва да съпровожда посрещането на Ваше Височество.

Думите звучаха почтително и едва ли не сговорчиво, но Фердинанд не пропусна да отбележи иронията, която се съдържаше в това многократно „Ваше Височество“. Също както натякването във всичките „нямаше да има“ преди малко. Но какво можеше да стори срещу него?

След повторно мълчание, което не отстъпваше на предишното, той се върна зад работната си маса. И тъй като столът му се валяше

там някъде настрана, а подаграта отново се обади, той се принуди да остане на крака, като се облегна с две ръце на бюрото.

— Съжалявам за остротите, които си наговорихме, господин Пеев — каза лицемерно. — Всъщност повод бил толкова нищожен, че... Изобщо аз надявам се, че вий не принизявате мен до човек, чувствителен към суетност и евтино тщеславие, нали?

Тодор Пеев се поклони. Поклонът му можеше да означава и всичко, и нищо.

Сбогуваха се с минимума от думи, които случаят позволяваше, и окръжният управител се оттегли.

Файтонът му още не беше напуснал просторния парк на двореца, когато бай Станю се извърна на капрата и го запита с поглед.

— Знам какво ще последва — рече в отговор Тодор Пеев и едва доловимо въздъхна. — Но поне... Е, да. Навих му юлара на тоя дебелоглав шваба^[6] и си опазих достойнството на българин.

Над варненския залив се бе спуснал здрач, който постепенно се сгъстяваше.

[1] Български доброволчески дружини в Белград съответно през 1862 и 1867 г., организирани от Г.С. Раковски за подготовка на военни кадри и за участие съвместно със Сърбия в освободителна война против Турция. ↑

[2] Името на д-р Д. Станчов днес е почти забравено, независимо че за съвсем кратко време (1907 г.) той е бил и министър-председател на България. В частност дори и старите варненци не знаят, че наричаната от всички „Станчова алея“ в дъното на Морската градина е по името на д-р Димитър Станчов — той си е построил там вила (тя съществува още) и е летувал в нея, отклонявайки настойчивите покани на княз Фердинанд да заеме място в онова крило на двореца в Евксиноград, предназначено за най-близкия му антураж. ↑

[3] Както трябва, по правилата, изискано (фр.). ↑

[4] По тогавашната терминология — препоръчано писмо. ↑

[5] Думата е за протокола и решенията на заседанията на общото събрание на Българския революционен централен комитет, когато са приети програмата и устава на БРЦК. Действително първият от подписите е на Тодор Пеев като представител на 11 частни революционни комитета в поробена България. ↑

[6] Последните думи на Пеев — автентични. ↑

ОТ АВТОРА

Давам си сметка, драги читатели, че с уточнението „по истински случаи“ на заглавната страница на тази книга, съм поел значителна отговорност пред вас. Искам веднага да заявя, че не се отмятам от казаното и тук го потвърждавам: всички събития, станали сюжетна основа на разказите и новелите в сборника, са действителни. Реално са съществували и повечето от героите и тук „играят“ с истинските си имена — говоря не само за „главните действащи лица“, но и за повечето от другите, за които вероятно сте сметнали, че са измислени — разните паши и офицери, професори и учители, занаятчии и чорбаджии (включително например двамата предатели от разказа за „кървавото хоро“), короновани особи и бедняци, министри и слуги и пр. и пр. За да избегна недоразуменията, обаче, още тук ще добавя надеждата си, че с късата думичка „по“ достатъчно недвусмислено съм ви показал намерението си не да преразказвам историята, а където съм преценил за нужно без колебание да давам простор и на авторовото ми въображение.

Онези от вас, за които това мое уверение е достатъчно, биха могли спокойно да не четат продължението на настоящите бележки „от автора“ — то е предназначено за читателите, които държат на всяка цена да установят докъде са „истинските случаи“ и откъде започва онова „по“, което развързва ръцете ми на автор. За тяхно улеснение ще прибавя по няколко реда за всеки от разказите, за да им разкрия криволичещата граница между действителното, възможното и измисленото, а за най-придирчивите или които желаят да направят за себе си по-задълбочени проучвания, ще цитирам и поне част от изворите, преровени и ползувани от мене; ще си призная и местата, където най-много съм се възползувал от това „по“ — т.е. когато оскъдицата на факти или съображения от друго естество, например морално, са ме накарали по-чувствително и с по-малко задръжки да прибегна до помощта на въображението си.

И така:

Държа да уверя читателите, че всички кошмарни събития, които се съдържат в сюжета на разказа ХОРО ВЪРХУ ОСТРИЕТО НА ЯТАГАНА, са исторически напълно достоверни до най-малките детайли; настоявам да се отгранича, защото смятам въображението си неспособно да роди подобни дивашки сцени. В описанията няма измислено абсолютно нищо — нито едно име, нито една пъклена жестокост. Не е измислено и достойнството, с което двадесет и тримата младежи със своето хоро и със смъртта си са се проявили като по-силни и във всички случаи по-величави от своя убиец Шевкет паша^[1].

И все пак ето няколко подробности.

В историята на погромите, последвали Априлското въстание, село Бояджик (днес със същото име в Ямболско, Тунджанска община) в никакъв случай не отстъпва на „събратята“ си по съдба Батак или Перущица, но някак несправедливо е потулено в забрава. Не че липсват документи и исторически сведения за опустошаването му — за него има подробни данни в писмата-доклади на сливенския митрополит Серафим до екзарх Антим I (съхраняват се в Държавния архив — Сливен), в докладите на Чарлс Брофи, английски консул в Бургас, и на американския дипломат Юджин Скайлер, в изобличителните писма-репортажи на Януари Макгахан и т.н., — но нему, изглежда, е липсвало перото на един Вазов или на един Захари Стоянов, за да заеме подобаващото му се място в паметта на българите сред селищата, платили най-тежка дан при турските зверства, последвали въстанието. Не липсват и книги за погрома на селото (посухата на Иван Кр. Златаров. Жално историческо събитие по клането на село Бояджик (спомен от 1876 г.). Сливен, 1886 и по-емоционалната на Александър Миланов. Бояджишкият бунт. Варна, изд. „Г. Бакалов“, 1977), но и те не могат да се смятат достоен литературен паметник за страданията и ужасите в Бояджик.

През епохата Бояджик е представлявал заможно и със значимост село — бил е център на нахия (най-малката административна област в Турция, нещо средно между община и околия) с 260 къщи и около 1300 жители, без да се брой турската махала, която, както описахме в разказа, се е намирала на един-два километра настрана от българското село. Според съвременника Ив. Златаров при погрома са били унищожени „из корен“ 200 фамилии — избити са кръгло 1000 души от

населението му. Официален повод за тази човешка касапница наистина е послужила една телеграма на ямболския каймакамин^[2] Ахмед ага (срв. Д-р Симеон Табаков. История на град Сливен, т. II, С., 1924, с. 285), в която той обвинявал Бояджик в бунт. Същинската причина за жестокостта на пашата обаче е била личната мъст за по-раншни събития, които описахме в разказа; за това свидетелствува в докладите си Юджин Скайлер: „Има причини да се вярва, че унищожението на Бояджик е лично отмъстително дело на Шевкет паша, родом от това село.“

Исторически достоверно е и тъй нареченото „кърваво хоро“. То е разказано подробно от Ал. Миланов по исторически данни и семейни предания от Бояджик, но се потвърждава и от докладите на Брофи: „... Войниците ги простреляли, като убили всички, с изключение на един, който бил тежко ранен, но чийто живот те пощадили по някаква причина.“ Както описваме в разказа, тежко раненият е бил именно Тодор Вълчев. И животът му не е бил пощаден, а Тодор останал неподвижен под труповете, докато аскерите и башибозуците си тръгнали, а после потърсил укритие и помощ. Краят му и неговият убиец също са достоверни — както е предадено в разказа.

Кървавата участ на Бояджик и ролята на Шевкет паша навремето си са предизвикали изключително възмущение на общественото мнение в целия цивилизован свят, включително и в страни като Англия, която иначе е покровителствувала султанска Турция. Съвсем не е било такова отношението към събитията на самата Турция; специално за убиеца цариградският вестник „Басриет“ говори по следния начин, който специално на мен наподобява хвалебно потупване по рамото: „... дивизионният генерал Шевкет паша, един от най-добрите офицери на имперската войска и назначен два пъти за предводител на дунавската войска и веднъж на азиатската...“

Днес в подобни случаи и прието да си казва: коментарите са излишни...

По действителен случай е написан и разказът РЕШЕНИЕ № 1424 — исторически факт е, че само няколко месеца след Освобождението, когато още е бил напълно свеж споменът за нечуваните издевателства през април 1876 и есента на 1877-ма, на посочената дата Общинският съвет на Сливен е взел решение (казано мимоходом — напълно одобрено и подкрепено и от цялото население на града) за раздаване на

храна и оказване различна помощ от друг характер на турското население. Протоколът и решението се пазят в Държавния архив — Сливен.

Но уговорката за пълна откровеност дори в подробностите налага едно уточнение. Документално известен е точният състав на тогавашния Общински съвет — почтени и достойни за уважение сливенци, които днес имат многобройно потомство в града и страната. От всички тях оставих истинските имена и биографии само на председателя Добри П. Минков и на член-секретаря Михаил П. Икономов. Тъй като в разказа се съдържат тягостни сведения — убийства, изнасилвания и пр. — за другите членове на съвета, които надали ще бъдат приятни за потомците, съзнателно промених техните имена и професии.

Сюжетът на разказа ЕДНА ТОРБА КЛЮЧОВЕ е заимствуван от несправедливо позабравената книга на А. Монеджикова. София през вековете. С., „Факел“, 1946, с. 101. Приемам рисковете на казаното от мене „несправедливо позабравена“: книгата на Монеджикова наистина историографски е твърде поостаряла, особено след множеството археологически изследвания — и открития — на последните четиридесет години, но затова пък тя съдържа богат материал за „стара София“, събрани от авторката „от първа ръка“ (както е прието да се казва), включително от някои живи тогава участници в събитията. От този характер са и сведенията за случките, залегнали в разказа — борбата на Софийнци срещу Фенер и в частност срещу владиката „Дорчѐ“, своеобразната им демонстрация с ключовете, „стрижебрадието“ и т.н.

Нако Станишев (1810–1875), за когото се говори в разказа КОКИЧЕТА ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ, е историческа личност, играла значителна роля в борбите по черковния въпрос, но за съжаление днес почти напълно забравена. Не съм си поставял за цел да правя нарочни проучвания, но в последните десетилетия съм срещал името му да се споменава (именно само споменава) всичко на всичко два пъти: от Тончо Жечев. Българският Великден..., С., Народна младеж, 1975 и Дойно Дойнов. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век, С., БАН, 1976 (Д. Дойнов му е дал една наистина кратка, но ярка и силна характеристика: „... известния деец по църковно-националния въпрос

Нако Станишев“). Повече сведения за него и за мястото му в църковно-революционните борби открих в по-ранни публикации, като напр. Кузман Шапкарев. Материали за животоописанието на Братя Х. Миладинови, Димитър и Константин. С прибавление и за живота на Нако С. Станишев. Пловдив, 1884, с. 49–61 и Цветана Момчилова. Кукуш и участието му в българското възраждане. Дипломна работа за Софийския университет (неиздадена). С., 1940, с.и сл. От там почерпих сведения за този бележит българин, които се съдържат в разказа: външният му изглед, произхода, професията, семейството (странно, но двамата автори са изпуснали втория му син Атанас), „чепатия“ характер и т.н. В работата на Цв. Момчилова се съдържа и една непроверима днес информация относно причините за смъртта му: „Според твърденията на някои стари кукушани и на неотдавна починалия (1940 г. — б.а.) дядо Мицо, Нако Станишев бил отровен по нареждане на гърците от един лекар-грък.“

Самата случка с „кокичетата“ не е описана нито в споменатите публикации, нито в някои други използвани източници (например подробния некролог за Нако Станишев във в. „Ден“, г. I, бр. 10 от 16 април 1875). Тя ми бе разказана по семейно предание от правнука на нейния герой Владимир Станишев от София, за което тук му изказвам сърдечната си благодарност.

Още една дума за разказа. Отначало за него и за „Лавров венец...“ по-нататък в сборника се изкушавах за по-голяма автентичност да ги „преведа“ на македонски диалект. Но така, както не „превеждам“ други разкази на „варненски“, на „пловдивски“, на „софийски“ и пр., не направих това и за македонските — реших, че в края на краищата българският език е един.

Сигурен съм, драги читатели, че историческите събития в разказа КАМЕНЕН МОСТ НАД ГЛАВАТА, както и на другия след него ЛАВРОВ ВЕНЕЦ НАД РОБСКО ЧЕЛО са известни на повечето от вас. И в двата фактологическата основа е значително по-популярна, тя се среща неведнъж в научната, научнопопулярната, че в отделни случаи и в художествената литература. Мога да посоча на любознателния читател респектиращ списък библиография, но ще се задоволя с две заглавия, безспорно най-авторитетните: Майстор Никола Иванович Фичев. С., 1953 за първия и за втория Автобиография в: Григор Пърличев. Избрани произведения. С.,

Български писател, 1970. Все пак искам за онзи, който обича да знае най-точната граница между истината и художествената измислица, да дам някои пояснения.

В разказа за Уста^[3] Кольо Фичето пояснението ще е само едно: за нуждите на повествованието съзнателно „състарих“ свищовската църква „Света Троица“ с около десетина години. Всъщност тя е построена в 1867 г. само няколко месеца след завършването на Беленския мост.

Относно разказа за лавровия венец на Григор Пърличев ми се налага да изповядам повече „исторически прегрешения“. Всъщност те се изразяват не толкова в измислици и преиначавания, колкото в сбиване, в събиране на събитията в по-кратко време, отколкото те в действителност са се състояли. Например споровете около наградата и опитите Пърличев да бъде „купен“ със стипендии и следване в Оксфорд или Берлин не са се развили така бурно и в няколко минути, както го предавам аз, а в продължение на няколко дни (указ за стипендията на крал Отон — след няколко месеца). При тържествената церемония в театъра смутеният до крайна степен Пърличев чисто и просто се е измъкнал, а после се е разкрил като автор на „Арматолос“ в последователни срещи с Рангавис, с поета Орфинидис, с университетското ръководство и т.н. Именно при тези срещи Григор Пърличев е доказал авторството си с рецитиране на части от поемата, било му е правено предложение за следване в чужбина и пр., и пр. Не е вярно също така, че той е заминал за Македония веднага след получаването на наградата. Дочакал в Атина издаването (с изключителен успех!) на поемата „Предводителят“ — според някои изследователи тя даже е претърпяла няколко издания. Успехът го е подтикнал да работи почти кръгла година над втора поема — „Скендербей“, — с която да участва и в състезанието и през 1862 г. (през 1861 г. състезанието по неизвестни причини не се е състояло). Той наистина я е завършил и тя е била депозирана на комисията от неговия покровител И. Сапунджиев в срок. А Пърличев не е предал лично новата си поема, защото наистина е научил от дякона на Руската църква за гибелта на братя Миладинови и е заминал за родния си Охрид „с твърдо решение да гина или да отмъстя за Миладинови“ (Автобиографията). Това обаче ще да е станало някъде през януари 1862 г., тъй като именно в началото на този месец братя Миладинови

са умрели в Цариградската тъмница. Така че, повтарям, фактите сами по себе си са верни, но събирането им в кратко време, само няколко дни, е извършено от мене с правото ми на автор и на думичката „по“ в подзаглавието на книгата.

За Ненка Маркова, по мъж Павлова Лалова или — както е било през епохата — за по-кратко Павловица, героиня на разказа ДА ЗАЛОЖИШ ЖИВОТ, ДА СПЕЧЕЛИШ ЖИВОТ..., научих от книгата на Любомир Дойчев. Сподвижнички на Апостола. С., ОФ, 1984, с. 150 и сл. При работата си срещнах известни затруднения, защото изложението Л. Дойчинов не е напълно ясно и последователно, съдържат се и известни противоречия: например от него не може да се разбере дали в София или в Орхание (дн. Ботевград) Ненка е проявила уменията си в „бабуването“ благодарение на което е получила свободата си.

Тъй или иначе тази бележита българка, нейното достойнство в момент, когато собственият ѝ живот е висял на косъм, и подвигът ѝ заслужават да намерят завинаги място в сърцата не само на тетевенци, но и на всички българи.

Също и разказът ЧУДАКЪТ има в основата си действителен случай. Описан е той от Илия Р. Блъсков, който наистина е бил очевидец на събитията, а по тази причина аз си позволих да го оставя и като един от второстепенните герои на разказа. Всичко — дори и наглед съчинените „чудащини“ на „чудака“ — е разказано от него в списание „Българска сбирка“, 1899, кн. 4 под заглавие „Из възпоминанията ми за първите наши службаши в първите дни след Освобождението“ (но ако читателят не държи на оригинала, може по-лесно да го намери в леко осъвременен в езиково отношение вариант в: Илия Р. Блъсков. Спомени. С., ОФ, 1976).

Все пак се налага известно уточнение. По неизвестни за мен съображения Илия Р. Блъсков е премълчал всички имена; „чудака“ той нарича само „В.“ — „г-н В.“, „моя приятел В.“ и т.н., не споменава също имената на началника, на Негово високопревъзходителство господин генерала и пр. Премълчан е също и градът, където са се развили събитията, макар да съществува известно основание да се предполага, че става дума за Шумен. За нуждите на разказа си позволих да наименувам главния герой Васил Г. Василев, а началника

— Алексей Феодорович Проскурин; за генерала успех някак си да мина и без име.

Иначе държа да подчертая, че всички „чудащини“ на „г-н В.“ са взети буквално от спомена на Илия Р. Блъсков; като се започне от постоянното му мърморене, че „не сме ний достойни за една такава работа и за една такава голяма плата“, та се стигне до молбата за уволнение накрая. Но тъй като в наше време някои от репликите вероятно ще прозвучат недостоверно, въпреки първоначалната уговорка „по истински случай“ сметнах за необходимо да отбележа под черта, че са автентични.

Читателите, които проявяват дори най-повърхностен интерес към българската военна история и българското военно изкуство, не е възможно поне да не са чували името на Стефан Тошев (1859–1924) от разказа НАСТОЯВАМ ДА БЪДА ДАДЕН ПОД СЪД! — опълченец и герой на Шипка, дружинен командир от Бдинския полк, повел частите в преломния момент на Сръбско-българската война, генерал и началник на 1 пехотна („Желязната“) Софийска дивизия в Балканската война, командир на 5 армия в Междусъюзническата, а в Първата световна война командувал отначало 1-ва, а после 3 армия. Но може би малцина знаят, че той е бил и много добър военен писател, едновременно компетентен и обективен.

Случаят с молбата му да бъде съден от военен съд заради погрешно пожертвуваните две оръдия е автентичен, заимствуван е от аналитично-автобиографичната му книга „Писма от войната 1885“, С., 1895, непозната днес и за мнозина военни специалисти.

За странния, звучащ в наше време почти невероятно, сблъсък между Христо Г. Данов и княз Фердинанд, както и за РЕЗОЛЮЦИЯТА на Дядо Данов върху акта за начет ми бе разказано преди години от покойния днес Петко Величков, бивш директор на издателството в Пловдив, което — благодарение именно на П. Величков — носи името на бележития наш възрожденски деец и книгоиздател. Показа ми и своя лична документация за събитието, част от материалите, които подготвяше за една бъдеща биографична книга — за съжаление смъртта не му позволи да реализира намерението си. Мисля, че неосъществената биография е загуба за всички нас, понеже Петко Величков беше безспорно най-възторженият почитател и най-добрият познавач на живота и делото на Христо Г. Данов; не е случайно, че

именно той бе съставител и на сборника: Христо Г. Данов. За теб, мили роде. Пловдив, 1978 — книга, която според плановете на П. Величков трябваше да предхожда бъдещата подробна биография.

Другаде в изворите не намерих информации за случката; единствено д-р Маню Стоянов в предговора към цитирания по-горе сборник споменава за нея, но без най-пикантната ѝ подробност — резолюцията на Дядо Данов. Тъй като съответният откъс от предговора на д-р М. Стоянов (с. 11) не е голям, тук ще си позволя да го предам изцяло — просто като доказателство за автентичността на събитието:

„... Данов положил много грижи и старания за благоустрояването му (на Пловдив — б.а.). По негов почин били залесени Небеттепе и Сахаттепе, а Бунарджикът (Хълмът на освободителите) бил запазен от опита на княз Фердинанд да го заграби за построяване на свой дворец само благодарение на съпротивата на Данов.“

Сведенията за външността и странната биография на паркостроителя Люсиен Шевалас дължа на извънредно ерудираната историчка от пловдивския Музей на Възраждането Евдокия Емануилова-Тафрова, за което тук ѝ поднасям искрената си признателност.

Бях още момче, когато от Строителите на съвременна България на Симеон Радев (т. II, 1911) за пръв път научих за мъжественото държание на Петко Каравелов по време на инквизициите в началото на диктатурата на Стамболов (и по-точно февруари 1887 г.) и за изключителното достойнство на неговия отговор по време на ПРЕСКОНФЕРЕНЦИЯТА с чуждестранните кореспонденти, състояла се в Черната джамия. По-късно същото открих в спомените на Иван Стоянович, в спомените на Димитър Ризов във в. „Млада България“, а от сравнително по-ново време в: Къньо Кожухаров. Петко Каравелов. С., ОФ, 1968, с. 324. Странно, но както многократно имах случай да се уверя, при толкова многобройните публикации доблестната реплика на Петко Каравелов — в моите очи истински урок по любов към България и българщината — е известна на твърде тесен кръг българи...

Конфликтът на възрожденеца Тодор Пеев (1842–1904) с княз Фердинанд през 1899 г., за който разказах в ПОДПИС ПРОТИВ ПОДПИС, също е автентичен — заимствувал съм го от Дочо Леков, според мене най-компетентният изследовател на живота и делото на бележития етрополски учител и революционер (Дочо Леков. Тодор Пеев. Страници от живота и съдбата на един възрожденец. С., ОФ, 1978, с. 150).

Само едно доуточняване към разказа: моля пасажът за понататъшната съдба на Тодор Пеев да не се приеме като измислица или като евтина антимонархическа пропаганда. Действително подложен на системен тормоз и преследване от страна на княза, пет години след описаните събития Пеев е бил доведен до самоубийство.

* * *

Що се отнася до общото заглавие на сборника, предполагам, че вие, драги читатели, вече вероятно сте разбрали интимното ми основание да отдам предпочитание именно на това от общо дванадесетте заглавия на разказите и новелите. В избора ми може би има една малка суетна надежда: разказите ми, събирани като материал и работени в продължение на почти двадесет години, да се окажат „една торба ключове“ за разгадаване на някои черти от характера на нас, българите.

[1] *Паша* — висш турски военен (генерал) или административен началник ↑

[2] *Каймакам(ин)* — управител на околия, околийски началник ↑

[3] *Уста* — майстор в някой занаят; *усталък* — майсторство ↑

Издание:

Цончо Родев. Една торба ключове, 1994

Редактор: Митко Маринов

Художник: Григор Спиридонов

Техн. редактор: Елена Тонкова

Коректор: Екатерина Тодорова

Издателство „Абагар“ — Велико Търново

ДФ „Абагар“ — печатница Велико Търново

ISBN: 954-427-111-2

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.